TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE
TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

NEGEN EN TWINTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS, EEN EN TWINTIGSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1910.

REDACTIE:

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

INHOUD.

TYSKEN VAN DER SCILDEN.

In Kollewijn's uitgave van Samuel Coster's werken, wordt pg. 491 opgemerkt, dat geen der bekende drukken van het Spel van Tysken van der Scilden, te weten die van 1613, 1615 en 1642, Coster's naam of zinspreuk vermelden. Ook andere stellige bewijsgronden voor Coster's vaderschap over Tysken, als betrouwbare getuigenissen van tijdgenooten en dergelijke, ontbreken ten eenenmale.

„Nochthans", gaat Kollewijn voort, „twijfel ik er niet aan, of Tysken is wel degelijk door den stichter der Academie ververvaardigd. Niet alleen komen in de verzameling van Coster's werken, die zich op de Leidsche Bibliotheek bevindt, de drie genoemde uitgaven voor, maar ook herinnert de taal van het Spel levendig aan Teeuwis".

Door onze nieuwere literatuur-historici [1]) wordt algemeen aangenomen de hooge waarschijnlijkheid van Coster's auteurschap zonder andere gronden hiervoor aan te voeren dan bovengenoemde.

Waar nu het feit, dat de Leidsche verzameling *alle* bekende drukken van Tysken bevat, hoezeer ook waarschijnlijk makende, dat Coster werkelijk de schrijver is, toch geen volstrekte zekerheid in deze kan verschaffen, is een nauwkeurig onderzoek van den tweeden grond: de taal en het Spel zelf, gewenscht, om zoo mogelijk, door inwendige bewijzen den uitwendigen grond voor Coster's auteurschap te versterken.

1) Jonckbloet, Gesch. d. Ndl. Lettk., 4e druk, III pg. 285;
J. A. Worp, Gesch. v. h. Drama en v. h. Tooneel, I pag. 360;
J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang d. Ndl. Lettk. I pg. 307—8;
G. Kalff, Gesch. d. Nedl. Lettk., IV. p. 121.

Het ligt zeer voor de hand, bij de beoordeeling dezer inwendige bewijzen, de vergelijking van Tysken met de klucht van Teeuwis den Boer, tot uitgangspunt te kiezen.

Immers, Coster's dramatisch oeuvre bevat, buiten de klucht van Teeuwis, slechts drie klassieke treurspelen: Ithys, Iphigenia en Polyxena, één romantisch spel, Isabella, één zinnespel, van de Rijcke-Man en drie gelegenheidsstukjes; zoo ergens, dan zal het komisch talent in Teeuwis, hetzelfde moeten blijken als dat zich in Tysken aan ons vertoont.

In de tweede plaats, komen voor een nauwkeuriger vergelijking met Tysken in aanmerking de komische tusschenspelen van Isabella en den Rijcke-Man.

De klucht van Meyster Berendt is door zijn kortheid en allerzonderlingst verduitscht taaltje [1]), minder geschikt voor ons doel, daar in Tysken geen woord „brabbelduitsch" voorkomt.

Wanneer we nu de beide kluchten van Teeuwis en Tysken nader beschouwen, treft allereerst dat in beide gevallen een middeleeuwsche ridderromance den schrijver zijn stof heeft geleverd; in beide gevallen zijn bij een getrouw bewaren en weer-

---

1) Vgl. Kollewijn, Samuel Coster's werken, pg. 206.

Tegen K's bewering, hier uitgesproken, dat de „zoutelooze inhoud en taal der klucht recht geven aan C's auteurschap te twijfelen" is aan te voeren, dat de inhoud van 't comisch tusschenpel in „Isabella", waar Jan Hen en Labbekack optreden, minstens even zouteloos is als Meyster Berendt's monologen en scènes; wat de taal betreft, valt overeenkomst met het dialect en woordenkeus van den Jonker uit Teeuwis niet te miskennen.

De vloek „by dem Eliminten" (M. Berendt, vss. 6, 81, 112, 135) vinden we terug Teeuwis, vss. 279, 441.

M. B. vs. 59 „'t sindt meynder t' zielen hupse Jomferen" heeft een paralel in Teeuwis, vs. 280. „Sint mynder zielen hesselycke Venten".

De vloek „Benedystes" M. B. vss. 121, 169, komt terug Teeuwis[1], vss. 75, 962 en Rycke-Man vs. 1586.

De Heyden in M. B en de Juffer in Teeuwis[1], vs. 1475, spreken beiden de begroeting „herstlieber jonker" uit.

Het spreekwoord „Een nuchteren dronc is so goet als ien zielmis" M. B. vs. 126 keert terug in Isabella, vs. 948.

„Sint Felten", M. B. vs. 146, wordt evenens aangeroepen in Teeuwis, vs. 77. Tysken[1], vss. 833, 1191, en Isabella, 948.

geven van den inhoud van het lied in de klucht, de betrekkelijk zeer spaarzame gegevens, sterk vermeerderd met tal van oorspronkelijke vindingen, verwerkt tot een spel van 5 bedrijven, dat door rijke afwisseling ten zeerste boeit [1]).

Het lied van *„een boerman hadde eenen dommen sin"* verhaalt in 9 strophen de pikante geschiedenis van een geslepen boer, die op listige wijze een hebzuchtige edelvrouw tot zijn wil weet te krijgen, en haar daarna allerbrutaalst en handig de door hem toegezegde belooning onthoudt.

De verzen van 't oude lied, leveren slechts stof voor den inhoud van 't 1ste, 2de, (strophe 1—4) en 5de bedrijf (strophe 5—9). 't Geheele derde en vierde bedrijf is van Coster's eigen vinding en dient om het milieu der drie ook in het lied voorkomende hoofdpersonen, duidelijker te schilderen.

Figuren, als Mr. Bartelt en Jan Soetelaer, de meid en knecht, Teeuwis' vrouw en zoontje, zijn oorspronkelijke scheppingen van Coster's geest en dragen in ruime mate tot de komische verwikkeling van het geheel bij.

Het lied van Tysken van der Scilden, vermeldend het droevig uiteinde van een roofridder, wiens vrouw hem wegens een onvoorzichtig verwijt zijnerzijds, weigert los te koopen uit zijn gevangenis, bevat minder ter dramatiseering geschikte elementen. Het is geen verhaal, slechts één enkele episode, en in overeenstemming hiermede, zijn alle 12 strophen van het lied eerst in het vijfde bedrijf verwerkt, terwijl de vier eerste geheel en al eigen vinding zijn. Evenals bij Teeuwis, wordt daarin het huiselijk en nog meer het uithuizig milieu van den hoofdpersoon ons levendig voor oogen gesteld, door tal van goed geteekende bijfiguren.

Evenals in Teeuwis, toont in Tysken de schrijver zich een onvervalscht Rederijker [2]) o. m. daarin, dat aan beide kluchten

1) Men herrinnere zich de ook voor een hedendaagsch publiek met succes bekroonde wederopvoeringen van Teeuwis, in 't tooneelseizoen 1908—9. door de K. V. Het Ned. Tooneel.

2) Vgl. hierover Kalff, Gesch. d. Ndl. Lettk. IV. pg. 123.

een moraliseerend slot is toegevoegd. Teeuwis, vs. 1760—64 en Tysken, vs. 1685—88. Bovendien bevat in Tysken de slotmoralisatie behalve deze, ten nauwste met den inhoud der klucht samenhangende verzen, er nog andere en is uitgebreid tot een geheele Epiloog, „'t besluyt" genaamd, waarin nog bijzonder de aandacht vragen vs. 1680—83.

„Dan zijnder noch die al 's werelts goet achten ghemeen,
En souden dat noch garen bevestighen met schriftuerlycke re'en:
Want elck de schrift gaern na zijn doen wat soud buyghen".

Men wordt hier minstens genomen, sterk aan den schrijver van *Iphigenia* en *Polyxena* herinnerd.

Men vergelijke b.v. *Iphigenia*, vs. 50.

„En wroetent al om met haer schriftelycke grollen".

Zoo ook *Iphigenia*, vs. 384—85 en vs. 795—98; eveneens *Polyxena*, vs. 1183—84 en vs. 1604—7.

Uit al deze plaatsen spreekt een heftige afkeuring van het naar eigen inzicht buigen der Schrift, een opvatting waarvan de geheele *Iphigenia* en voor een groot deel ook *Polyxena*, als doortrokken zijn [1]).

---

1) Jonckbloet, Gesch. d. Ndl. Lettk. III bl. 103—4, meent dat de verzen 1688—91 van de slotmoralisatie:

„Waerom elck speelder in dit groote spel,
Wel naerstich toe sie, dat hij zijn personagie speel wel,
En nae 't begheeren des Factoors, die 't al wel heeft geschickt,
En op elx spelen, 't gantsche spel deurmickt",

slaan op oneenigheden, vooral over de rolverdeelingen, onder de Leden van den *Eglentier*, welke verzen in dit verband een nieuwe waarschijnlijkheid zouden opleveren dat de auteur van Tysken, Coster is, die immers 4 jaar later de Oude Kamer uittrad om de Academie op te richten.

Bij nauwkeurige lezing van het geheele „Besluyt", vooral in verband met vs. 1669—71 waar van het menschelijk leven gezegd wordt, dat het is „een groot spel, daer wy allegaer ons personagie uyten", lijdt het geen twijfel, dat ook in bovengeciteerde verzen, niet de Kamer, maar het geheele leven en met den Factoor, God, bedoeld is. Jonckbloet's opvatting blijkt niet houdbaar, en daarmee vervalt ook de uit deze verzen te putten argumentatie voor Coster's auteurschap.

Behalve de meer uiterlijke overeenkomst, dat de intrigue in beide kluchten aan een oud lied is ontleend, welks inhoud aanzienlijk uitgebreid en verrijkt wordt door den auteur, waaraan men nog kan toevoegen, dat beide kluchten op een „*regel*" gemaakt zijn, nl. Teeuwis op: „'t Krom hout brandt soo wel alst recht, alst bij de vyer kan komen'' en Tysken op „Luy, Lecker en veel te meughen, dat syn drie dinghen die niet en deughen", blijkt verder, dat in beide spelen het ten grondslag liggende lied op het tooneel, aan het slot, wordt gezongen.

In Teeuwis, zijn het twee jongens, die het op verzoek van Jan Soetelaer, door een Rederycker gemaakte spotlied „voor de deur vande Joncker" gaan zingen (vs. 1705—55).

In Tysken, is het de slechts even optredende figuur van het Singhertjen, die de beginstrophe van »Het is goe peys en vreed in alle Duitsche landen" ten gehoore brengt (vs. 1600—1605).

Opmerkelijk is, dat na dit gezang ook in Tysken twee jongens ten tooneele verschijnen, wier belangstelling in hun kootenspel wordt overwonnen door de sterkere attractie van Tysken's terechtstelling (vs. 1610—35).

Kenschetsend voor de gelijke methode van werken in beide kluchten is ook, dat zoowel in Teeuwis, als in Tysken, telkens min of meer letterlijke citaten uit het oorspronkelijk lied den acteurs in den mond gelegd worden, ook al blijken zij er soms, om 't gemeenzaam uit te drukken, met de haren bijgesleept of op zijn zachtst gezegd, minder gelukkig.

Teeuwis laat zich in vs. 529 letterlijk de slotverzen van strophe 2 ontvallen, om de aandacht van Juffrouw van Grevelinchuysen te trekken:

„Mocht icker een korte wijl by haer syn, 'k verteerde mijn Ros en wagen".

In vs. 757, wijst de edelvrouw zijn aanhouden om meer gunstbewijzen af met de woorden van 't slotvers van strophe 9:

„Neen 't is nou te laet, comt metie kromhout vaecke".

In vs. 761, beklaagt Teewis zich met de twee laatste verzen van strophe 4:

„Ick sey dat d'ien als d'ander is, mijn rouwt me ros me waghen".

In vs. 1482, spreekt Teeuwis den „regel" van de klucht uit, welke op die plaats inderdaad zeer komisch werkt.

Zoo ook in Tijsken:

Wanneer de handeling is genaderd tot aan het tooneel, dat grondslag en aanleiding voor het geheele spel vormt, begint het Vroutjen van der Schilden in *Alexandrijnen* te spreken, wat een sterke tegenstelling met het maatlooze »*Rederijkersvers*" in de overige gedeelten vormt en aan deze passage (vs. 1479—1532) een eenigszins gedragen, plechtig karakter geeft; bovendien wordt hier herhaaldelijk de oude romance geciteerd [1]).

In vs. 1503, verzocht 't Vroutjen, Tysken, zijn »fier ghesicht" te vertoonen, in aansluiting aan strophe 6, vs. 3, van het lied.

Vs. 1506—7, antwoordt Tysken haar met een duidelijke toespeling op vs. 1—2 van strophe 9.

„O Vroutjen vander Schilde, dat is alleen u schuldt,
Om dat ghy wilde draghen, dat silver en verguldt".

Vs. 1518, vermeldt 't Vroutjen haar voornemen hem »met dit rooder goudt op te weghen", waarin duidelijk naklinkt vs. 2, van strophe 10.

Vs. 1523—24, tracht Tysken haar medelijden op te wekken door de beginverzen van strophe 11:

„Och Vroutjen vander Schilden, soud u dat niet verdrieten,
Dat my de Ravens aten, de voghels groot en klein".

Zij hoont hem ten antwoord, in vs. 1529—30, met de 2 slotverzen van strophe 12:

„Oft radt [2]), waerop dat ghy u jonghe lijf vertrout
Met roosjens root besteecken, soo meughdy mee wat proncken".

---

1) Zoo ook al vroeger, in vs. 1288—99 en in vs. 1343—44.

2) De auteur heeft hier de consequentie opgeofferd aan zijn citeerliefde; in de klucht toch, wordt Tysken aan het slot *gehangen* (zie vss. 1595. 1611, 1653) en niet *geradbraakt*; het „radeken" uit het lied, is dus vrij misplaatst in deze samenhang.

Dramatisch is deze geheele scène zeer zwak en wat in het lied zoo sterk treft, de korte en rake dialoog tusschen man en vrouw, maakt op den toeschouwer in het spel, slechts den indruk van groote onwaarschijnlijkheid. De auteur heeft hier te duidelijk de herkomst van zijn stof laten doorschemeren; ook door den inhoud, valt de alexandrijnenpassage geheel uit den toon van het verdere bedrijf, en eerst door de cynische opmerking van Lecker in vs. 1533, komen wij in de natuurlijke sfeer van de klucht terug.

Dan ook pas, openbaart zich bij 't Vroutjen een zekere innerlijke strijd tusschen liefde en beleedigde trots in vs. 1537—39.

„'k Weet niet wat ick doen wil, hoe 'k het maeck het sal my smarten".

een strijd, dra beslecht door Luy en Lecker's argumenten, welke gereede ingang vinden in het gemoed van 't Vroutjen, dat vóór haar afreis reeds zuchtte in vs. 1305—6:

„Ick maeck 't hoe ick 't maeck, ick leef weer ellendich:
Geef ick myn gelt, soo ben ick pover: hou ick het, so derf ick myn troost".

Hiermee is tenminste een poging gedaan door den auteur, de psychologisch zoo geheel onverklaarbare houding van 't Vroutjen, in de beslissende laatste samenkomst met haar man, wat aannemelijker te maken.

Opvallend is nog de overeenstemming van beide kluchten ten opzichte van de daarin voorkomende verzekering, dat de Rederijkers, zoo zij van de geschiedenis hoorden, er een spel van zouden spelen [1]). (Teeuwis vs. 1758—59 en Tysken, vs. 682—83).

Bij de reeds op verschillende punten gebleken overeenstemming in wijze van werken van den auteur, in beide kluchten, is het niet ondienstig, alvorens den inhoud van Tysken en Teeuwis nader te beschouwen, de aandacht te vestigen op het

---

1) Een dergelijke betuiging in den mond van een der spelers, vindt men Bredero: *Klucht van de koe*, vs. 669; hoewel die opmerking dus een minder sterk argument voor de identiteit van auteur is, verdient zij toch in het paralellisme tusschen Teeuwis en Tysken een plaats.

Zinnespel van den Rycke-Man. Ook hier vond Coster in de korte gelijkenis, vervat in Lukas XVI, vs. 19—31, uiterst sobere en evenmin als bij het Lied van Tysken, ter dramatiseering zeer geschikte gegevens; ook hier heeft hij de met enkele rake trekken aangegeven personen uit zijn origineel, trachten te herscheppen in menschen, die ons in hun volledig milieu duidelijk voorstaan, en alleen de overmaat van ten tooneele gevoerde allegorische personages, maakt dat dit spel als drama per se mislukt moet beschouwd worden [1]).

Afgescheiden van de telkens gebleken gelijkheid der verhouding tot het oorspronkelijk lied, heerscht in de kluchten van Teeuwis en Tysken, een treffende overeenstemming in karakterteekening, in taal, in toon, die zelfs bij oppervlakkige lezing reeds de aandacht trekt.

Jonckbloet, Gesch. d. Ndl. Letterkunde III, bl. 285, heeft Tysken bij een schilderij van Jan Steen vergeleken en inderdaad, de twee kluchten gelijken elkaar als twee stukken van dien meester; 't zijn dezelfde menschen in wat andere pakjes en wat anders gearrangeerde kamers of op wat andere dorpspleinen, die wij in verschillende omstandigheden steeds weer tegenkomen en herkennen, ten duidelijkste de familietrekken van hun geestelijken vader vertoonend.

In Teeuwis, vinden we een stel dienstboden, Krijn en Bely, dat onder de namen Vranck en Klaer, of terwille van den „Regel", Luy en Lecker, in betrekking is bij Tysken vander Schilden.

In beide stukken is de vrijheid van spreken dezer onder-

1) Zelfs de *regel*, aan Lukas XVI vs. 9 ontleend, ontbreekt hier niet en evenals in Tysken en Teeuwis, wordt de grondtekst herhaaldelijk geciteerd door de spelers (o. m. vss. 1308, 1336, 1626—28, 1652 en 1655—56). Opmerkenswaard is verder dat, evenals daarstraks bij Tysken bleek, citeerliefde gaat boven waarschijnlijkheid; in vs. 1647, bidt de Rycke-Wreck God „Dat hij dan Lazarum wil tot mijn Vader senden", terwijl uit 't heele stuk blijkt (o. m. vss. 273—76, 294—95, 303 en 497) dat de vrek hoogbejaard is, wat de vermelding van een hem overlevenden Vader vrij zonderling maakt, wanneer wij over het hoofd zouden zien, dat die Vader niet in 't spel, maar in de oorspronkelijke gelijkenis (vs. 27) thuis hoort.

geschikten tot hunne meesters al bijzonder groot; deze overeenkomst blijkt vooral uit twee gesprekken tusschen meesteres en meid.

Teeuwis, vs. 1230—31, drukt de edelvrouw haar bezorgdheid uit voor de mogelijk onverwachte thuiskomst van den jonker, en wordt dan door Bely gerustgesteld met de woorden (vs. 1332—35):

„Gien sorgh, die sit nu al erghens in ien droncken ghelach,
Die selje te nacht by doncker mit het volle Schip comen stooten an".

In Tysken, vs. 514 is 't Vroutjen bang dat het maal niet gereed zal zijn bij den terugkeer van haar man en wordt dan door Lecker op de volgende wijze gekalmeerd (vs. 515—16):

„Neen Vrou, daer om en sel van daegh gheen scheel zijn,
Die sit al vast, ghy krijght hem niet t'huys voor 't avont by droncken".

Voorwaar, in familiariteit tegenover haar gebiedsters geven deze gedienstigen elkaar weinig toe!

Ook krieuwen in beide stukken de dienstboden onderling om 't hardtst [1]), wat met een stortvloed van spreekwoorden, grappen en scheldnamen gepaard gaat, die het gunstigste getuigenis afleggen van den vindingrijken geest des auteurs en telkens toonen, hoezeer hij de kunst heeft verstaan, volksuitdrukkingen en zegswijzen op te vangen en te pas te brengen, die om hun grappigheid doen schateren van 't lachen, al zijn ze soms plat en van een vrij sterk „faecalisch" gehalte [2]).

De Boer in Tysken is eenzelfde type, alleen niet zoo uitvoerig geteekend, als Teeuwis zelf, ook minder geslepen, maar even ruw-wreed en op eigenbejag belust, als deze. Bij zijn eerste optreden (vs. 740—74) doet hij, door Luy en Lecker beluisterd, met zijn zinnelijk-sexueele toespelingen en grove geestigheden sterk denken aan Teeuwis, die vlam vat op het zien

1) Vgl. Teeuwis: vs. 228 vlgg., vs. 354 vlgg. en Tysken: vs. 315 vlgg., vs. 862 vlgg., vs. 1006 vlgg.

2) Zie Teeuwis, vss. 137, 127, 298, 323, 497, 534, 584, 667, 784, 973, 1210, 1393 en 1520; en Tysken, vss. 271, 336, 355. 380, 382, 725, 1014, 1224, 1441, 1475.

van de edelvrouw. Zijn monoloog onder het bierdrinken (vs. 796—801), toont zijn gewetenlooze bedriegerij van boter- en eierklanten, waardoor de hem door Tysken en Jan Rap gespeelde poets, haast weldadig werkt op den toeschouwer, die hoopt, dat boontje om zijn loontje zal komen.

Zijn wraaklust en begeerte naar de zoo verachte beulsbetrekking zijn in vs. 1361—83 meesterlijk geteekend in al hun stuitende hebzucht. De grappige kanten van Teeuwis, die hem ondanks zijn streken min of meer sympathiek maken, zijn hier ondergegaan in een grenzelooze geldzucht en slechts de grof-zinnelijke egoïst is overgebleven.

Men zou kunnen beweren, dat de meer gunstige eigenschappen van Teeuwis, in Tysken waren overgegaan op Jan Rap, en het meer samengestelde karakter van den hoofdpersoon Teeuwis zich heeft gesplitst in de gemakkelijker ontleedbare bijfiguren: Boer en Jan Rap.

Even handig b. v. als Teeuwis in 't groot, zijn paard en wagen terugwint, ziet Jan Rap kans in 't klein, den Waard voor een aanzienlijk bedrag aan bier op te lichten (Tysken, vs. 669—70).

Treffend is ook de overeenstemming in de verhouding van Jan Rap en Teeuwis tot hunne vrouwen.

Teeuwis verklaart, als hij zijn zoontje niet kan vinden, dat hij vrij wat minder zou treuren over dit mogelijke verlies, dan om zijn paard en wagen en voegt er dan ter verduidelijking dezer opvatting nog aan toe (vs. 1167—69):

„Wangt se kosten me oock al vrij wat meer as hy,
'k Mistender noch gaeren een half dozijn met de moer daer bij".

Evenwijdig hieraan loopt de opmerking van Jan Rap tot Tysken, wanneer deze hem wijst op het groote gevaar van aan den galg te raken en hem raadt daarom tevoren met zijn vrouw het plan te overwegen (vs. 927):

Die sou lachen, want se huylt dat ick t'huys blijf [1]).

---

1) In dit opzicht geeft Juffrouw v. Grevelinckhuysen niets toe aan de vrouw van Jan Rap. Teeuwis, vs. 1236—38 zegt de Juffer over den Jonker:
„Dat ick al lyckewel de tijingh soo ien reys creegh,
Dat hy ergheus gesnevelt was in ien drooghe sloot".

Als hoofdpersoon natuurlijk uitvoeriger geteekend, lijkt Tysken zelf in het algemeen, buitengewoon op zijn onderaanvoerder, in wiens gezelschap hij dan ook gansche dagen, banketteerend, doorbrengt [1]).

Zijn opvattingen omtrent de vrijbuiterij verdedigt hij als volgt (vs. 898—904).

„Wat doen de prachers met goet, daer heeft niemandt te bet of:
Maer hebben wij 't, soo wort er menigen Waert en Waerdin vet of,
En een kales krijght altemet een leckere muyl,
Of een streek uyt de pan, met een stuk gelt in de buyl:
Dat's wel gedaen, te nemen die 't te veel en te geven die 't ghebreck heeft.
En dat doen wij".

Tysken's opvattingen over het huwelijk blijken, afgezien van het feit dat hij door rijkelijk van zijn buit te schenken, zijn vrouw in staat stelt zeer overdadig te leven [2]), nu niet zooveel hooger dan die van Jan Rap of Teeuwis en bieden bovendien sterke analogieën met den Jonker uit Teeuwis.

Men kan dit vooral opmaken uit twee paralel-scènes der beide kluchten, waarin de verbazing geschetst wordt der gedienstigen, als de man de vrouw ten afscheid kust [3]).

De Jonker en Mr. Bartelt, zijn typen die in Tysken niet terugkomen; Jan Soetelaer uit Teeuwis en de Waard uit Tysken, kunnen neven of nog nader verwanten van de Kryn-Bely familie zijn en Vrouw Onbescheyts kan gekenschetst worden door het feit, dat ze in het debatteeren volmaakt opgewassen blijkt tegen de redenaarstalenten van Lecker en het Vroutjen (zie Tysken, vs. 395—460).

Vermeld moge hier worden, dat even gaarne als Bely, Teeuwis met de deur in huis doet vallen (Teeuwis vs. 540) en Jan Soetelaer zwartmaakt (idem, vs. 745), Lecker het onbescheiden vrouwtje op een stortbad onthaalt (Tysken, vs. 454).

1) Zijn houding tegenover den bedrogen waard is, sit venia verbo, wat ridderlijker dan die van Jan Rap. Men zie vs. 666—67.

2) Zie vs. 522—23 en 529—30, waar 't Vroutjen haar erkentelijkheid hiervoor uitspreekt.

3) Teeuwis, vs. 410—11 en vooral vs. 417—18 en Tysken, vs. 970.

De Roo Roe is in een der minst geslaagde tooneelen, Tysken's gevangenneming, een te onbeduidende figuur om voor vergelijking met personen uit Teeuwis in aanmerking te komen. Even levendig en raak als in Tysken met enkele trekken de kootende jongens worden geteekend, zijn ons in Teeuwis de beide bedelaarsfiguren geschetst.

Behalve deze duidelijk sprekende familietrek tusschen de *karakters* in beide kluchten, wijzen tal van andere, soms zelfs letterlijke overeenstemmingen in zegswijze, situatie's, redeneeringen enz., ongetwijfeld op Coster's auteurschap.

Gelijk reeds blz. 2 opgemerkt is, komen hierbij ook de komische tusschenspelen van Isabella en den Rycke-Man in aanmerking; de *karakters* zijn daar te vluchtig geteekend om analogiën aan te bieden, maar de *taal* toont vaak bij vergelijking met die van Tysken, sterke overeenkomst.

Uit Isabella en den Rycke-Man blijkt, hoe gaarne Coster een *medicus* laat optreden of met zijn eigen vak een loopje neemt.

In Isabella, is dokter Ergo een soort halve gek, van wien Labbekack getuigt in vs. 945 dat, wanneer hij een kan gedronken zal hebben „hij hiel dol" zal zijn. In een half Duitsch, half Hollandsch brabbeltaaltje, doorspekt met Latijnsche of verlatijnschte nonsens, is dit personage in de tweede tooneelen van het derde en vijfde bedrijf, weinig geschikt bij den toeschouwer diens eerbied voor de medische wetenschap te verhoogen.

In den Rycke-Man, houdt de te laat ontboden dokter een lange monoloog in het vijfde bedrijf (vs. 1497—1591), waarin we sterk herinnerd worden aan de pocherij van Meester Bartelt uit Teeuwis, vooral door den ook hier heerschenden overvloed van Latijnsche wendingen.

Teeuwis zelf bevat, hoe beknopt ook, enkele hygiënische opmerkingen, die Jan Soetelaer in den mond gelegd worden naar aanleiding van de geneeskracht van paardenmest in vs. 688—97, terwijl dezelfde persoon iets vroeger (vs. 681) met warmte „oefening van 't lichaem" aanprijst.

Ook in Tysken komt het gesprek tusschen den hoofdpersoon

en Jan Rap in de herberg, op dit geliefkoosde onderwerp, naar aanleiding van het „tabacken" (vs. 590—612) en wederom steekt de auteur duchtig den draak met het medische vak [1]).

De cynische Lecker verkondigt herhaaldelijk, dat de hoofdzaak is geld te hebben en niet hoe men er aan gekomen is. Zoo in vs. 496—97.

„Maer die goet heeft, al komt het ander luy toe, die is eerlijck,
Verstandich, kloeck van beleyt, en komt wel tot groote staet".

Kenschetsend is ook voor deze opvatting vs. 508—11:

„Hoe 't gewonnen is, staet juyst voor haer voorhooft niet geschreven
En van duysent man een, die daer nae sal vraghen:
De luy hebben in 't goet alte grooten behaghen.
't Is benje hoer, benje dief, hebje goet ick hebje lief".

Aan het slot varieert Lecker hetzelfde thema in vs. 1548—52:

„Wat meughje van eer praten, die goet heeft, die heeft eer,
En dat hebje; soo hebje van beyds; en wilje noch meer,
Hebben is hebben, al de luy en zijn juyst niet soo nau keurs:
En vraghense jou hoe je aen 't goet komt, segt: comme vous autre Messieurs".

Treffend is hier de overeenkomst in redeneering en wijze van zeggen met de woorden van Jan Hen in Isabella, vs. 903—5:

Daer is maer een schandt, en dat is niet te hebben:
Daerom isser geen oneerlijcker ding als schatten te ontbeeren,
En die die met hopen het dat is een man mit eeren".

en nog duidelijker, zoo 't kan, in vs. 908—9:

„Jij verstaatje de lause niet, hebben is hebben, daer wordt niet oppe let
Hoe 't een man krijcht, maer of hy 't oock het".

Een sterk paralellisme met Teeuwis vertoont Tysken in het spelen met twee beteekenissen van „*kerk*", de eigenlijke en die

1) Bijzonder sterk komt dit uit in vs. 611—12:
Een Doctoor is in de werelt, ghelyck een geck in een Sottekluyt,
Daer lacht men om, en soo doetmen oock om hem.

van *„herberg"* of zelfs *„bordeel"*, waar een kerk op het uithangbord prijkt [1]).

Teeuwis, vs. 1360—62, geeft de volgende beschrijving van een dergelijke inrichting op het Spuy:

„Dats trouwen me een kerc, daermen de heyligen met hoepen bindt,
En de Koster houter duyven op Solder, wat ken hy mackelijcker doen,
En wat de Koster doet, weet al 't volck wel van mijn fatsoen".

Tysken, vs. 286—88, licht Lecker Luy voor, als deze zich naïevelijk verwondert Jan Rap in een kerk en niet in een herberg te moeten gaan zoeken:

„Wat babock, is tusschen de Nieuwe kerck en dat al verscheel,
Wat een rechter bloet, weet ghy niet datse uyt hangt?"

Zoo verklaart in Tysken, vs. 363—64 Jan Rap, dat hij zijn vrouw dikwijls op die wijze heeft bedrogen. „Zij verstont van de kerck daermen preeckt, en juyst wast loghen".

Alvorens verder overeenkomst aan te wijzen in *taal* en wijze van zeggen tusschen de personen uit Tysken en Coster's overig komisch oeuvre, dient nog opgemerkt, dat zoowel uit Tysken als in Teeuwis een voorliefde spreekt voor lange monologen, die, vaak met *moraliseerende* strekking [2]), in tamelijk los verband met de intrigue, den spelers in den mond worden gegeven.

Zoo zien we in Teeuwis: Jan Soetelaer (vs. 649—697), Teeuwis (vs. 765—862 en vs. 958—1006) en Mr. Bartelt (vs. 863—91) ellenlange beschouwingen houden en in Tysken geven Lecker en Luy (vs. 1085—1117) en de Boer (vs. 1361—1440) een sterk staaltje van dit soort uitweidingen [3]).

De aandacht vragen nu verscheidene haast letterlijke paralellen tusschen Tysken en andere stukken van Coster: Isabella, vs. 917:

„Rust jij je hooft labbekack, men zalder de klocken me luyen".

---

1) Zie Tysken, vs. 300, waar Lecker zegt: „de quaetste huysen hanghen de beste teekens uyt om prijs".

2) Vgl. Kalff IV, blz. 123 hierover.

3) Ook de lange alleenspraak van Ghemeene-Man in den Rycke-Man, van vs. 534—97, kan men hiermee vergelijken, evenals de blz. 12 besproken monoloog van dokter Ergo in datzelfde stuk.

en Tysken, vs. 150:

„Rust ghy u hooft, men salder de klocken me luyen".

Isabella, vs. 867:

„Lenst hem bij den vyf menten tot de veeren toe insen huyt".

en Tysken, vs. 1036:

„Neen nichjen, ghy schiet tot de veeren toe in 't lijf'.

Isabella, vs. 938—39:

Jan. „ick selje gaen die kan klaren".
Lab. „Drinckt datje steent zo meuchje voor man varen".

en Tysken, vs. 642—43:

Waert. „Gheluck dan, ick sel dit staertjen uyt de kan klaren".
T. v. Sch. „Soo siet, drinckt datje steent, soo mooghje voor man varen".

Isabella, vs. 943—44:

„'k Dronck liever met hem as mit ien nuchtre kalf,
Hy quijlter altijdt niet in".

en Tysken, vs. 786—87:

„Huysman, ick dronck liever met jou as mit ien nuchtre kalf:
Ghy quijlter altijt niet in".

Rycke-Man, vs. 679:

„Dan zoeckt men 's anderdaechs 't hayr van denselfden hont",

en Tysken vs. 921:

„Dit volck soeck recht het hayr vanden hont".

Rycke-Man, vs. 1277—78.

„wasser oock rechte voort
Een ergher Rock in zee, sy quam ons wel aen boort".

en Tysken, vs. 1459:

„Wasser noch een rock in zee, hy quam ons aen boort".

Teeuwis, vs. 263:

„Je sout je oogen in de hangt nemen, en kycken door de gaten".

en Tysken, vs. 1465:

„Neemt u ooghen in u handt, siet ghy daer niet een stadt?"

Teeuwis, vs. 409:

„Die niet doof is, wat moet die al hooren".

en Tysken, vs. 226:

„Want die niet doof en is, moet een heelen dach sooveel hooren".

Teeuwis, vs. 749:

't Is wel meysie, 't is een arme Schout die syn boete niet verwaren kan".

en Tysken, vs. 230:

„Nu, 't is een arm Schout, die zijn boeten niet wachten mach".

Teeuwis, vs. 801:

„Daerom ick maeck het hoe 'k het maeck, ick moet een gat vijne".

en Tysken, vs. 1305:

„Ick maeck 't hoe ick 't maeck, ick leef weer ellendich".

Teeuwis, vs. 980.

„Ick segh niet meer, se benne daer wel stijf in de beck".

en Tysken, vs. 173.

„Dat beurt my al wat licht, want ick ben wat styf inde kaecken".

Teeuwis wordt door Mr. Bartelt (vss. 1100 en 1111) met den scheldnaam „Babock" aangesproken, welke zelfde betiteling we in Tysken door Lecker aan Luy zien geven (vs. 286) [1]).

In Isabella, vs. 862, roept Jan Hen aan Labbekack toe haar „besuchte handen" te reppen; Teeuwis, vs. 368 spreekt van een „besuchte teef" en Tysken, vs. 808 van „besuchten boer" [2]).

---

1) Vgl. voor dit woord ook nog Teeuwis, vs. 1130, Tysken, vs. 1536 en Rycke Man, vs. 1518.

2) Dit zeer geliefkoosde woord komt verder terug in Isabella, vss. 886, 959, 1618; Teeuwis, vss. 29, 118, 161, 267, 269, 323, 326, 368, 414, 525, 794, 1251 en 1602; en Tysken, vss. 355, 676, 745, 1400 en 1429.

Een anderen scheldnaam „Woudaep” vinden we Isabella, vs. 843, Teeuwis, vs. 228 en Tysken, vs. 337.

Zoo ook de naam „pruym”, Teeuwis, vs. 81 en Tysken, vs. 428.

Isabella, vss. 844 en 1671 spreken van „'t is een fatsoentje”; vgl. Tysken, vs. 1635 „wat een fatsoentje van een Beul”.

Teeuwis, vs. 592 noemt Keesjen zich „een hart quasje” zoo ook, idem, vs. 908, „deuse mensch dunckt me, is al wat quastich”; men vgl. hiermee Tysken, vs. 1450, waar de Boer van zijn meid zegt dat ze „een harde quast” is.

De uitroep „God segen” (Teeuwis, vss. 932, 959; Isabella, vs. 940) komt terug in Tysken, vss. 518, 644, 754, 888, 1007, 1120 [1]).

„Dapper” in de beteekenis van „zeer” „in hooge mate” vinden we Isabella, vs. 591, Teeuwis, vs. 814 en Tysken, vss. 1581 en 1588.

Het werkwoord „teulen” in den zin van schertsen, gekheid maken, komt voor Teeuwis, vs. 418 en Tysken, vss. 682, 851, 1541.

Voor de uitdrukking „in de rammelingh raken”: in moeilijkheden komen, zie Teeuwis, vs. 534 en Tysken, vs. 326.

Voor „broets” = dwaas, zie Rycke-Man vss. 1119 en 1520, Teeuwis, vs. 1163 en Tysken, vs. 350, 586 en 807.

Behalve deze vaak woordelijke overeenstemming tusschen Tysken, Teeuwis en de komische tusschenspelen, wijzen de „snaaksche zetten en volksboert”, zooals te Winkel (Ontwikkelingsgang v. d. Ndl. Letterk. I, bl. 409) het uitdrukt, die haast vers aan vers te vinden zijn in Tysken en sterk herinneren aan Teeuwis enz., op eenzelfden auteur van beiden.

Allereerst trekt hierbij wel de aandacht het veelvuldig gebruik van *spreekwoorden* en spreekwoordelijke gezegden [2]), waarmee alle personages hun beweringen illustreeren en verlevendigen.

---

1) Over „Pestylencie” zie men Teeuwis, vss. 32, 73, 231, 438, 540, 786, 804, 1623 en Tysken, vs. 330; over „Sint Felten” de noot op blz. 2.

2) Zelfs in de boven geciteerde paralelplaatsen valt deze eigenaardigheid reeds op.

Welk een ware schatkamer voor deze uitingen van den volksgeest en volkstaal Coster's komisch oeuvre in dit opzicht vormt, blijkt reeds uit het citeeren der plaatsen, waar in Isabella [1]), Teeuwis [2]) en Tysken [3]) spreekwoorden voorkomen. In den Rijcke-Man zijn de komische stukjes te kort om in dit opzicht te worden vergeleken [4]).

Niet alleen spreekwoorden geven aan den dialoog frischheid en afwisseling; tallooze komische wendingen, grappen en vergelijkingen werken tot verlevendiging van het geheel mede. Ook hier valt een onmiskenbare eenheid van stijl te herkennen, en bij voortgezet onderzoek blijkt deze komische ader in Tysken, wederom dezelfde als in Teeuwis of Isabella.

Van groote komische kracht is vaak een *litotes*, waarvan hier één voorbeeld uit elk der drie spelen volsta ter nadere demonstratie van deze meening [5]).

Isabella, vs. 1623, spreekt Jan Hen zijn voornemen uit om te gaan rusten met deze woorden:

„Nou wel an ick wil mijn hooft gaan legghen daar *geen* waghens en lopen".

---

1) Isabella, vss. 841, 874, 903, 909, 913, 916, 948, 956, 962, 1655, 1670 en 1689.

2) Teeuwis, vss. 12, 37, 123—24, 127, 165, 189, 201—2, 205, 223, 263, 332, 365, 461, 497, 505, 509, 566, 572, 584, 677, 749, 778, 781, 785, 835, 846, 854, 881, 902, 935, 956, 966—67, 1006, 1078, 1093, 1127, 1158, 1160, 1210, 1334, 1369, 1397, 1514, 1557, 1565, 1571.

3) Tysken, vss. 148, 162, 176, 213, 214, 247, 284, 292, 300, 327, 336, 374, 388, 450, 451, 466, 476, 489—90, 492, 500, 511, 523, 531, 544, 546, 548, 563, 567, 603, 701, 708, 725, 761, 805, 823, 883, 911, 926, 983, 1085, 1095, 1151, 1160, 1239—41, 1257, 1274, 1257, 1297, 1299, 1327, 1337, 1425, 1471 en 1539.

4) Toch diene even vermeld, dat waar „Ghemeene Man" zijn monoloog houdt, die in toon en stijl het dichtst bij het genre van Teeuwis en Tysken staat, hij opent met een *spreekwoord*, vs. 534:

„Men seyt het leghe paert gaet in de Vetste Klaver".

5) Men vergl. verder Teeuwis, vss. 55, 371, 560, 981 en 1125 en Tysken, vss. 334, 431, 561, 675, 944, 945 en 982.

Ten slotte is dit gebruik van *litotes* slechts een der wijzen, waarop een sterke *ironie* zich uitspreekt, een *ironie*, die ook het hoofdkenmerk is van de aardigheden en komische gezegden op de volgende plaatsen: Teeuwis, vss. 11, 16, 41, 71, 95, 101—2, 177, 215, 258, 338, 369, 420, 457, 504, 564, 651, 780 en 881 en Tysken, vss. 334, 537, 335, 561, 603, 990, 1234 en 1267.

Teeuwis, vs. 1642, zegt Mr. Bartelt, vol hoop om van Teeuwis' geld een flink festijn te gaan houden:

„Tis wat het is we sellen om 't ghelt *geen* langt koopen".

Tysken, vs. 944 betuigt Jan Rap, die geen cent op zak heeft:

„Daer ick koom, daer en sel ick altijt *niet* brenghen".

Van *vergelijkingen* met *dieren* als Teeuwis, vs. 6: „se is soo blanck as een mol", vindt men soortgelijke voorbeelden in Teeuwis vss. 7, 10, 15, 20, 67, 126, 219, 267, 253 en 1050 en in Tysken, vss. 455, 521, 1188.

Op het *platte* van vele grappen in beide kluchten is reeds blz. 9 gewezen; in verband met de intrigue staat zeker wel het feit, dat in Teeuwis veel meer sexueele aardigheden en toespelingen voorkomen dan in Tysken [1]).

Zonder tot een bepaalde rubriek te kunnen worden gebracht, komen verder in Tysken en Teeuwis zooveel teekenachtige, grappige of gemeenzame gezegden voor, dat ook hierin van eenzelfde „*stijl*" mag gesproken worden. Om een paar voorbeelden te noemen, we lezen in Teeuwis van: een varkentje wasschen, schipper te voet, Apostel's paarden, zijn kouwe kleeren raken en in Tysken van: een potje breken, met een natte vinger beloopen, een spelletje ergens bij steken, een katje om zonder handschoenen aan te pakken [2]).

Het spreekt vanzelf dat een groot deel dezer laatstbedoelde uitdrukkingen, gemeengoed zijn van alle kluchtspeldichters van dezen tijd, die uit de volkstaal putten, en dus ook elders, in de eerste plaats wel bij Bredero worden teruggevonden; toch blijft een zekere *individualiteit* in de keuze en het gebruik van die zoo schilderachtige volkswoorden en grappen; hoewel niet

1) Alleen bij het eerste optreden van den Boer in Tysken, (vs. 740—772) komen ze ook hier op den voorgrond.

2) Zie verder o. m. Teeuwis, vss. 38, 355, 359, 498, 509, 566, 671, 692, 701, 709, 811, 815, 862, 932, 973, 1005, 1019, 1158, 1344, 1401, 1565 en 1618; en Tysken, vss. 137, 138, 177, 180, 237, 270, 318, 428, 472, 473, 599, 623, 626, 633, 649, 710, 727, 847, 957, 1106, 1140, 1200, 1242, 1390, 1351 en 1462.

wiskundig bewijsbaar, voelt men ook op dit gebied dat éénzelfde auteur op beide kluchten den stempel zijner oorspronkelijkheid, zijner persoonlijkheid, heeft gedrukt.

Waar Tysken en Teeuwis beide in maatlooze rederijkersverzen gedicht zijn, die grootendeels twee aan twee rijmen [1]), kan de *metriek* geen belangrijke, technische gegevens verschaffen omtrent éénheid van schrijver; in zooverre hier van techniek des dichters kan gesproken worden, is deze dezelfde in beide kluchten.

Resumeerende, blijkt uit bovenstaand onderzoek ten duidelijkste dat de groote overeenstemming in *methode*, van het verwerken der aan de kluchten van Teeuwis en Tysken ten grondslag liggende gegevens uit het oude lied, de sterke *familietrek* der daarin ten tooneele gevoerde personen, soms woordelijk *gelijkluidende* versregels en in het algemeen een *zelfde* genre van grappigheid; verder een aantal onmiskenbaar duidelijke paralelplaatsen met Coster's dramatisch oeuvre buiten Teeuwis, eenzelfde karakter van stijl, kleur van taal en behandeling van den versbouw, Coster's auteurschap van Tysken in die mate waarschijnlijk maken dat, gevoegd bij de blz. 1 vermelden *uitwendigen* grond, wel van *besliste zekerheid* in deze mag gesproken worden.

Leiden. A. J. LUYT.

1) Opmerkelijk is in beide kluchten een groot aantal gevallen van *overtollig rijm*, waardoor soms een komisch effect wordt bereikt, maar ook dikwijls gebrek aan poëtische vindingrijkheid spreekt. Zoo in Teeuwis, vss. 7, 106, 224, 477, 530, 596, 605, 607, 893, 901, 905, 930, 938, 1006, 1211, 1233, 1418, 1438, 1532, 1572, 1574 en 1645 en Tysken, vss. 1, 166, 177, 189, 271, 305, 357, 379, 381, 413, 429, 463, 473, 479, 481, 493, 534, 546, 564, 572, 590, 602, 610, 614, 650, 670, 690, 708, 714, 726, 750, 756, 768, 814, 856, 902, 922, 980, 990, 1027, 1037, 1078, 1084, 1088, 1118, 1134, 1142, 1244, 1270, 1278, 1294, 1318, 1320, 1340, 1386, 1474 en 1536.

Van geheel ondergeschikt belang voor dit onderzoek, doch volledigheidshalve hier vermeld, is nog dat het *rijm* in Teeuwis ± 25 en in Tysken slechts 2 maal hapert.

DE OORSPRONG VAN HET GRAMMATISCH GESLACHT.

Aan Jacob Grimm komt de eer toe het eerst een uitgewerkte theorie te hebben gegeven betreffende den oorsprong van het grammatisch geslacht [1]. Wel waren zijne denkbeelden hieromtrent niet nieuw [2], maar hij is de eerste geweest die deze denkbeelden uitvoerig heeft uiteengezet en met groote scherpzinnigheid op een uitgebreid feitenmateriaal heeft toegepast. Het lijkt mij niet overbodig wat langer bij zijne beschouwingen stil te staan dan de meeste zijner bestrijders hebben gedaan, vooral omdat naar mijne meening deze beschouwingen niet minder waarde hebben dan de verschillende theorieën der „moderne" taalonderzoekers, die tamelijk hooghartig op die oude romantische taalbeschouwing plegen neer te zien.

Grimm zoekt den oorsprong van het grammatische genus in het natuurlijk geslacht. Het natuurlijk geslacht, dat berust op de waarneming van het sexe-verschil bij menschen en dieren, is in een zeer vroege periode overgedragen op alle mogelijke zinnelijke zelfstandigheden en ook wel op het onzinnelijke. De oorzaak van deze overdracht ligt in de menschelijke fantasie, die levenlooze dingen en begrippen tot geslachtelijke wezens maakte, m. a. w. personifieerde of op het niet-levende in den ruimsten zin niet alleen algemeen menschelijke, maar ook specifiek mannelijke of specifiek vrouwelijke eigenschappen overbracht. Woorden, waarvan het geslacht op een echte personificatie berust, houden het midden tusschen natuurlijke en grammatische

1) Deutsche Grammatik ³III pag. 311 vlgg.

2) Vgl. Adelung, Magazin f. d. deutsche Sprache I Stück 4 pag. 1 vlgg., Herder, Über den Ursprung der Sprache pag. 82 vlgg., W. von Humboldt, Schriften der Berliner Akademie philos.-histor. Classe 1827 pag. 185 vlgg. Zie ook V. Michels, Germania 36 n. r. 24 pag. 135 vlg. Voor verdere oudere literatuur vgl. M. H. Jellinek, Zur Geschichte einiger grammatischer Theorien und Begriffe, Indogerm. Forsch. 19 pag. 272 vlgg.

geslachtelijkheid. Zoo hebben wij in woorden voor „God" noch met echt natuurlijk, noch met echt grammatisch geslacht te doen. Het mannelijk geslacht van deze woorden berust op een personificatie, niet op een overdracht van eigenschappen. Dezelfde onzekere positie ten opzichte van het geslacht hebben woorden als duivel, zon, maan e. d. Uit de mythologie blijkt, dat bij deze woorden alleen sprake kan zijn van echte personificatie en dat hun geslacht dus niet grammatisch genoemd kan worden. Het natuurlijk geslacht is ook uitgesloten, daar het geen werkelijk mannelijke of vrouwelijke wezens zijn. Het is dikwijls moeielijk de grens te trekken tusschen personificatie en eigenschapsoverdracht, maar veelal ook geeft de mythologie uitsluitsel. Uitgaande van deze algemeene principes wil Grimm nu de regels trachten op te sporen, waarnaar het geslacht van reeksen van woorden zich heeft gericht; tevens wil hij een verklaring zoeken voor de belangrijkste uitzonderingen. Zoo behandelt hij achtereenvolgens het geslacht van de zinnelijke substantiva, van de abstracta [1]) en ten slotte van die woorden welke uit vreemde (d. w. z. niet-Germaansche) talen zijn overgenomen. De algemeene gezichtspunten, waarnaar volgens zijne meening het grammatisch geslacht der zinnelijke substantiva beoordeeld moet worden, zijn deze: „Das *masculinum* scheint das *frühere*, *grössere*, *festere*, *sprödere*, *raschere*, das *thätige*, *bewegliche*, *zeugende*; das *femininum* das *spätere*, *kleinere*, *weichere*, *stillere*, das *leidende*, *empfangende*" [2]). Dat het femininum beschouwd moet worden als het latere, het secundaire, tegenover het masculinum als het vroegere, primaire maakt Grimm o. a. hieruit op, dat dikwijls feminina van masculina worden afgeleid door middel van vocaalverlenging, zooals b. v. skr. *nārī* van *nara*; ook wanneer er geen sprake is van directe afleiding toont het femininum een voorliefde voor lange

1) Terwijl Grimm bij zijne behandeling van de zinnelijke substantiva uitgaat van de beteekenis, rangschikt hij de abstracta naar hun vorm: bij deze woorden wordt het geslacht meest door den vorm bepaald en „sie sind keiner andern belebung fähig als etwa einer späteren, allegorischen". pag. 475.

2) T. a. p. pag. 357.

vocalen b.v. ohd. *muotar* naast *fadar* vgl. gr. *μήτηρ* naast *πατήρ*, en lange vocalen beschouwt Grimm over het algemeen als onoorspronkelijk. Aangaande het neutrum valt op te merken, dat dit niet zoozeer geslachtloosheid als wel een onontwikkeld zijn van het geslacht schijnt aan te duiden. Of het grammatische neutrum, evenals het masculinum en het femininum, teruggaat op een natuurlijk neutrum, kan men, meent Grimm, niet met zekerheid zeggen. Zoo ja, dan moet de oorsprong worden gezocht in het begrip van *foetus* of *proles* van levende wezens. Grimm is geneigd deze opvatting voor de juiste te houden, daar hij het bestaan van het neutrum op geen andere wijze weet te verklaren. Het grammatische neutrum schijnt dan aan te duiden (en naar dit gezichtspunt moeten dus de neutrale woorden beoordeeld worden): „das *erzeugte*, *gewirkte*, *stoffartige*, *generelle*, *unentwickelte*, *collective*, das *stumpfere*, *leblose*" [1]). Ziedaar Grimm's theorie in het kort geschetst. Hoe hij er mede gewerkt heeft, zal duidelijk worden uit eenige voorbeelden. Bij de boomnamen is opmerkelijk, dat woorden voor „boom" meest neutrum zijn, namen van boomsoorten daarentegen femininum: got. *triu* ags. *tréow* on. *tré* tegenover ohd. *eih* ags. *ác* on. *eik*, ohd. *bircha* ags. *beorc* on. *bjǫrk* enz. Hoe deze tegenstelling te verklaren? „Den grund davon suche ich entweder in der beschränkteren lebensthätigkeit der unbeweglichen bäume im gegensatz zu den thieren, oder wieder in volksmythen, die zusammenhang der bäume mit geisterhaften wesen annahmen" [2]). In het laatste geval hebben deze woorden dus volgens Grimm geen echt grammatisch geslacht, want hun geslacht berust dan op personificatie. Het zijn uitzonderingen op den regel en zulke uitzonderingen moeten verklaard worden uit de mythologie. Woorden voor „vrucht" zijn neutrum evenals in het algemeen woorden voor „het jonge, het pas voortgebrachte"; dit is begrijpelijk: het geslacht is nog niet ontwikkeld, het valt niet op. Maar hoe komt het, dat naast mannelijke boomnamen dikwijls vrouwelijke

1) T. a. p. pag. 357.
2) T. a. p. pag. 366.

vruchtnamen voorkomen? „Man kann diese verschiednen wörter für pflanze und frucht... dem mann und frau... vergleichen, die frucht ist zwar nicht weib des strauchs, allein der zusammenhang zwischen dem gezeugten und dem tragenden, gebährenden lag nah und das sexualverhältnis bei den pflanzen verhüllte sich weit mehr der beobachtung" [1]). Namen van metalen zijn neutrum: zij duiden aan een levenlooze, onbeweeglijke zelfstandigheid. Hetzelfde geldt van namen van steenen en aardsoorten. Dat „aarde" zelf vrouwelijk is, schrijft Grimm weer toe aan personificatie: het hoort bij de dubbelzinnige categorie van duivel, zon, maan e.d. Woorden voor „water" zijn deels neutrum deels femininum: got. *wato* ohd. *waȝȝar* os. *watar* ags. *wæter* on. *vatn* gr. *ὕδωρ* tegenover slav. *voda*, lat. *aqua* got. *ahva* ohd. *aha* ags. *éa* on. *á* (*ǫ́*). „Dort [bij de neutra] . . . wurde der stoff, bei voda [en de andere feminina] die lebendige natur berücksichtigt . . . " [2]). Dat riviernamen in het Grieksch en Latijn meestal mannelijk, in het Germaansch en Slavisch daarentegen gewoonlijk vrouwelijk zijn, is in overeenstemming met de verschillende mythologische voorstellingen. Aangaande de neutra hart, oog en oor (got. *hairto*, *augo*, *auso* enz.) merkt Grimm op: „Das neutrum scheint die allgemeine thätigkeit dieser inneren organe am füglichsten aus zu drücken . . . " [3]) „Bemerkenswerth" noemt Grimm het verschijnsel dat woorden voor „hand" in de meeste talen (Germaansch, Latijn, Grieksch, Litausch, Slavisch) vrouwelijk zijn, terwijl woorden voor „voet" een sterke voorkeur voor het mannelijk geslacht vertoonen (alleen slav. *noga* — zoowel als lit. *kója* — is vrouwelijk); de oorzaak is niet ver te zoeken: de hand is kleiner en sierlijker en als zoodanig vrouwelijk, de voet is grooter en als zoodanig mannelijk. Land- en plaatsnamen vinden wij over de drie genera verdeeld. Grimm komt tot de slotsom „dass allgemeinere bedeutungen neutral sind (vodal, veihs, dorf), bestimmtere männlich (tûn,

1) T. a. p. pag. 374.
2) T. a. p. pag. 378.
3) T. a. p. pag. 396

flecke, ort) oder weiblich (burg, stadt); das fem. scheint sich vorzüglich für eine weite, umfangende entfaltung im raum zu schicken, vergl. erde, gasse, eiche, linde u. s. w." [1]) De algemeene woorden voor „schip" en voor „wapen" zijn neutrum; overigens wijst Grimm op tal van personificaties: de Oudgermaansche poëzie levert een schat van voorbeelden op.

Grimm's theorie werd door zijn tijdgenooten in hoofdzaak geaccepteerd. Met zijn meening dat het grammatische genus in nauw verband staat met het natuurlijk geslacht was men het algemeen eens; maar over de verhouding der drie geslachten onderling in verband met woordvorming en declinatie loopen de meeningen wel eens uiteen. Een uitvoerige behandeling van het vraagstuk vinden wij eenige jaren later bij Madvig, Kleine Philologische Schriften p. 1 vlgg. Deze beschouwt het grammatisch geslacht als het product eener versmelting van twee classificaties: de eene is die welke berust op het sexe-verschil, de andere, die evenwel een ondergeschikte rol speelt, is de onderscheiding van levend en levenloos. Hij stelt zich de geschiedenis aldus voor. Levende wezens werden geclassificeerd naar hun natuurlijk geslacht, of ook wel naar zekere eigenschappen of kenmerken die in het bijzonder aan een der beide sexen eigen zijn. Levenlooze dingen die voor de fantasie iets persoonlijks, iets actiefs hadden werden bij de mannelijke of bij de vrouwelijke categorie gevoegd, naar gelang zij zich meer productief en actief of receptief en passief voordeden. Het abstracte werd verzinnelijkt door „een soort personificatie". Zoo waren er twee klassen: de geslachtelijke en de niet-geslachtelijke (of neutrale) klasse. Het neutrum draagt dus een zuiver negatief karakter. Daar „die Gestalt der Sprache als vorzugsweise vom Manne ausgebildet betrachtet werden muss" [2]), is het begrijpelijk dat het femininum door een bepaald kenteeken duidelijk werd onderscheiden van het masculinum. En daar er geen behoefte bestond het masculinum formeel van het neutrum te scheiden, kreeg

1) T. a. p. pag. 417.
2) T. a. p. pag. 14.

men een grammatische classificatie van alle substantiva in: 1. een grammatisch-geslachtelijke klasse, die der feminina; 2. een niet grammatisch gekenmerkte klasse omvattende de masculina en de neutra. Nu was men zich evenwel ook bewust van de tegenstelling levend — levenloos; toen deze nu ook grammatisch werd uitgedrukt, kwam uit de versmelting van beide onderscheidingen deze nieuwe indeeling tot stand: klasse I feminina; klasse II masculina (gekenmerkt door afwezigheid van het vrouwelijk geslachtsteeken); klasse III levenlooze dingen (neutra). Madvig meent dus dat de onderscheiding van levend en levenloos, in de classificatie vrouwelijk — niet-vrouwelijk, een splitsing heeft teweeggebracht van de laatstgenoemde klasse in masculina en neutra.

Na aldus den gang van zaken geschetst te hebben — hij weet het precies — gaat Madvig over tot de beantwoording van de vraag: hoe is de grammatische uitdrukking der drie geslachten, zooals wij die in onze taalfamilie vinden, tot stand gekomen? Ongetwijfeld is er een tijd geweest, meent hij, dat de substantiva niet door een bepaald geslachtsteeken als mannelijk, vrouwelijk of onzijdig waren gekenmerkt. De oorsprong van de grammatische geslachtsaanwijzing moet worden gezocht in het pronomen demonstrativum. Tot de helderheid der voorstelling is het bevorderlijk als het pronomen niet alleen op een bepaald ding of begrip vooruit- of terugwijst, maar dat tevens aanduidt als behoorende tot een bepaalde klasse. Allereerst werd het demonstrativum dat een vrouwelijk substantief aanwees, met den, voor het femininum karakteristieken „offenen weichen Vokallaut" voorzien, en later, toen de onderscheiding van levend en levenloos zich deed gelden, ook het pronomen dat een neutrum aanduidde als zoodanig gekenmerkt. Onafhankelijk van het pronomen heeft de classificatie levend < levenloos in twee opzichten ingewerkt op de declinatie: ten eerste onderscheidt het neutrum zich van het masculinum en femininum door een afwijkenden pluraalvorm, en ten tweede hebben masculinum en femininum een *s*-nominatief — „Hervorhebung des

Subjekts" noemt Madvig het — in tegenstelling met het neutrum dat een specialen subjectsvorm mist. Men ziet dat Madvig zich, meer nog dan Grimm, bepaalt tot de vraag waarin de *oorsprong* van het grammatisch geslacht moet worden gezocht. Op geheel andere wijze gaat H. S. Bindseil te werk, die in zijn artikel „Ueber die verschiedenen Bezeichnungsweisen des Genus in den Sprachen", meer speciaal zijn aandacht wijdt aan de middelen waardoor in allerlei talen het genus grammatisch wordt uitgedrukt. Daar ik deze verhandeling niet in handen heb kunnen krijgen, moet ik mij tevreden stellen met hetgeen Pott er over mededeelt in zijn artikel in Ersch und Gruber's Encyclopaedie [1]). Bindseil dan spreekt in de eerste plaats over het aantal genera dat wij in verschillende talen kunnen waarnemen: zoo kennen de Semitische talen maar twee geslachten. Naar aanleiding hiervan merkt Pott op, dat er ook wel degelijk talen zijn die — wat Bindseil ontkent — geslachtloos moeten worden genoemd, en wel alle talen die het geslachtsverschil niet aanduiden door daarvoor dienende grammatische vormen of door klanksymboliek, maar alleen in zooverre onderscheid maken tusschen mannelijk en vrouwelijk, dat zij voor overigens gelijksoortige wezens van verschillend geslacht verschillende woorden gebruiken. Vervolgens heeft Bindseil het over den omvang van het grammatisch geslacht d. w. z. over de verschillende rededeelen die van geslachtsteekens kunnen worden voorzien. Naar Pott's meening hoort het geslacht oorspronkelijk thuis bij de substantiva en de pronomina. Tot overbrenging van de geslachtsonderscheiding op de adjectiva hebben, behalve het streven naar congruentie, twee omstandigheden sterk meegewerkt, nl. de relativiteit van qualitatieve bepalingen („Schönheit stellt sich bei weitem anders am Mann, an der Frau . . . dar") [2]) en het veelvuldig zelfstandig gebruik van attributiva. Wat eindelijk de grammatische aanduiding der geslachten betreft, meent Bindseil vier middelen te moeten onderscheiden die daarvoor worden

1) Deel 62 pag. 393 vlgg.
2) Ibidem pag. 425.

gebruikt: 1. geslachtsonderscheiding door middel van geheel verschillende woorden; 2. door „Grade der Stärke oder Lebendigkeit der Laute"; 3. door reduplicatie; 4. door toevoeging van woorden. Pott is het hier niet geheel mee eens. Nr. 1 komt volgens hem heelemaal niet in aanmerking (vgl. zijne bewering over geslachtlooze talen). Evenmin wil hij iets weten van nr. 2: Bindseil's voorbeelden staan geïsoleerd en zijn bijna alle betwistbaar; ook komt het Pott voor dat reduplicatie bijzonder weinig geschikt is om geslachtsonderscheid te symbolizeeren. Met nr. 4 kan hij zich beter vereenigen: alleen valt geslachtsonderscheiding door toevoeging van woorden die „man" of „vrouw" beteekenen evengoed buiten het gebied van het grammatisch geslacht als het gebruik van verschillende woorden voor gelijksoortige wezens van verschillend geslacht. Zoo blijven er van de vier of eigenlijk vijf onderscheidingsmiddelen van Bindseil ten slotte maar twee over, nl. een zekere klanksymboliek [1]) en bepaalde karakteristieke „Afformativen." Nu wil Bindseil de omstandigheid, dat een bepaalde klank als kenteeken van een bepaald genus schijnt te fungeeren, verklaren uit de meerdere of mindere intensiteit of levendigheid van dien klank. In het bepalen van die verschillende intensiteits- en levendigheidsgraden der klanken acht Pott hem vrijwel geslaagd, doch tegen zijn methode van onderzoek heeft hij bezwaren. Vooreerst houdt Bindseil veel te weinig rekening met het feit dat iedere klank een lange ontwikkelingsgeschiedenis achter zich heeft, en dat men dus dient te beginnen met de meest oorspronkelijke klanken op te sporen. Verder springt Bindseil, volgens Pott's oordeel, wel wat zonderling om met zijne „Lebendigkeitsgrade": het komt Pott voor, dat die „Lebendigkeitsgrade" vaak te

1) „Keine Frage, dass schon in den Lauten selbst *polarische* Gegensätze und Differenzen liegen, welche ein lebendigerer Sprachsinn, als er den späteren Perioden *nach* der eigentlichen Sprachschöpfung eigen, mit geschärften Ohre zu erfassen und oft mit staunenswerther Feinheit und Sinnigkeit zu benutzen verstand. So unter Anderen schon die *Consonanten* als die männlichere, und die *Vocale* als die weichere und weiblichere Seite der Spracharticulationen ..." ibidem pag. 434. Vgl. ook Kuhn's Zeitschrift 2 pag. 420.

hulp worden geroepen wanneer de functie van een klank die zich als kenmerk van het masculinum voordoet, niet uit meerdere intensiteit verklaard kan worden. „Oder" — vraagt hij — „ist es denn so ausgemacht, dass das *männliche* Geschlecht *grössere Lebendigkeit* und *Beweglichkeit*, ebenso sehr als unbestrittene Stärke — vor dem weiblichen voraus habe??" [1]) Daar Bindseil zich nagenoeg niet inlaat met de kwestie welke de oorzaken zijn, die tot de keuze van een bepaald geslacht voor een bepaald woord hebben geleid, heeft Pott, eerst in een verhandeling over „Metaphern, vom leben und körperlichen lebensverrichtungen hergenommen" [2]) en later in bovengenoemd artikel vooral over deze zijde van de kwestie meer licht trachten te verspreiden. Evenals Grimm is hij overtuigd dat het genus ten nauwste samenhangt met het natuurlijk geslacht [3]), maar in afwijking van Grimm verklaart hij nadrukkelijk dat het niet alleén uit het natuurlijk geslacht kan worden verklaard. Evenals Madvig wijst hij op de in vele talen voorkomende onderscheiding van levend en levenloos [4]), maar terwijl Madvig deze onderscheiding als iets bijkomstigs en in ieder geval als grammatisch jonger beschouwt, houdt Pott juist deze classificatie, ook in het Indogermaansch voor de meest oorspronkelijke. Wanneer de primitieve mensch zich onbezielde voorwerpen levend denkt — en blijkbaar dacht hij zich nagenoeg alles levend — is het natuurlijk gevolg dat hij zich dat levend-gedachte ook als geslachtelijk

1) Ersch u. Gruber's Encyclop. 62 pag. 457.

2) Kuhn's Zeitschrift 2 pag. 101 vlgg.

3) Kuhn's Zeitschr. 2 pag. 103 vlg. pag. 118; Ersch u. Grub. Encyclop. 62 pag. 449 vlgg.

4) Bijvoorbeeld in het Kechua (in Peru): „Die Subst. werden in *belebte* und *unbelebte* eingetheilt. Zu den ersteren gehören [Pott: also in grosser Uebereinstimmung mit derselben Erscheinung in Nordamerika] *Menschen, Thiere, Pflanzen*, besonders *Bäume*, ferner [Pott: unstreitig als mythischer Gestalt, so zu sagen mit Fleisch und Blut] das *Meer*, die *Flüsse*, der *Himmel*, die *Gestirne*, sie haben also gewissermassen ein Geschlecht. Zu den letzteren hingegen gehören die *Steine* [Pott; vergl. Metalle als neutra im Indogermanischen], überhaupt alle *unbelebten Massen, Kunstproducte* und auch im Allgemeinen diejenigen Geschöpfe, bei denen der Ausdruck des Lebens sich in geringem Grade der sinnlichen Wahrnehmung offenbart, *kleine Pflanzen* kleine *Thierchen* u. s. w." J. J. von Tschudi, Die Kechua-Sprache 1 § 114 geciteerd door Pott Ersch u. Grub. Encyclop. 62 pag. 423.

voorstelt, want bij zijn beoordeeling van hetgeen hij om zich heen ziet gaat hij natuurlijk uit van zijn eigen persoon [1]). In deze periode, toen de mensch zich bijna alles levend en dientengevolge ook geslachtelijk dacht, bestonden er dus maar twee geslachten: het masculinum en het femininum. In een latere, „philosophische" [2]) taalperiode is het neutrum ontstaan als representant van het niet-levende, het onpersoonlijke en dus ongeslachtelijke. Het heeft zich grammatisch gedifferentieerd uit het masculinum zooals blijkt uit de overeenkomst in declinatie: het onderscheidt zich van het masculinum voornamelijk door een eigen accusatief-vorm op *-t*, *-d* en doordat het dezen accusatief en den accusatief op *-m*, dien het met het masculinum gemeen heeft, tevens als nominatief gebruikt. Dit samenvallen van accusatief en nominatief acht Pott licht verklaarbaar, daar het neutrum immers uitteraard alleen objecten, geen subjecten aanduidt. Over de morphologische verhouding van masculinum en femininum denkt Pott zoo ongeveer als Madvig: ter onderscheiding van het masculinum werd het femininum grammatisch gekenmerkt; dikwijls is het van 't masculinum afgeleid en ook overigens, tegenover de meer „indifferente" vormen van het masculinum (en neutrum), gekarakterizeerd door een duidelijk daarvan afgescheiden eigen declinatie. Het is, dunkt mij, niet noodig Pott's opvattingen na te gaan omtrent allerlei bijzondere kwesties die hij bij zijne behandeling van dit vraagstuk ter sprake brengt, maar op een paar opmerkingen wil ik toch even de aandacht vestigen. In het Sanskrit zoowel als in het Grieksch en Latijn zijn woorden die vrucht of een bepaalde soort vrucht beteekenen meestal onzijdig; de boomnamen daarentegen zijn in het Latijn en Grieksch vrouwelijk, maar in het Sanskrit — hoewel lang niet uitsluitend — mannelijk. Pott verklaart dit aldus: „Man achtete [in het Sanskrit] nicht sowohl auf die *Hervorbringung von Früchten*, wie in lezteren [Latijn en Grieksch],

1) Vgl. Bernhardi, Sprachlehre Th. I pag. 141 vlgg. geciteerd door Pott. E. u. Gr. Encycl. 62 pag. 451.

2) Bernhardi 1 pag. 141 vlgg. cit. bij Pott Ersch. u. Grub. Encyclop. 62 pag. 451

als vielmehr auf die *Grössenverhältnisse und das Mass der Kräftigkeit*" [1]). Evenals soms in het Germaansch vindt men ook in de Romaansche talen (maar niet in het Latijn) vrouwelijke vruchtnamen naast mannelijke boomnamen: blijkbaar werd de boom hier beschouwd als „das *Grosse*, *Kräftige*, *Zeugende*", de vrucht als „das *Kleine* und *Schwache*" [2]).

Wanneer wij de hier geschetste theorieën vergelijken, merken wij twee punten op waaromtrent men het — ondanks meerdere meeningsverschillen van ondergeschikten aard — algemeen eens is. In de eerste plaats is men overtuigd dat er een nauwe samenhang bestaat tusschen grammatisch en natuurlijk geslacht, en in de tweede plaats twijfelt niemand er aan dat de onderscheidingsmiddelen der geslachten, althans grootendeels, van den beginne deze functie hebben gehad. Deze beide punten nu zijn door latere geleerden herhaaldelijk bestreden. Een van de eersten [3]) die een geheel anderen kijk op de kwestie heeft dan zijn voorgangers is August Schleicher. [4]) Met de vraag, wat het wezen is van het grammatisch geslacht, laat deze zich niet in, maar aangaande de middelen waarvan de Indogermaansche talen zich bedienen om het genus uit te drukken, verklaart hij dat zij deze functie pas later hebben gekregen en oorspronkelijk niets met het geslacht te maken hadden. Tevens meent hij dat in

1) Kuhn's Zeitschr. 2 pag. 120; Ersch u. Grub. Encycl. 62 pag. 452.

2) Kuhn's Zeitschr. 2 pag. 122; E. u. Gr. Encycl. 62 pag. 452.

3) Niet de eerste: reeds Beatti verkondigt een meer moderne opvatting: „Da Dingen, welche kein thierisches Leben besitzen, auch eigentlich kein Geschlecht zugeschrieben werden kann . . ., so wird es sehr natürlich scheinen, das die Namen aller *unbelebten* Dinge und *abstracter* Ideën Neutra seien, dass heisst andeuten müssen, die Dinge, welche sie bezeichneten, wären ohne Geschlecht. Und ohne Zweifel ist dies auch in einigen Sprachen der Fall. Im Griechischen und Lateinischen, Italienischen, Französischen und Spanischen aber sind viele Dinge, die abstracte Ideën und Dinge ohne Leben bezeichneten, männlichen, und viele andere weiblichen Geschlechts. Der einzige vernünftige Grund, der sich allentfalls noch dafür angeben lässt, ist der, dass man gewisse Wörter, wegen ihrer Endbuchstaben, immer als von einem gewissen Geschlechte ansieht. . ." Theorie der Sprache abth. 1 pag. 194.

4) Kuhn und Schleicher's Beiträge 3 pag. 92 vlgg.; Compendium der vergl. grammatik[3] pag. 500 vlgg.

het Indogermaansch geslachtsverschil oorspronkelijk niet grammatisch werd aangeduid. Lang niet alle *ā*-stammen zijn vrouwelijk [1]), zoo b. v. lat. *advena*, *terrigena*, *collega*; gr. *πολίτης*, *κριτής*, *παιδοτρίβης*; slav. *vladyka* „heerscher", *sluga* [2]) „dienaar" e.a.; verder zijn er ook vrouwelijke *ŏ*- [voor Schleicher *ă*-] stammen b. v. gr. *ὁδός*, *ἵππος* „merrie, ruiterij", *ἄλοχος*, *νυός*; lat. *domus*, *humus*, *malus* enz. Pas in een latere taalperiode werd het geslacht grammatisch gekenmerkt, doordat zekere casussuffixen het eigendom werden van een bepaald genus, of doordat een of andere naamvalsvorm voor een bepaald genus in onbruik raakte en vervangen werd door een anderen. Zoo is — dit reeds in het Indogermaansch — het onderscheid tusschen masculinum en neutrum in sommige casus ontstaan. Van veel lateren tijd is het verschil tusschen den gen. sing. neutr. *mádhunas* („mit der stammerweiterung *n*") en den gen. sing. masc. *sūnōṣ* en fem. *hánōṣ* in het Sanskrit. Nóg jonger is de differentieering van oorspronkelijk identieke vormen ten behoeve van de geslachtsonderscheiding; zoo onderscheidt het Sanskrit een acc. plur. masc. *pátīn* en een acc. plur. fem. *bhūtīṣ*: oorspronkelijk was beider uitgang **-ims*. Langzamerhand maakt een bepaald genus zich van zekere stamvormen meester; zoo worden de stammen op *-jā* [*-i̯ā*] het bijzondere eigendom van het femininum. Aldus Schleicher. Vreemd is dat I. H. Oswald, die ettelijke jaren na het verschijnen van Schleicher's tijdschriftartikel een uitvoerige verhandeling over het grammatisch ge-

1) Vgl. Grimm, Von vertretung männlicher durch weibliche namensformen, Abhandl. d. Königl. akad. d. wiss. z. Berlin 1858 pag. 33 vlgg., die hierin een opzettelijk „poetisch" gebruik ziet van vrouwelijke woorden om mannelijke personen aan te duiden: niet alleen van appellatieven maar ook van bijnamen b. v. Agricola e. d. Hetzelfde denkbeeld is, met betrekking tot het Grieksch, uitgewerkt door Delbrück, Syntaktische Forschungen 4 pag. 4 vlgg. Vgl. Delbrück, Vergleich. Syntax 1 pag. 102 noot. Tegenwoordig houdt men de mannelijke *ā*-stammen voor oudere abstracta of collectiva vgl. b. v. Brugmann, Kurze Vergl. Gramm. pag. 357.

2) Grimm ibidem pag. 51: „die weibliche form soll einen folgsamen, traulichen hausgenossen ausdrücken der sein amt ruhig und unwiderspenstig versieht..... agricola, accola, incola war der friedliche bauer, anwohner, einwohner; perfuga, transfuga ein scheuer flüchtling und überläufer."

slacht [1]) heeft geschreven, Schleicher's opvatting geheel buiten beschouwing laat. Iets nieuws vertelt hij overigens evenmin en ik behoef dus bij zijn werk, dat ik trouwens alleen ken uit een recensie van Joh. Schmidt [2]) niet heel lang stil te staan. Slechts een paar punten wil ik volledigheidshalve even aanstippen. Het neutrum verklaart O. als „das kindliche noch nach keiner von beiden seiten hin entwickelte, woraus sich ... die vorstellungen des kleinen, zarten, niedlichen und in ungünstiger beziehung des unreif rohen, ungeheuerlichen entfalten" [3]). En verder zegt hij: „Da das neutrum beide geschlechter implicite in sich enthält, so bezeichnet es ferner das beiden geschlechtern gemeinsame, allgemeine, abstracte" [3]). Schmidt merkt op, dat abstracta minstens even vaak femininum als neutrum zijn. Volgens hem is het onmogelijk de drie genera naar hunne beteekenis streng te scheiden: immers hoe zou men anders het veelvuldig wisselen der genera kunnen verklaren, en hoe het verschijnsel dat vele woorden twee geslachten hebben. Dat het geslacht niet wordt uitgedrukt in het pronomen van den eersten persoon, verklaart Oswald — volgens Schmidt terecht — aldus: „Der redende als solcher ist nur geistige person, also über den geschlechtsunterschied erhaben" [4]). Van meer belang dan het werk van Oswald is een verhandeling van Bleek getiteld: „The Concord, the Origin of Pronouns, and the Formation of Classes or Genders of Nouns" [5]), waarin de schrijver betoogt, dat het grammatisch geslacht in het Indogermaansch niet anders beschouwd moet worden dan de classificaties der nomina in vele Afrikaansche talen. In deze talen — meent hij — kan men duidelijk zien dat de pronomina oorspronkelijk niets anders

1) I. H. Oswald, Das grammatische Geschlecht und seine sprachliche Bedeutung Paderborn 1866.

2) Kuhn's Zeitschrift 18 pag. 160 vlgg.

3) Bij Oswald pag. 86.

4) Bij Oswald pag. 48.

5) The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 1 Appendix pag. 64 vlgg.

zijn dan afleidingspartikels[1]) der nomina, die langzamerhand pronominale waarde hebben gekregen doordat zij de nomina, waarvan zij deel uitmaakten, konden vervangen. Door phonetische oorzaken en door de neiging om het groote aantal pronomina te verminderen, is de oorspronkelijke identiteit van de afleidingspartikels die nog als zoodanig fungeerden en de pronomina dikwijls niet meer te zien. Die pronominale elementen dienen tevens om, verbonden met een adjectivischen wortel, adjectiva te vormen: zij brengen dan het adjectief in betrekking met een bepaald substantief. De talen waarin de nomina zijn geclassificeerd door afleidings*praefixen* noemt Bleek „Prefix-Pronominal languages"; hiertoe behooren o. a. de Bantoe-talen; de „Suffix-Pronominal languages" waartoe o. a. het Hottentotsch behoort, „the most primitive of the sex-denoting family"[2]), classificeeren de nomina door *suffixen*. In het Hottentotsch nu hebben alle suffixen singularische, dualische of pluralische beteekenis en drukken tevens het geslacht uit. Zoo zijn woorden voor levende wezens voorzien van suffixen die verschillen naar gelang er sprake is van eén mannelijk wezen, eén vrouwelijk wezen, twee mannelijke, twee vrouwelijke, verscheidene mannelijke, verscheidene vrouwelijke, eén mannelijk of vrouwelijk wezen, of van meerdere levende wezens. Nu is men geneigd deze functie der suffixen te verklaren uit hunne oorspronkelijke beteekenis: men zou zich kunnen denken dat het mannelijk suffix oorspronkelijk „man" of „mannelijk", het vrouwelijk suffix „vrouw" of „vrouwelijk" heeft beteekend. Bleek wil van deze verklaring niets weten. Vooreerst zijn niet alleen woorden voor levende wezens, maar ook allerlei andere substantiva van eén dier acht suffixen voorzien, en behooren de feitelijk geslachtlooze woorden meest tot de mannelijke of de vrouwelijke klasse. In de tweede plaats komt het Bleek hoogst onwaarschijnlijk voor, dat de voorouders der Hottentotten zich alle

1) Bleek twijfelt er niet aan dat die partikels eens onafhankelijke substantiva zijn geweest, maar hij ziet geen kans het te bewijzen.

2) T. a. p. pag. 67.

dingen mannelijk of vrouwelijk zouden hebben gedacht, of tusschen allerlei voorwerpen en begrippen verschillen zouden hebben opgemerkt analoog aan het sexe-onderscheid. Een dergelijke wereldbeschouwing veronderstelt een orgaan voor poezie, zooals het voorgeslacht der Hottentotten er geen kan hebben gehad [1]). De meest aannemelijke verklaring lijkt Bleek deze: het mannelijk suffix is afkomstig uit het woord voor „man", waarin het als pronominale afleidingspartikel fungeerde; denzelfden dienst verrichtte het latere vrouwelijke suffix oorspronkelijk in het woord voor „vrouw". Beide suffixen hebben hunne latere beteekenis ontleend aan het nomen of aan eén der nomina waarvan zij oorspronkelijk deel uitmaakten. Iets dergelijks vindt men in de Bantoe-talen. Het praefix *mu-*, oorspronkelijk identiek met de praepositie *mu* „in", doet dienst bij de formatie van het gewone woord voor „boom, plant"; tevens vinden wij het in het woord voor „rivier". Later wordt het algemeen klasseteeken van alle boom-, plant- en riviernamen, niet doordat het zelf oorspronkelijk boom, plant of rivier beteekende, maar doordat het de eigennamen (oorspronkelijk adjectiva) verbond met de substantiva die deze beteekenis hadden. Op dezelfde wijze wil Bleek het mannelijk geslacht der Latijnsche namen van rivieren, winden en maanden verklaren: oorspronkelijk zouden het adjectiva zijn geweest bij de mannelijke substantiva *fluvius*, *ventus* en *mensis*. Maar zelfs, gesteld dat sommige pronominale afleidingssuffixen van den beginne het (natuurlijk) geslacht hebben uitgedrukt, en dat zij deze functie niet pas later op de bovenbeschreven wijze hebben gekregen, dan is hiermede nog niet het verschijnsel verklaard, dat woorden die onbezielde voorwerpen aanduiden ook van die suffixen zijn voorzien. Immers een poetische overdracht van het geslachtsonderscheid op het onbezielde houdt Bleek voor uitgesloten. De eenig mogelijke verklaring, meent hij, is deze, dat oor-

1) „This would be ascribing to them a poetic faculty of the highest order, such as in the very primitive condition of mankind we have no right to assume". T. a. p. pag. 76.

spronkelijk verschillende afleidingssuffixen door klankverloop gelijkluidend zijn geworden en daardoor ineen zijn gesmolten. Resumeerende meent hij met betrekking tot de Indogermaansche talen als bewezen [1]) te mogen beschouwen dat het grammatisch geslacht der nomina oorspronkelijk niet berustte op hunne beteekenis, maar afhing van hunne pronominale afleidingssuffixen. Van de vele klassen die er eens geweest moeten zijn heeft het Indogermaansch er nog maar twee bewaard: de mannelijke en de vrouwelijke klasse (het neutrum heeft zich eerst later ontwikkeld); de casusuitgangen, die achter de afleidingssuffixen kwamen te staan, hebben deze verdrongen en zoo zijn de meeste klassen verloren gegaan [2]). Bleek beschouwt dus evenals Schleicher het grammatisch geslacht, zooals het zich in de Indogermaansche talen voordoet, als onoorspronkelijk, maar hij verschilt van Schleicher hierin, dat hij het zich ontstaan denkt in een tijd toen de oertaal van de „sex-denoting family" zich nog niet in dialecten (waarvan het Indogermaansch eén zou zijn) had gesplitst. Schleicher gelooft niet aan een „sex-denoting family", hij waagt zich niet verder dan het Oerindogermaansch, en voor deze periode meent hij het niet-bestaan van een grammatische geslachtsonderscheiding te kunnen aantoonen. Terwijl Schleicher verder onder den naam van genus natuurlijk en grammatisch geslacht samenvat, en beide als grammatisch-secundair beschouwt zonder zich met hunne onderlinge verhouding bezig te houden, neemt Bleek voor de onderscheiding van het natuurlijk geslacht de mogelijkheid aan, dat zij oorspronkelijk is, m. a. w. dat in de kenmerkende suffixen

1) De argumenten die uit het Indogermaansch zelf zijn geput laat ik rusten. Bleek doet zijn uiterste best het Indogermaansch in verband te brengen met het Berbersch en het Semitisch; hij spreekt van de „sex-denoting family" waartoe behalve de suffigeerend-pronominale talen van Afrika ook o. a. het Semitisch-Chamitisch en het Indogermaansch zouden hooren; het kan geen nut hebben zijn redeneering langs al haar vreemde kronkelpaadjes te volgen.

2) Deze theorie is, met een kleine wijziging, overgenomen door A. H. Sayce in zijn „Principles of Comparative Philology" pag. 249 vlgg.

de begrippen van mannelijkheid en vrouwelijkheid oorspronkelijk inhaerent zijn.

Met opzet heb ik de belangrijkste punten van verschil tusschen de opvatting van Schleicher en die van Bleek duidelijk in het licht trachten te stellen, omdat men uit Bleek's eigen woorden [1]) den indruk krijgt dat zijne meening lijnrecht staat tegenover die van Schleicher. Dit toch is volstrekt niet het geval: beide bestrijden zij de oudere opvatting dat het genus in den ruimsten zin berust op de beteekenis. Als Bleek verder beweert dat de Indogermanisten niet tot een bevredigende oplossing van het vraagstuk kunnen komen, zoolang zij alles wat niet Indogermaansch is buiten beschouwing laten, heeft hij — ik kom hier later op terug — volkomen gelijk. Hieruit volgt evenwel niet — zooals Bleek schijnt te hebben gemeend — dat een tamelijk oppervlakkige beschouwing van enkele niet-Indogermaansche talen de onjuistheid kan aantoonen van alle op het Indogermaansch alleen gegronde theorieën. Dit blijkt wel duidelijk uit de omstandigheid, dat wij bij Byrne [2]), die behalve de door Bleek aangehaalde nog tal van andere niet-Indogermaansche talen binnen den kring zijner onderzoekingen trekt, een opvatting aantreffen, die in den grond der zaak heel weinig verschilt van de oude theorie van Grimm [3]); en verder hieruit, dat Friedrich Müller [4]), die alle bekende taalgroepen systematisch behandelt, tot hetzelfde resultaat komt als Schleicher. Müller meent op twee gronden vooral te mogen besluiten tot de

1) Vgl. t. a. p. pag. 83.

2) J. Byrne, General Principles of the Structure of Language 1885 sec. ed. 1892 1 pag. 9, 2 pag. 219. 365.

3) Zijne definitie verschilt van die van Grimm: „Gender ... may be defined to be the distinction of substantive objects of thought in regard to the sense of them as independent or dependent sources of force, which the ideas of them take up by association" 1 pag. 9. Vgl. evenwel pag. 219 waar hij het geslacht in de Germaansche talen bespreekt: hier blijkt duidelijk dat hij vrij wel hetzelfde bedoelde als Grimm.

4) Friedrich Müller, Grundriss der Sprachwissenschaft III 2 pag. 526 vlgg.

onoorspronkelijkheid van het geslacht [1]). Ten eerste zijn de toch zeker heel oude verwantschapswoorden niet als mannelijk of vrouwelijk gekenmerkt en ten tweede vinden wij geen spoor van geslachtsonderscheiding bij het verbum. Met de kwestie wat de *oorsprong* is van het verschijnsel, houdt Müller zich evenmin bezig als Schleicher. Beiden breken de oude theorie af, maar doen geen poging er iets beters voor in de plaats te geven. Voor een ieder die Schleichers opvatting deelde, kwam dus nu het probleem neer op deze twee kwesties: wat is de oorspronkelijke beteekenis van de grammatische classificatie die zich in de Indogermaansche talen voordoet als een geslachtsonderscheiding, en hoe is deze classificatie aan hare secundaire functie gekomen. De eerste die op een dezer vragen een antwoord heeft trachten te geven is K. Brugmann, die in zijn bekend artikel in Techmer's Zeitschrift [2]), onafhankelijk van Schleicher en Müller, de oude theorie bestrijdt en tracht aan te toonen dat zij niets meer is dan „ein unglaubwürdiges Axiom" [3]). Dat onze Indogermaansche voorouders een sterke neiging tot personifieeren hadden wil Brugmann wel aannemen, maar dat zij zich ook ieder ding en ieder begrip dat zij verpersoonlijkten mannelijk of vrouwelijk zouden hebben gedacht, dat lijkt hem eenvoudig ongerijmd. Om dit te kunnen gelooven moet men — meent hij — aannemen dat er tusschen onze „geistesverfassung" en die van onze praehistorische voorouders [4]) een essentieel verschil bestaat. Niets verder komt men met de bewering dat het grammatisch geslacht op een tertium com-

---

1) Hij spreekt van „Geschlecht" maar bedoelt hetzelfde als Schleicher, die bij voorkeur het woord „genus" gebruikt.

2) Das Nominalgeschlecht in den Indogermanischen Sprachen, Techmer's Zeitschrift 4 pag. 100 vlgg. Vgl. verder Grundriss der vergl. Gramm. II 1 pag. 100 vlgg., pag. 429 vlgg. Losse opmerkingen betreffende het grammatisch geslacht in: Literar. Centralblatt 1878 col. 983 vlg.; Kuhn's Zeitschrift 24 pag. 42 vlg.; Fleckeisen's Jahrbücher 1880 pag. 660 vlg.

3) T. a. p. pag. 109.

4) „sie fände höchstens in einem gewissen pathologischen Zustande der geschichtlichen Menschenseele etwas vergleichbares," t. a. p. pag. 100.

parationis berust en dat de onderscheiding van mannelijk en vrouwelijk slechts dient om onbezielde voorwerpen en begrippen figuurlijk te karakterizeeren [1]). Immers is het niet onwaarschijnlijk dat *alle* dingen op een dergelijke wijze figuurlijk gekarakterizeerd zouden zijn? Bovendien moet men wel opmerken, dat althans in een latere periode van de Indogermaansche talen het mannelijk of vrouwelijk geslacht van een woord een nietszeggende vorm is; men denke b.v. aan de epicoena en aan het veelvuldig veranderen van geslacht door enkel formeele oorzaken: zoo zijn vele substantiva op *-e*, die in het mhd. mannelijk waren, in het nhd. vrouwelijk [2]). Ook bewijst het niets dat in mythologie en poezie het abstracte en levenlooze veelal wordt vermenschelijkt en bezield. Wanneer de Grieken het woord *ὕπνος* gebruikten, dachten zij waarschijnlijk meestal aan den slaap, niet aan den god van den slaap. Het is volstrekt niet bewezen dat in zulke gevallen de mythologische voorstelling ouder is dan het genus van het woord. Brugmann houdt het tegendeel voor waar: „Das grammatische Geschlecht war schon vorher da, die Einbildungskraft benutzte es nur" [3]). Wanneer de onbewuste, in de mythologie zich kenbaar makende of de bewuste, dichterlijke fantasie zich uit een onbezield begrip een levend wezen schiep, dan richtte die fantasie zich op het mannelijke of op het vrouwelijke, naar gelang andere woorden met hetzelfde *grammatische* geslacht tevens *van nature* mannelijk of *van nature* vrouwelijk waren. Zoo werd bij het woord *ὕπνος* de fantasie op het mannelijke gericht doordat het woord in verband werd gebracht met woorden als *θεός, ἀδελφός* e. d., die hetzelfde grammatische genus hadden, maar bovendien van nature mannelijk waren, doordat zij mannelijke personen aanduidden. Na deze beschouwingen geeft Brugmann zijne formuleering van de kwestie: 1. Wat is de oorspronkelijke beteekenis van de

1) Vgl. b.v. de verklaring die Grimm geeft van het geslacht der woorden voor hand en voet.

2) Vgl. ook Kuhn's Zeitschrift 24 pag. 47.

3) T. a. p. pag. 102.

speciaal vrouwelijke suffixen *-ā* en *-i̯ē* (*-ī*). 2. Hoe zijn de adjectiva aan hun vrouwelijk genus gekomen, vooral in gevallen als *nox atra* e.d. waar zij — zooals Brugmann zich uitdrukt — „einem kein Lebewesen bezeichnenden Substantivum als seine attributiven Begleiter erst ein femininisches Geschlecht zuführen"[1]). De eerste vraag beantwoordt hij aldus: Het suffix *-ā* heeft zijn beteekenis van vrouwelijkheidskenmerk ontleend aan een paar Oerindogermaansche substantiva op *-ā* die vrouwelijke wezens aanduidden, zooals **māmā* (vgl. gr. *μαῖα, μήτηρ, μάμμη*; lat. *mamma*; ohd. *muoma* enz.) en **genā* **gn̥nā* **gnā* (skr. *gnā́*; gr. att. *γυνή* böot. *βανά*; got. *qino*; on. *kona* enz.). Vervolgens zijn naast zekere bestaande stammen op *-o*, nl. woorden voor levende wezens, stammen op *-ā* gevormd om vrouwelijke wezens aan te duiden. Voor dien tijd werd het geslacht van levende wezens waarschijnlijk uitgedrukt door toevoeging van een woord voor „mannelijk" of „vrouwelijk." Zoo ontstond dan naast **ek̂u̯o-s* „paard" een **ek̂u̯ā-*[2]). Op dezelfde manier zal het gegaan zijn met *-i̯ē -ī*. Hier kan een woord als skr. *strī́* „vrouw" het uitgangspunt zijn geweest. De vraag die Brugmann zich heeft gesteld, beantwoordt hij hiermede niet; maar daarom is het hem ook eigenlijk niet te doen. Hij wil voornamelijk aantoonen dat het niet noodig is de suffixen *-ā* en *-ī* als oorspronkelijke vrouwelijkheidsteekens te beschouwen. Wat de tweede kwestie betreft weifelt hij tusschen twee mogelijkheden. In de eerste plaats is het denkbaar dat de adjectiva, nadat zij eenmaal door formeele assimilatie (aan substantiva op *-ā*) een bijvorm op *-ā* hadden gekregen, dezen *ā*-vorm ook zijn gaan aannemen wanneer zij bij substantiva hoorden, die wel niet op *-ā* uitgingen, maar in beteekenis verwant waren aan een zekere categorie van *ā*-stammen.

---

1) T. a. p. pag. 103.

2) Brugmann houdt den vorm **ek̂u̯ā-* dus voor Indogermaansch, wat evenwel niet zeker is. Misschien zijn dergelijke natuurlijke *-ā*-feminina naast *-o*-masculina pas na de splitsing in dialecten tot stand gekomen; vgl. *ὁ, ἡ ἵππος* e d. Het laatst, voor zoover ik weet, heeft hierover geschreven A. Ernout, Remarques sur l'expression du genre féminin en Latin, Mélanges de linguistique Paris 1908 pag. 211 vlgg.

Zoo kunnen naar analogie van de abstracta op *-ā* ook de abstracta op *-ti* den *-ā-* (of *-ī*)-vorm van het adjectief bij zich hebben gekregen. De tweede mogelijkheid is dat de *ā-* en *ī*-vormen der adjectiva reeds bestonden voordat deze woorden als adjectiva fungeerden [1]). In dat geval moet het gebruik van *ā-* of *ī*-vormen bij substantiva die niet op *-ā* of *-ī* uitgaan, verklaard worden uit het bestaan van een innerlijke betrekking tusschen deze substantiva en de oorspronkelijke beteekenis van de suffixen *-ā* en *-ī*. Brugmann's hypothese berust uitsluitend op Indogermaansche gegevens, of liever op gegevens uit Indogermaansche talen. Dat er in allerlei niet-Indogermaansche talen classificaties worden aangetroffen, die — ik wil mij voorzichtig uitdrukken — sterk doen denken aan het grammatisch geslacht in het Indogermaansch, vermeldt hij niet eens. Te vreemder is dit, daar juist dit verschijnsel nog niet lang geleden door twee geleerden uitvoerig was besproken, nl. door Lucien Adam [2]) en door H. Winkler [3]). In een artikel in Classical Review 3 [4]) merkt B. I. Wheeler terecht op, dat, hoe men overigens over Winkler's methode [5]) moge denken, het materiaal dat deze heeft bijeengebracht wel degelijk geraadpleegd dient te worden. Zoowel Winkler als Lucien Adam wijzen op velerlei classificaties in tal van talen, die alle meer of minder overeenkomst vertoonen met het grammatisch geslacht [6]), en Winkler komt langs dezen weg tot de conclusie dat de onderscheiding van masculinum en femininum in het Indogermaansch is voortgekomen uit een oorspronkelijke verdeeling in twee klassen: een hoogere en een lagere [7]). Uit zijn betoog blijkt in elk geval — meent Wheeler — dat Brugmann wel wat haastig is met

1) Vgl. t. a. p. pag. 108.
2) Du Genre dans les diverses langues Paris 1883.
3) Weiteres zur Sprachgeschichte: das grammatische Geschlecht pag. 1—87 (1889).
4) Grammatical Gender, Classical Review 3 pag. 390 vlgg.
5) Vgl. t. a. p. pag. 391.
6) Vgl. Wheeler t. a. p. pag. 391. 392.
7) Wheeler t. a p. pag. 392.

generalizeeren. Verder is het duidelijk dat de taal vaak een ding niet alleen noemt of aanduidt, maar tevens het een of ander betreffende den aard of qualiteit ervan te kennen geeft, zoo b.v. superioriteit of inferioriteit, bezieldheid of onbezieldheid, geslacht enz. Dergelijke onderscheidingen nu, die voor het nomen in zekeren zin overbodig zijn, zijn misschien niet overbodig voor het pronomen. Door deze overweging komt Wheeler op het denkbeeld, dat het grammatisch geslacht der nomina zich misschien heeft ontwikkeld onder invloed van de pronominale flexie. Wat in het bijzonder het suffix -*ā* betreft, merkt Wheeler nog op, dat Brugmann's theorie, in zooverre zij de mogelijkheid verwerpt dat -*ā* steeds teeken van het vrouwelijk geslacht is geweest, bevestigd schijnt te worden door de onderzoekingen van Joh. Schmidt, die immers aantoont dat de -*ā* van het femininum identiek is met de -*ā* van het neutr. plur. en dat de abstracte beteekenis die later met het -*ā*-suffix schijnt samen te gaan, zich heeft ontwikkeld uit een oudere collectieve beteekenis [1]). In verband hiermede dient vermeld dat Brugmann, op grond van den samenhang die er bestaat tusschen adjectiva op -*o* en abstracta op -*ā*, het niet onmogelijk acht dat juist in deze tegenstelling van adjectivisch en abstract substantivisch gebruik der nomina de oorspronkelijke beteekenis moet worden gezocht der suffixen -*o* en -*ā* [2]).

Het zal niemand verwonderen dat én Brugmann's theorie én zijn deprecieerend oordeel over de opvatting van Grimm c. s. veel bijval [3]) vonden. Beide zijn typisch „junggrammatisch" en Brugmann kon dus zeker zijn van veel instemming toen

1) Joh. Schmidt, Pluralbildungen der Indogermanischen Neutra Weimar 1889; vgl. ook Brugmann, Morphologische Untersuchungen 5 pag. 60. 61.

2) Grundriss II¹ 1 § 153 pag. 448; vgl. ook R. Seymour Conway, Classical Review 3 pag. 469 die deze verklaring geestdriftig accepteert. Hiermede heeft Brugmann dus ook op de eerste vraag een antwoord trachten te geven.

3) Vgl. b.v. V. Michels, Zum Wechsel des Nominal-geschlechts im Deutschen 1 pag. 3 vlgg. die zich beroemt, onafhankelijk van Brugmann tot ongeveer dezelfde conclusie te zijn gekomen.

hij zich in deze woorden over die oude opvatting uitliet: „ . . . *diese Vorstellung sollté doch heutzutage abgethan sein*" [1]). Het bleek intusschen spoedig dat die „Vorstellung" nog niet „abgethan" was en dat het „ganze Nest unausrottbarer Vorurteile" [2]) inderdaad nog niet was uitgeroeid. Immers toen niemand het woord nam om Grimm's theorie tegen de vinnige kritiek der modernen te verdedigen, heeft Roethe in zijn voorrede [3]) bij de derde uitgaaf van Grimm's Grammatik het gewaagd aan de onweerlegbaarheid van Brugmann's betoog te twijfelen, ja zelfs Grimm's theorie in haar vollen omvang boven die van Brugmann te verkiezen. Nieuwe gezichtspunten heeft die bestrijding overigens niet opgeleverd, evenmin als de daarop volgende re- en dupliek. Roethe is van oordeel dat personificatie noodwendig gepaard gaat met sexualizeering [4]); Brugmann niet, en het dispuut hierover is meer een schermen met woorden dan iets anders. Roethe verwijt Brugmann dat hij met geen enkel woord melding maakt van het genus in andere taalstammen [5]), waarop Brugmann antwoordt, dat hij die andere taalstammen opzettelijk buiten beschouwing heeft gelaten omdat de talen ten opzichte van dit grammatisch verschijnsel „so verschiedene wege gehen, dass man am besten tue, zunächst jeden für sich zu betrachten" [6]). Roethe ziet juist in deze omstandigheid het bewijs dat het grammatisch geslacht iets anders moet zijn dan een product van het toeval [7]). Ook bestrijdt hij Brugmann's bewering dat het heele vraagstuk eigenlijk neerkomt op de kwestie, wat de oorspronkelijke beteekenis is der suffixen *-ā* en *-i̯ē*. Het grammatisch geslacht maakt zich volstrekt niet

1) Grundriss II pag. 100.
2) V. Michels, Germania 36 n. r. 24 pag. 122.
3) T. a. p. pag. 21 vlgg.
4) T. a. p. pag. 24 vlgg.
5) T. a. p. pag. 27.
6) Zur Frage der Entstehung des Grammatischen Geschlechts, Paul und Braune's Beiträge 15 pag. 529.
7) Noch einmal das Indogermanische Genus, Anzeiger für Deutsches Alterthum und Deutsche Litteratur 17 pag. 182 vlg.

alleen door deze suffixen kenbaar: het treedt b.v. veel duidelijker aan den dag in het gebruik van geslachtelijke pronomina personalia ter aanduiding van onbezielde voorwerpen [1]). Brugmann, die deze laatste opmerking van Roethe onbeantwoord laat, blijft bij zijn meening; alleen meent hij thans wel te moeten erkennen dat, *toen -ā en -i̯ē eenmaal tot teekens van het vrouwelijk geslacht waren geworden*, in enkele gevallen, wanneer een woord weifelde tusschen twee suffixen b. v. tusschen *-o* en *-ā*, de fantasie voor de keuze beslissend kan zijn geweest. Zelfs acht hij het denkbaar dat in een enkel bijzonder geval, ook zonder dat er al weifeling bestond tusschen verschillende suffixen, een woord direct door middel van *-ā* of *-i̯ē* als vrouwelijk is gekarakterizeerd. Zoo kunnen er dan onder de tallooze *-ā-* en *-i̯ē*-stammen enkele zijn, waarin het suffix werkelijk van oorsprong geslachtsteeken is [2]). Men zal hebben opgemerkt dat Brugmann vooral bezwaar heeft tegen de meening, dat personificatie sexualizeering ten gevolge moet hebben, maar waarom hij daar eigenlijk zooveel bezwaar tegen heeft, vinden wij nergens duidelijk uiteengezet. Dit is waarschijnlijk één van de aanleidingen die Victor Michels er toe hebben gebracht, dit en andere punten nog eens uitvoerig te bespreken, en zich te beijveren om de bespottelijkheid der oude theorie eens voor al en voor een ieder overtuigend aan te toonen [3]).

Den inhoud van zijn artikel in extenso weer te geven, zou misschien wel aardig zijn om te doen zien, met welk een verbijsterend zelfvertrouwen de schrijver zich vroolijk maakt ten koste van de oudere methode, maar daar zijne resultaten zoo weinig positief zijn en ik op enkele punten van zijn betoog later terug moet komen, zal ik mij voor het oogenblik liever bepalen tot datgene wat op zich zelf vermeldenswaard is. Tegen Brugmann's opvatting van het *-ā*-suffix heeft Michels geener-

---

1) T. a. p. pag. 183.

2) Beiträge 15 pag. 531.

3) V. Michels, Zur Beurteilung von Jacob Grimms Ansicht über das grammatische Geschlecht, Germania 36 n r. 24 pag. 121 vlgg.

lei bezwaar. Maar ook zonder Oerindogermaansche substantiva als **genā* en **mā* er bij te halen, kan men zich zeer goed denken dat de *ā*-stammen van collectiva tot feminina zijn geworden. Een parallel ziet Michels in Duitsch „Frauenzimmer", en in „Huhn", dat oorspronkelijk beteekende „hanen en hennen", dan „hennen" en ten slotte „hen". Tegen Brugmann's verklaring van de feminina op -*ī* heeft hij wel bezwaar. Het lijkt hem onwaarschijnlijk dat ook -*ī* tot suffix van het vrouwelijk zou zijn geworden, toen -*ā* reeds als zoodanig fungeerde — wat Brugmann zoover ik weet nooit heeft beweerd — en bovendien schijnt *strī* zelf al een afgeleid femininum te zijn [1]). Aannemelijker lijkt hem deze verklaring: **u̯l̥qī* is een *i̯o*-vorm met „Schwundstufe" van het suffiix -*ā* en beteekent oorspronkelijk „die Gesammtheit dessen was zum Wolfe gehört". Daarna is in „*u̯l̥qos qe u̯l̥qī qe* een wolf met wat er bij hoort" **u̯l̥qī* opgevat als „wolvin." Wellicht moet men een parallel zien in het gebruik van het mhd. „daz mensche" (letterlijk „das männische") voor „vrouw". Men kan zich dan begrijpen dat **u̯l̥qī*, dat formeel bij **u̯l̥qi̯o*- hoort, semasiologisch een femininum bij **u̯l̥qo*- is [2]). Brugmann heeft deze wijziging van zijne theorie wel niet verworpen, maar toch ook niet onvoorwaardelijk geaccepteerd. Hij blijft vasthouden aan de mogelijkheid dat de latere functie van de suffixen -*ā* en -*i̯ē* alleen een resultaat is van het boven beschreven analogieproces [3]). Terloops zij opgemerkt dat zijne redeneering zonder die wijziging weinig positiefs oplevert. Tot het negatieve resultaat dat Grimm wel ongelijk *kan* hebben, — meer heeft Brugmann toch zeker niet *bewezen*, aangenomen dát hij het bewezen heeft — kan men ook geraken zonder zich ook maar eenigszins te bemoeien

1) J. Schmidt, Kuhn's Zeitschrift 25 pag. 29.

2) T. a. p. pag. 133 vlg.

3) Kurze Vergl. Gramm. § 439. Dezelfde opvatting vindt men waarschijnlijk ook in zijne verhandeling „The nature and origin of the Noun Genders in the I. E. Languages New-York 1897"; vgl. hierover B. I. Wheeler, Journal of Germanic Philology 2 pag. 529.

met de kwestie of personificatie al dan niet gepaard gaat met sexualizeering. Zoo begint Delbrück het hoofdstuk uit zijn Vergleichende Syntax[1]) dat over het geslacht handelt met de mededeeling, dat hij het niet zal hebben over den oorsprong van het geslacht, en hij laat ook inderdaad de principieele kwesties die daarbij ter sprake zouden moeten komen, geheel buiten beschouwing. Maar dit belet hem volstrekt niet om enkele voor de hand liggende bezwaren[2]) te opperen tegen Grimm's theorie en als zijne meening te kennen te geven, dat Grimm's methode, toegepast op het Indogermaansch, zoo goed als geene resultaten zou opleveren. Hoewel Delbrück weinig nieuws mededeelt dat van onmiddellijk belang is voor de kwestie die wij behandelen, is zijn overzicht toch om deze reden belangrijk, dat men er het materiaal uit eenige Indogermaansche talen systematisch gerangschikt bijeenvindt. Hij groepeert de substantiva naar den stamvorm en gaat na of reeds in het Indogermaansch aan bepaalde stamvormende suffixen een bepaald geslacht verbonden is geweest. Zeker is dit naar zijne meening het geval bij de feminina op *-ā* en *-i̯ē* en bij de masculina en neutra op *-o*. Wat de overige stammen betreft, lijkt het hem waarschijnlijk dat deze oorspronkelijk alleen een onderscheid tusschen geslachtelijk en ongeslachtelijk hebben gekend; want de verschillen tusschen masculinum en femininum, die zich in de flexie dezer stammen voordoen, schijnen zich pas in de afzonderlijke talen te hebben ontwikkeld. Wanneer men de woorden naar hun beteekenis groepeert, is het resultaat gering. In het algemeen krijgt men den indruk dat het neutrum niet ten doel had levend gedachte wezens aan te duiden. Delbrück wijst daarbij op het veelbesproken verschijnsel dat boomen mannelijk of vrouwelijk, maar hunne vruchten onzijdig zijn.

1) Grundriss III pag. 89.

2) Zoo zal niemand hem tegenspreken als hij zegt: „Grimm beachtet nicht genug, dass das Deutsche nicht eine selbständige Ursprache ist, sondern ein Zweig des Indogermanischen, dass also in das Deutsche so gut wie in die anderen idg. Sprachen die Wörter schon mit fertigem Geschlecht, welches sie in der Urzeit empfangen haben, eingetreten sind." T. a p. pag. 98.

Van de overige traditioneele beteekeniscategoriëen der klassieke grammatica kunnen eenige geheel buiten beschouwing blijven, daar zij woorden bevatten die niet teruggaan tot de Indogermaansche stamtaal, nl. de namen van maanden, winden, landen, steden en eilanden. De riviernamen hebben hun geslacht waarschijnlijk ontleend aan woorden voor „rivier" [1]). Voor „aarde" bestaat een oud femininum skr. kṣám gr. χθών. Ook gr. γαῖα en χώρα zijn fem. en naar dit drietal heeft zich misschien het geslacht van eenige andere gericht die eigenlijk adjectiva van twee uitgangen zijn, zooals ἡ ἔρημος, ἡ νειός, ἡ χέρσος. Misschien geldt dat ook van ἤπειρος en νῆσος, maar of deze oorspronkelijk adjectiva dan wel substantiva zijn, is niet uitgemaakt. Zooals gezegd meent Delbrück dat het geenerlei resultaat zou opleveren het Indogermaansch op dezelfde wijze te behandelen als Grimm het Germaansch behandeld heeft. Dat hiermede de onjuistheid van Grimm's theorie niet is aangetoond, spreekt van zelf en Delbrück laat zich dus terecht voorzichtig uit als hij zegt: „... man muss... zugeben, dass Grimm zu fassbaren und auch für andere überzeugenden Ergebnissen nicht gelangt ist" [2]). Als hij met „auch für andere überzeugenden" bedoelt „bewezen", kan zelfs een aanhanger van Grimm's theorie zich met deze kritiek vereenigen.

Wij hebben gezien dat reeds meermalen het denkbeeld is uitgesproken, dat de oorsprong van het grammatisch geslacht bij de pronomina moet worden gezocht of dat althans de pronominale flexie sterken invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het genus der nomina [3]). Dit denkbeeld is opnieuw opgevat

1) „Zusammengefasst ergiebt sich folgendes Bild: In der Urzeit wird jeder Stamm das fliessende Gewässer, an dem er wohnte, wohl meist einfach als „den Fluss" bezeichnet haben. Als man unter veränderten Verhältnissen in besetzten Ländern neue Namen der Flüsse vorfand oder austheilte, gab man diesen Namen das Geschlecht desjenigen Wortes für „Fluss" welches in der betreffenden Sprache gültig war." T. a. p. pag. 94.

2) T. a. p. pag. 97.

3) Vgl. pag. 26. 36. 42.

door R. Henning [1]), die evenals zoovele anderen van oordeel is dat men om tot een bevredigende oplossing te kunnen komen ook niet-Indogermaansche talen dient te vergelijken, en dat men daarbij niet alleen op het nomen maar vooral op het pronomen en ook op het verbum moet letten. Evenals Bleek meent hij in verscheidene Afrikaansche talen verwante verschijnselen te kunnen aanwijzen, maar hij gelooft niet dat de nominaalklassen der Bantoe-talen hiertoe gerekend mogen worden. Met de classificeerende praefixen van het Bantoe laat zich niet het grammatisch geslacht vergelijken, maar „die ableitenden primärsuffixe, die sich früh vor den numerus-, genus- und kasus-zeichen an die wurzel hefteten bei denen sich oft genug zeigt, dass sie einst in ähnlicher weise begriffliche kategorien zusammenhielten und schieden" [2]). Blijkbaar wil hij de Bantoe-klassen niet met het grammatisch geslacht vergelijken, omdat bij de formatie van die klassen het natuurlijk geslacht geen of een zeer ondergeschikte rol schijnt te spelen. Een verdeeling der nomina in een hoogere en een lagere klasse (waarbij dan veelal de vrouwelijke wezens tot de lagere klasse behooren) beschouwt hij als essentieel verschillend van de verdeeling in masculina, feminina en neutra in het Indogermaansch. Hij vergelijkt dus alleen talen die door middel van suffixen een masculinum en een femininum onderscheiden, hetzij alleen van levende wezens, hetzij ook van onbezielde voorwerpen. Dit onderzoek brengt hem tot de conclusie dat het grammatisch geslacht dier talen oorspronkelijk is, d. w. z. niet uit een andere, vroegere classificatie is voortgekomen. Het sterkst heeft het zich ontwikkeld bij het pronomen en van het pronomen heeft het zich overgeplant op het verbum. De geslachtaanduidende elementen zijn dan ook meest van pronominalen oorsprong, wat hieraan is toe te schrijven, dat de behoefte om het geslacht grammatisch uit

1) R. Henning, Über die entwicklung des grammatischen geschlechts, Kuhn's Zeitschrift 33 pag. 402 vlgg.

2) T. a. p. pag. 405.

te drukken zich het eerst deed gevoelen bij het gebruik van „betrekkingswoorden". Ten slotte vertoont het zich ook bij het nomen. Tot de verbreiding van het geslacht over woorden voor onbezielde voorwerpen hebben, behalve de betrekkingswoorden, die steeds krachtig in deze richting werkzaam bleven, ook allerlei innerlijke betrekkingen meegewerkt: zoo sloten zich bij de natuurlijke feminina bij voorkeur abstracta, collectiva, infinitivi e. a. aan. Wanneer men nu het grammatisch geslacht in het Indogermaansch vergelijkt, ziet men dat ook hier het geslacht van vele nomina (b.v. van de verwantschapsnamen) alleen door de bijbehoorende betrekkingswoorden grammatisch wordt uitgedrukt. Het pronomen daarentegen is steeds van een geslachtsteeken voorzien. Op grond van dit alles en nog meer (zoo vergelijkt hij het Indogermaansche -ī-element met dat van eenige Afrikaansche talen) komt Henning tot deze slotsom: „Anzunehmen ist wohl, dass auch im Arischen [= Indogermaansch] das nominale genus von den natürlichen grundworten aus sich zum theil mittels pronominalen kennzeichen etappenweise verbreitet hat" [1]). Als hij meent hiermede de mogelijkheid van „eine ausgleichung des gegensatzes zwischen Grimm und Brugmann" [1]) te hebben aangetoond, heeft hij ongetwijfeld ongelijk. Wel doet het aan Brugmann denken, als hij de grammatische onderscheiding der geslachten als secundair beschouwt, en schijnt hij aan den anderen kant meer aan de zijde van Grimm te staan, als hij de functie van de suffixen -*ā* en -*ī* als vrouwelijkheidsteekens voor oorspronkelijk houdt; maar stelt hij zich niet vlak tegenover Brugmann, als hij zegt: „Wohl dachte der mensch der urzeit sinnlicher, und wenn er sinnliche vorgänge in seiner phantasie persönlich belebte, belebte er sie vermuthlich geschlechtlich, das bestätigen sprache und mythologie seit unseren ältesten überlieferungen. Aber schliesslich war eine grenze des zu belebenden vorhanden, welche zu fixiren wir ausser stande sind" [1])? Juist van die sexualizeering wil Brugmann niets

1) T. a. p. pag. 419.

weten; en dat de „belebung" geen grenzen kende, heeft Grimm nooit beweerd. Als hij dan ten slotte zegt: „Und zwar sind innere beziehungen für die auftheilung mindestens ebenso wirksam gewesen als die grammatischen endungen..... Jedenfalls vermag die analogie, an die Brugmann sich hält, den vorgang allein nicht zu erklären" [1]), dan blijkt duidelijk dat zijne opvatting maar weinig verschilt van die van Grimm, nl. alleen hierin, dat hij zich de *grammatische onderscheiding* der geslachten ontstaan denkt bij de pronomina, niet onmiddellijk bij de nomina. Men kan Henning dus moeielijk toegeven, dat hij er in geslaagd is de gewenschte „ausgleichung" tot stand te brengen, en men is eerder geneigd zich bij Müller's oordeel aan te sluiten als deze meent: „Entweder hat Grimm oder Brugmann recht. Tertium non datur!" [2]) Wel komt Müller zelf met een theorie voor den dag die in verschillende opzichten nieuw is, maar over den „cardo quaestionis" oordeelt hij als Brugmann; ook hij geeft dus geen tertium. Evenals Brugmann beschouwt hij de grammatische geslachtsonderscheiding als onoorspronkelijk. Wanneer men niet-Indogermaansche talen vergelijkt, treft men vaak een verdeeling in twee klassen aan: soms vertoonen die de tegenstelling levend < levenloos, soms ook onderscheiden zij dingen van hoogere en lagere orde. Ook in het Indogermaansch — meent Müller — is het grammatisch geslacht voortgekomen uit een oorspronkelijke onderscheiding van twee klassen: de *concreta* en de *abstracta*. Het mannelijk-vrouwelijk (vgl. ὁ, ἡ ἄνθρωπος, ἡ νόσος, de conson. decl. etc.) geslachtsteeken *-s* is identiek met het nominatiefteeken *-s*. Het teeken voor het neutrum *-m* is identiek met het accusatiefteeken *-m*. De *s*-casus is de casus van dat wat men *waarneemt*, de *m*-casus van dat wat men *zich voorstelt*. Diezelfde beteekenis moeten de elementen *-s* en *-m* ook hebben in het genus; het waargenomene wordt dan: het *concrete*, wat men

1) T. a. p. pag. 419.

2) G. H. Müller, Das Genus der Indogermanen und seine ursprüngliche Bedeutung, Indogerm. Forsch. 8 pag. 306 vlgg.

zich voorstelt, wordt: het *abstracte*. Dezelfde functie als het element *-m* hebben de vrouwelijke stamsuffixen *-ā* en *-i̯ē*, die hunne parallellen hebben in de stamvorming van den conjunctief-optatief: „so wie dieser Modus die vorgestellte Handlung bezeichnet, so das Femininum die vorgestellte Person oder Sache oder deren abstrahierte Eigenschaft" [1]).

Volgens Müller waren er dus twee genera: de concreta en de abstracta. De concreta waren gekenmerkt door het suffix *-s*, de abstracta door den stam, de suffixen *-ā* en *-i̯ē* en het element *-m*. Het neutrum onderscheidt zich dan ook maar in enkele casus van het femininum, en het neutrum plurale wordt in het Grieksch verbonden met een verbum finitum in den singularis. Hoe zijn nu de concreta tot masculina, de abstracta (voor een deel) tot feminina geworden? De eerste stap was dat uitdrukkingen voor vrouwelijke eigenschappen tot namen van vrouwelijke wezens werden. Zoo beteekende **genā* misschien oorspronkelijk „het baren", **māmā* „het zuigen", *pr̥thivī* „de breedte". Heel duidelijk komt die beteekenis-ontwikkeling uit in de mythologie: men denke b.v. aan Romeinsche godinnennamen als Proserpina, Flora e.d. die oorspronkelijk abstracta waren. De abstracta waren op hun beurt door middel van het voorstellingsteeken *-ā* of *-i̯ē* van nomina agentis gevormd [2]). Toen er nu eenmaal feminina waren, werd het *s*-element als teeken van het mannelijk geslacht opgevat, wat te makkelijker kon gebeuren doordat de nomina op *-s* meest van nature mannelijk waren. En toen er drie geslachten waren, sloten de adjectivisch gebleven nomina agentis en de later gevormde adjectiva zich formeel bij het genus van hun substantief aan. Over de pronomina spreekt Müller niet. Stelt hij deze op eén

1) T. a. p. pag. 311.

2) Oorspronkelijk waren er — meent Müller — slechts nomina agentis en nomina actionis; de nomina agentis waren eens alle adjectieven: later scheidden zich substantiva af. Nog in historischen tijd voelden de Romeinen vele substantiva als adjectiva vgl. victor exercitus e. d. T. a. p. pag. 314.

lijn met de „später geschaffenen Adjektive"? Er zijn meer punten waaromtrent wij in het onzekere blijven en over het algemeen doet Müller al heel weinig moeite om wat orde in den chaos van mogelijkheden te brengen. Toch is hij er nog beter in geslaagd zijn bedoeling duidelijk te maken dan B. I. Wheeler [1]), die niet de minste notitie neemt van alles wat Müller heeft beweerd, maar eenige bezwaren inbrengt tegen Brugmann en vervolgens een nieuwe gecompliceerde theorie opbouwt. Zooals wij vroeger hebben gezien voelt Wheeler veel voor de pronominaaltheorie [2]). Die theorie past hij ook nu toe, maar alleen om het femininum te verklaren. Dat de geslachtsonderscheiding werkelijk haar oorsprong vindt in het pronomen, blijkt volgens hem ten duidelijkste in het Engelsch, dat geen grammatisch geslacht meer kent. Wanneer over dieren wordt gesproken gebruikt men *it*, maar ook dikwijls *he* of *she*, zonder dat men daarmee wil te kennen geven dat het dier van het mannelijk of van het vrouwelijk geslacht is. Zoo spreekt men bij voorkeur van *the dog he*, *the cat she*. Misschien is dit gelijk te stellen met het Grieksche ὁ μῦς, ἡ ἀλώπηξ; in ieder geval heeft men hier blijkens gevallen als ἡ ἄρκτος, ἡ ἔλαφος niet te doen met eigenlijk „grammatisch geslacht". Dat in het Engelsch alle mogelijke voorwerpen wel eens met *he* of *she* worden aangeduid, heeft evenmin iets met grammatisch geslacht te maken. En verschijnselen als ἡ νῆσος, ἡ ὁδός zijn uit het oogpunt van grammatisch geslacht volkomen onverklaarbaar. Zij moeten worden opgevat als antiquiteiten dateerende uit een periode vóórdat de onderscheiding der natuurlijke geslachten zich van het pronomen had overgeplant op de suffixale classificatie der nomina, die daardoor is geworden tot wat wij thans „grammatisch geslacht" noemen. Het vrouwelijk -ā-suffix is volgens Jacobi [3]) — en Wheeler is het daarmee eens — afkomstig uit

1) B. I. Wheeler, The Origin of Grammatical Gender, The Journal of Germanic Philology 2 pag. 528 vlgg.

2) Vgl. pag. 42.

3) Compositum und Nebensatz pag. 21.

het pronomen *$s\bar{a}$ (skr. *sā*, gr. ἡ etc.). Op dezelfde wijze kan het -*ī*- (-*i̯ē*-)suffix uit idg. *$s\bar{\imath}$ (got. *si* e.a.) worden verklaard. Eerst namen de adjectiva *ā*-vormen aan wanneer zij vrouwelijke wezens qualificeerden: **sā leu̯qós* werd tot **sā leu̯qā́*; en vervolgens hechtte zich het begrip van vrouwelijkheid ook aan de substantiva op -*ā*. Ongetwijfeld kan in bepaalde gevallen ook de fantasie [1]) hebben meegewerkt, zoo bij een woord als γαῖα; en aan het parallelisme tusschen **bhóros-bhorā́* (Φόρος-Φορά) en **néu̯os-neu̯ā́* is het voor een goed deel toe te schrijven dat de collectief-abstracta als feminina werden gevoeld. Om het masculinum en het neutrum in hun onderlinge verhouding te verklaren, gaat Wheeler uit van het compositum. De composita zijn overblijfsels uit een tijd, toen aan het nomen nog geen casus-uitgangen werden gehecht en het grammatisch geslacht nog niet bestond (vgl. ἀκρόπολις i. p. v. *ἀκράπολις, λογοποιός i. p. v. *λογομποιος) [2]). Dit primitieve type is ook in latere perioden bewaard gebleven doordat het geschikt was om een soort betrekkingen uit te drukken, waarvan het eigenaardige hierin bestaat „dass die zu Grunde liegende syntaktische Verbindung als Ausdruck eines einheitlichen Begriffes gefasst werden kann, und dies ist nur möglich, wenn wenigstens das bestimmende Element in derselben in seiner allgemeinen Bedeutung zu nehmen ist und nicht in einer konkreten Individualisierung" [3]). De Indogermaansche volzin nu ontstond door het gebruik van de individualizeerende uitgangen -*s* en -*m*. Er bestonden twee groepen van nomina: eén waarvan de accusatief werd aangeduid door -*m* en eén waarbij dit niet het geval was. Tot de eerste groep behoorden geïndividualizeerde *o*-, *i*- en *u*-stammen waarvan de *s*-vormen aanduidden: „the bearer and exponent of the action" [4]), de *m*-vormen: „the passive recipient, the goal or complement

1) „it acted however, not as Grimm would have it, at its own instance, but under the stimulus of form requiring satisfaction." T. a. p. pag. 543.

2) T. a. p. pag. 538: Wheeler haalt ook hier Jacobi aan.

3) Paul's Principien[3] § 228 geciteerd door Wheeler t. a. p. pag. 539.

4) T. a. p. pag. 540.

of the action named in the verb" [1]). De tweede groep bevatte „names of material, inert matter, mass or substance of being or action, like *sāld..*, *i̯éq̥rt..*, *médhu..*, *kērd...*" etc. [2]). Dit zijn de oudste neutra. Uit de bovengenoemde *o*-stammen [3]) konden zich neutra op *-om* ontwikkelen doordat de *m*-vorm (m. a. w. de accusatief) wel eens als subjectscasus werd gebruikt: toen nl. de nominatief eenmaal gold als de casus van het grammatische subject, werden dikwijls *m*-vormen die feitelijk object, maar in grammatischen zin subject waren, als nominativi gevoeld [4]). Dit werd bevorderd door de analogie van de groep der oudste neutra, waarvan de nominatief- en de accusatiefvorm aan elkaar gelijk waren. Zij vormden een pluralis door achtervoeging van het collectiefteeken *-ā*, vgl. **bhorós* : *bhorā́*. Volgens Wheeler had dus het *ā*-suffix twee beteekenissen: ten eerste kenmerkte het collectiva en ten tweede was het teeken van het vrouwelijk geslacht, welke laatste beteekenis het ontleend had aan het pronomen **sā*, waarin de *ā* van ouds als vrouwelijkheidsteeken fungeerde. Hoe stelt Wheeler zich dat voor? Heeft de eene beteekenis zich uit de andere ontwikkeld? Of zijn zij beide oorspronkelijk? Moeten wij dan twee *ā*-suffixen onderscheiden die oorspronkelijk niets met elkaar te maken hadden? Er blijven nog meer vragen te beantwoorden. Wheeler meent dat zijn theorie een verklaring geeft van deze drie totnogtoe onverklaarde feiten: 1. dat alleen in de *o*-declinatie het neutrum een karakteristieken uitgang heeft; 2. dat bij alle neutra nominatief en accusatief aan elkaar gelijk zijn; 3. dat de nominatief van het neutrum alleen in de *o*-declinatie gelijk is aan den accusatief van het masculinum. Wat 1. betreft komt Wheeler's „verklaring" hierop neer dat hij constateert: er zijn

1) T. a p. pag. 540.

2) T. a. p. pag. 539.

3) Hieronder begrepen de latere consonant-stammen, die immers volgens Streitberg hun *-o* verloren hebben doordat zij paroxytona waren.

4) In het voorbijgaan critizeert Wheeler Brugmann's verklaring van de *om*- vormen (Grundriss II § 186); t. a. p. pag. 540—541.

neutra op *-om* die zich ontwikkeld hebben uit „geïndividualizeerde” *o*-nomina, en dat hij mededeelt *hoe* hij zich dat gebeurd denkt. Maar waarom dit zelfde bij de *i*- en *u*-stammen niet heeft plaats gehad, verklaart hij nergens. Van 2. en 3. geldt ongeveer hetzelfde: zijn verklaring betreft alleen de *o*-stammen; bovendien is het zeer twijfelachtig of zij de voorkeur verdient boven die van Pott [1]). Over het neutrum bij de pronomina spreekt hij in het geheel niet, wat heel vreemd is, daar juist de pronomina en het neutrum samen den grondslag vormen waarop zijn theorie rust. Alles wel beschouwd „verklaart” Wheeler heel weinig. Dat hij, hoewel beschikkend over dezelfde gegevens als Müller — beide artikels zijn van het jaar 1898 — tot zoo geheel andere, voor een deel vlak tegengestelde resultaten komt, lijkt vreemd, maar is welbeschouwd zeer begrijpelijk. Zoowel hij en Müller als de meeste anderen die het grammatisch geslacht met dergelijke verschijnselen in niet-Indogermaansche talen in verband hebben gebracht, begaan deze fout dat zij óf eén enkel verschijnsel in enkele talen tot elken prijs willen terugvinden in het Indogermaansch, óf bepaalde verschijnselen buiten het Indogermaansch te hulp roepen om een theorie te bewijzen die uitsluitend op Indogermaansche gegevens berust. Natuurlijk kan men zich — zooals Brugmann — op dit standpunt plaatsen, dat men eerst van de Indogermaansche gegevens wil maken wat ervan te maken valt; in dat geval is er niets tegen om — wat Brugmann niet doet — het verkregen resultaat te toetsen aan niet-Indogermaansche talen. Maar voor hen die — zooals Wheeler, Müller e. a. — van oordeel zijn dat men *niet* alleen van het Indogermaansch moet uitgaan, is de aangewezen methode deze, dat zij door een vergelijkende studie van *alle* bekende classificaties de linguis-

1) Vgl. pag. 30. Een dergelijke verklaring vindt men ook bij Hoogvliet, Lingua pag. 161. Hoogvliet geeft ook een genus-theorie, maar deze berust op zoo weinig degelijke gegevens en houdt zoo weinig rekening met de meest zekere taalhistorische feiten, dat het geen nut kan hebben haar mede te deelen; waarmee ik natuurlijk niet wil zeggen dat zij niets bevat wat juist kan zijn.

tische en psychologische oorzaken van dit verschijnsel trachten te benaderen. Pas wanneer deze oorzaken met eenige zekerheid zijn vastgesteld, heeft men een degelijken grondslag om op voort te bouwen, d. w. z. de ontwikkelingsgeschiedenis van het Indogermaansche genus in het bijzonder na te gaan. Een van de eersten die getracht heeft langs dezen weg tot een resultaat te komen, is R. de la Grasserie, die eerst in een tijdschriftartikel[1]) en later in zijn boek getiteld „De la catégorie du Genre"[2]) alle gegevens die hij bij elkaar kan brengen tot een psychologisch verklaarbaar geheel tracht te verwerken. Voordat ik met de bespreking van dit werk mijn overzicht besluit, moet ik evenwel nog de meening van twee andere geleerden vermelden, nl. van Wundt en van Ginneken.

Wundt[3]) wijst er op, dat de stamvormende suffixen in het Indogermaansch naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk dezelfde functie hebben gehad als de vele en veelsoortige elementen in niet-Indogermaansche talen, die de nomina in verschillende beteekenisklassen verdeelen. Als voorbeeld neemt hij de klassepraefixen van de Bantoe-talen, waardoor de nomina worden verdeeld in negen of tien klassen. Hieraan zal oorspronkelijk wel ten grondslag liggen de onderscheiding van menschen, planten, dieren, werktuigen, plaatsbepalingen e. d. m., maar in de tegenwoordige taal zijn alleen nog maar te herkennen: de klasse van persoonlijke wezens, die der collectiva, die der deminutiva, de onderscheiding van verschillende verwantschapsbetrekkingen en waardeeringsklassen (de bekende onderscheiding van hoogere en lagere dingen). Evenals in de Bantoe-talen moeten ook in andere talen de oorspronkelijke classificaties groote veranderingen ondergaan. De beteekenisklassen worden gewijzigd, maar de klasse*teekens* blijven bestaan, m. a. w. de suffixen overleven hun oorspronkelijke beteekenis. Er is echter eén onder-

1) La catégorie psychologique de la classification révélée par le langage, Revue philosophique de la France et de l'Etranger 45 pag. 594 vlgg.

2) Paris 1906.

3) Völkerpsychologie I 2 pag. 15 vlgg. 19 vlgg.

scheiding die nog in haar oude beteekenis voortleeft lang nadat de overige onherkenbaar zijn geworden, en waarvan zelfs nog in onze tegenwoordige talen sporen over zijn: de onderscheiding van waardeeringsklassen. Wundt meent verschillende classificaties te kunnen aanwijzen die daarop berusten. Zoo in de eerste plaats de onderscheiding van hoogere en lagere dingen, zooals wij b. v. in het Irokeesch [1]) vinden; hier zijn de nomina volgens Wundt verdeeld in twee klassen: de eerste klasse omvat God, andere hoogere wezens en de mannen; de tweede klasse houdt al het andere in. Verder de tegenstelling van mensch < niet-mensch, waarbij kinderen soms tot de niet-mensch-categorie behooren. Ook hoort er toe de onderscheiding van levend en levenloos (vooral in Amerikaansche talen). Eveneens de onderscheiding van man en vrouw, die op al het andere kan worden overgebracht. En ten slotte de verdeeling over drie genera die wij in het Indogermaansch vinden. Als men uitgaat van de gevallen waarin het Indogermaansche genus zich in zijn meest oorspronkelijken toestand schijnt te vertoonen, komt men tot de conclusie dat wij ook hier met waardeeringsklassen te doen hebben, en wel met de bekende onderscheiding van hooger en lager. Tot de hoogere klasse behoorden, al naar de cultuurcondities het meebrachten, soms de levende wezens in tegenstelling met het onbezielde, soms de mannen in tegenstelling met de vrouwen en kinderen. Zoo kon het oorspronkelijk tweetal zich licht verder vertakken, en zoo is dan ook in het Indogermaansch een verdeeling in drieën tot stand gekomen, waarin het neutrum het onbezielde schijnt te vertegenwoordigen. Het Semitisch-Chamitisch heeft daarentegen de oorspronkelijke tweeheid bewaard. Om de omstandigheid te verklaren dat *alle* nomina tot een der categorieën behooren, neemt Wundt zijn toevlucht tot de theorie van Brugmann. Indien andere dan analogiemotieven hebben meegewerkt, kunnen dit alleen waardeeringsmotieven zijn geweest:

1) Vgl. echter C. C. Uhlenbeck, Die einheimischen Sprachen Nord-Amerikas bis zum Rio Grande, Anthropos III pag. 779.

een woord werd vrouwelijk doordat het bedoelde voorwerp in die waardeeringsklasse was of kwam, waartoe ook de vrouwelijke wezens behoorden. De klasse der neutra heeft het langst haar oude functie — aanduiding van het levenlooze — bewaard. Een dergelijke opvatting als die van Wundt vinden wij bij van Ginneken [1]). Ook hij is van oordeel dat het genus — in den ruimsten zin — op appreciatieverschil berust. Vandaar dat in alle talen van gecivilizeerde volken, wier appreciatie verschillend is naar gelang van de levensomstandigheden van het individu, het genus een kwijnend bestaan leidt. Hieruit zou men opmaken dat van Ginneken de drie categorieën mannelijk, vrouwelijk en onzijdig beschouwt óf als drie oorspronkelijke waardeeringsklassen óf als verwordingsproducten van twee of meer appreciatie-categorieën die niet meer scherp onderscheiden kunnen worden. Dat hij het laatste bedoelt, wordt duidelijk, als hij naar aanleiding van het gebruik van den genitief-accusatief in het Oud-slavisch, in verband met de appreciatie nadrukkelijk verklaart: „Il est évident que, lorsqu'on ne pouvait disposer que de deux degrés d'appréciation, comme en indo-européen, la ligne de démarcation n'est pas toujours restée la même" [2]). Nog eens worden wij eraan herinnerd dat de grammatische genera op waardeeringsverschil berusten, als de schrijver het over vocaal-symboliek heeft. Hij betoogt dat namen van lager geschatte voorwerpen dikwijls een *i*-vocaal bevatten in tegenstelling met de *u*-vocaal die wij veelal vinden in woorden die in de hoogere waardeeringsklasse thuis hooren, en gaat dan voort: „Rappelons ensuite que . . . les genres dans la langue n'étaient primitivement autre chose que des catégories d'appréciation, et nous lcomprendrons qu'en général i caractérise le féminin et u ou a e masculin [3]). Dit alles is duidelijk, maar hiermede is het niet

1) Jac. van Ginneken, Principes de Linguistique Psychologique Paris 1907: zie index.

2) T. a. p. pag. 231.

3) T. a. p. pag. 425.

uit. In het eerste gedeelte van zijn boek spreekt van Ginneken o. a. over het verschil tusschen realiteits- en potentialiteitsbeamingen en betoogt dat ook het onderscheid tusschen mannelijk en vrouwelijk op dit verschil is gegrond. Zoowel het femininum als de collectieve beteekenis brengt hij terug tot de potentialiteitsbeaming [1]), en hij beschouwt de *i̯ē*-en *ā*-stammen als vṛddhi-afleidingen met potentiaal-collectieve beteekenis van *i̯e*- en $^{e}/_{o}$-stammen. Evenals Sommer [2]) en Hirt [3]) combineert hij de *-ī* van den genitivus singularis der *o*-stammen in het Latijn met het collectief-vrouwelijke *i̯ē*-suffix; zoo zou dan *lupī* dezelfde beteekenis hebben als de vorm **u̯ḷk^u̯ī* van Michels [4]), nl.: „wat tot den wolf behoort." En hierin ziet hij een parallel van de ontwikkeling van het adjectief uit het „Rectum oxytonon", den van den nominatief door accent gedifferentieerden genitief, zooals N. van Wijk [5]) die heeft uiteengezet. In het adjectief ziet hij de zuivere potentialiteitsbeaming; in den genitief — die ook potentiaalbeteekenis heeft — is het gevoel voor de betrekking die bestaat tusschen het „rectum"

1) „En effet chez tous les peuples non-civilisés la femme n'est toujours que celle qui tient de l'homme, quelque chose qui est dans un rapport intime avec l'homme, et les collectifs ne sont qu'une autre vue de la même potentialité, parceque toujours ils ne signifient que la „(mögliche) gesammtheit der eigenschaften des stammwortes" [Schmidt Pluralb.], donc encore la potentialité et non la realité" T. a. p. pag. 92.

2) Sommer „nur unter dem grössten Vorbehalt" Lat. Laut- und Formenlehre pag. 371 noot. Een andere verklaring van den lat. genitief op *-ī* geeft J. Wackernagel. Hij combineert dezen vorm met de Oudindische *ī*-vormen in verbinding met *kṛ* en *bhū*. Deze verbindingen hebben een dergelijke beteekenis als Lat. *facere* en *esse* verbonden met een *ī*-vorm (en later ook met een genitief). Die *ī*-vormen hebben later in het Latijn ook genitief-beteekenis aangenomen óf zij hadden beide beteekenissen al in het Indogermaansch, maar hebben in het Oudindisch alleen de adverbiale beteekenis bewaard. Mélanges de Linguistique pag. 125 vlgg. Samenhang tusschen *equī* en **u̯ḷk^u̯ī* (skr. *vṛkī*) houdt ook Brugmann voor mogelijk; hij voegt er nog bij **-i̯o* in **tosi̯o* (skr. *tásya*) en den adjectief-formans **-(i)i̯o-* in gr. *ἵππιος* e. d. „Jene zwei genitivformen könnten sehr wohl eine „unflektierte" Adjektivbildung gewesen sein, die sich substantiviert sowohl mit Nomina als auch mit Verben verband (*uxor filii, filii est*)." Kurze vergl. gramm. § 556 Anm.

3) Indogerm. Forsch. 17 pag. 49.

4) Vgl. pag. 52.

5) Der nominale Genitiv Singular, Zwolle, 1902 § 19—33.

en het absoluut gebruik van andere casus, levendig gebleven. Hij gaat nog verder: ook de -ī van den pluralis der Latijnsche *o*-stammen wil hij met het potentialiteitssuffix combineeren, wat te vergelijken zou zijn met de identiteit van neutrum plurale en femininum singulare. Deze verklaring van het femininum, waarmee in overeenstemming is hetgeen in stelling vijftien [1]) wordt gezegd, is in strijd met de bewering dat de geslachten op appreciatieverschil berusten. Of wil van Ginneken de *ā*- en *i̯ē*-feminina scheiden van alle andere, m. a. w. onderscheid maken tusschen secundaire, naast masculina gevormde, potentialiteitsfeminina en oorspronkelijke waardeeringsfeminina? Maar nergens blijkt dat hij dit bedoelt en bovendien is het ondenkbaar. Wij dienen zijne verklaring van het femininum dus voorloopig te verwerpen en zijne resultaten samen te vatten (*niet* in stelling 15 maar) in deze woorden: Het grammatisch geslacht in het Indogermaansch is voortgekomen uit een oorspronkelijke onderscheiding van twee waardeeringsklassen.

Thans kunnen wij overgaan tot de la Grasserie [2]), wiens werk, hoewel zijn resultaten verre van bevredigend zijn, om redenen die ik vroeger heb uiteengezet, bijzondere aandacht verdient. Hij verdeelt het totaal van genusonderscheidingen in „genre naturel" en „genre artificiel". Onder „genre naturel" verstaat hij iedere classificatie die overeenkomt met de werkelijkheid d. w. z. met datgene wat de cultuurmensch van de twintigste eeuw voor werkelijkheid houdt. Wanneer die natuurlijke classificaties de grenzen van de werkelijkheid overschrijden vallen zij onder de categorie van „genre artificiel". Het „genre naturel" kan van tweeërlei aard zijn: subjectief of objectief. Het „genre subjectif" classificeert den mensch zelf naar zijn natuurlijk (sexueel) geslacht; het „genre objectif"

1) „De drie Indogermaansche geslachten zijn niet homogeen. De verhouding van Mannelijk tot Onzijdig berust op een waardeeringsverschil en is ouder dan het onderscheid tusschen Mannelijk en Vrouwelijk, dat gegrond is op de tegenstelling tusschen realiteits- en potentialiteitsbeaming".

2) Vgl. pag. 56.

daarentegen classificeert de buitenwereld en den mensch daarin niet naar eén, maar naar verschillende gezichtspunten. Zoo onderscheidt de la Grasserie „genre objectif coordonnant" en „genre objectif subordonnant", tot welke laatste categorie o. a. de bekende onderscheiding van levend en levenloos behoort. Zoowel de subjectieve als de objectieve natuurlijke classificaties vinden we gereflecteerd in verschillende soorten van „genre artificiel." Het zal niet noodig zijn alle classificaties die de la Grasserie beschrijft eén voor eén na te gaan; waar het hier vooral op aankomt is de kwestie of alle genusonderscheidingen tot een algemeen onderscheidingsbeginsel kunnen worden teruggebracht, en hoe zich in 't bijzonder het Indogermaansche grammatische geslacht uit dat beginsel heeft ontwikkeld. Toch zullen verscheidene classificaties ter sprake moeten komen daar de la Grasserie vergelijkend te werk gaat, en wij dus zijn opvatting van het Indogermaansche geslacht niet kunnen beoordeelen, zonder eerst zijn redeneering over andere classificaties te hebben gevolgd. Zooals gezegd onderscheidt hij „genre subjectif" en „genre objectif." Wanneer een taal de natuurlijke (sexueele) geslachten onderscheidt, kan die onderscheiding gelden 1. den persoon die spreekt[1]), 2. den toegesproken persoon, 3.

1) Dit komt dus hierop neer dat de taal der vrouwen in meerdere of mindere mate afwijkt van die der mannen. Dit „bilinguisme" vindt men o.a. in het eiland-Caraïbisch. J. G. Frazer (Fortnightly Review Jan. 1900 pag. 79 vlgg.) wil het Indogermaansche grammatische geslacht ook uit een oorspronkelijk bilinguisme verklaren. De latere feminina zouden dan oorspronkelijk de vormen zijn geweest die door de vrouwen werden gebruikt, de masculina de oorspronkelijke vormen van de mannentaal. Om de latere functie van die dubbelvormen te verklaren gaat hij uit van de woorden voor „man" en „vrouw": gesteld dat de vrouwen *femina*, de mannen *feminus* gebruikten, dan lag het voor de hand, om, toen het bilinguisme begon te verdwijnen, alleen den vorm *femina* te behouden. Naar analogie hiervan zou men toen ook andere vormen uit de vrouwentaal voor vrouwelijke en uit de mannentaal voor mannelijke wezens zijn gaan gebruiken. Welken vorm men voor de overige woorden koos, hing van het toeval af. Een lofrede op deze opvatting vindt men bij Arnold van Gennep, Religions, Moeurs et Légendes Paris 1908 pag. 275: „L'hypothèse de M. Frazer non seulement n'est pas construite *a priori* ni invérifiable puisque l'existence d'un langage spécial aux femmes est un fait répandu et actuel; mais surtout elle présente cette supériorité de poser le problème des conditions de développement d'une langue par rapport au milieu

den persoon over wien men spreekt. In het derde geval verwacht men dus een onderscheiding van mannelijk, vrouwelijk en onzijdig. Dit komt evenwel niet voor: wel zijn kinderen dikwijls onzijdig, maar levenlooze voorwerpen hooren in talen die „genre naturel subjectif" hebben gewoonlijk bij de vrouwelijke klasse. De verdeeling van het „genre objectif" in „genre subordonnant" [1]) en „genre coordonnant" [2]) stelt de waardeeringsklassen [3]) tegenover classificaties die, volgens de la Grasserie, niet op appreciatieverschil berusten. [4]) Een van de meest voorkomende waardeeringsonderscheidingen is de tegenstelling van levend en levenloos. Volgens de la Grasserie is deze onderscheiding overal waar zij voorkomt oorspronkelijk in overeenstemming met de werkelijkheid geweest. Ook behoort tot het „genre objectif" een onderscheiding die de la Grasserie noemt „genre intensif": een verdeeling in drie klassen die resp. bevatten wat groot, wat middelmatig, normaal, en wat klein is.

---

social auquel elle appartient." Naar mijne meening is de hypothese van Frazer zoowel *a priori* als invérifiable: zoolang niet is aangetoond of zelfs maar waarschijnlijk gemaakt, dat in eenige taal der wereld eenig verband bestaat tusschen bilinguisme en grammatisch geslacht — dat verband heeft Frazer uitgedacht ten behoeve van zijn hypothese — hangt zij volkomen in de lucht. Dat ze verder de verdienste heeft van rekening te houden met het maatschappelijk „milieu", is ook niet waar, want was dat wel zoo, dan zou hij zeker nooit tot deze hypothese gekomen zijn, aangezien niets er op wijst dat het Indogermaansch zich heeft ontwikkeld onder invloed van een dergelijk eigenaardig maatschappelijk „milieu" (vgl. Lucien Adam, Du parler des hommes et du parler des femmes dans la langue Caraïbe, Paris 1879 pag. 4—5, 29—30) als dat waardoor het bilinguisme van de eiland-Caraïben moet worden verklaard.

1) Vgl. Rev. philos. pag. 107. 110: daar spreekt hij van „classifications abstractes" tegenover „classifications concrètes."

2) „Dans tous ces genres objectifs, il s'établit une comparaison, une hiérarchie constante entre eux; l'inanimé est inférieur à l'animé, l'irrationnel inférieur au rationnel, le subordonné au maitre, le petit au grand; il y a des étages superposés." De la catégorie du genre pag. 29.

3) „Au contraire, on peut classifier les objets sans établir de prééminence de l'un sur l'autre, en y pratiquant, non plus des tranches horizontales, mais des tranches verticales, par exemple: on distingue les objets ronds des objets longs, plats, etc. Il n'y a plus alors subordination, mais simple coordination, ce qui est très différent." T. a. p. pag. 29.

Op het eerste gezicht meent men met de onderscheiding van mannelijk, vrouwelijk en onzijdig te doen te hebben, doordat het klassesuffix van groote voorwerpen tevens mannelijke wezens kenmerkt en de suffixen van de kleine en van de middelmatige klasse resp. geslachtloosheid en vrouwelijkheid kunnen aanduiden. Een bewijs dat niet de sexe het uitgangspunt is, ziet de la Grasserie in de omstandigheid dat een nomen van elk der drie suffixen voorzien kan worden, naar gelang het bedoelde voorwerp groot, klein of middelmatig is. Zoo beteekent in het Nama *xham* „water", *xham-i* „het water in het algemeen," *xham-p* „het groote water, de rivier," *xham-s* „het kleine water, het drinkwater"; *khoi-p* „een man", *khoi-s* „een vrouw" en *khoi-i* „een persoon." Er zijn twee onderscheidingen die de la Grasserie wel rangschikt onder het „genre objectif", maar die zooals hij zelf opmerkt, naderen tot het „genre subjectif" aangezien zij beide den mensch als uitgangspunt hebben. Dit zijn de onderscheidingen van mensch en niet-mensch (hominisme) en van man en niet-man (andrisme). De eerste onderscheiding komt meestal voor verbonden met de classificatie levend—levenloos; het product van de versmelting is een drieledig genus, dat onderscheid maakt tusschen mensch, dier en ding (anthropisch, zoïsch en azoïsch). Het andrisme verschilt van het sexualisme hierin, dat niet de sexe van den man het uitgangspunt is, maar zijn meerdere macht, zijn hoogere sociale positie in vergelijking met alles wat niet man is. Al deze onderscheidingen vallen onder „genre naturel": zij zijn overeenkomstig de werkelijkheid. Zoodra zich evenwel een klasse meester maakt van woorden die er niet *werkelijk* toe behooren, krijgen wij „genre artificiel". De oorzaken die tot deze uitbreiding van het genus hebben geleid, zijn van verschillenden aard. Wanneer de natuurlijke levende klasse woorden voor levenlooze voorwerpen in zich opneemt — zooals b.v. in de Algonkin-talen — moet dit worden toegeschreven aan animisme. De Algonkin-talen hebben dus volgens de la Grasserie een „genre vitaliste" dat voor een deel „naturel", voor een deel „artificiel" is. In andere talen zien wij

het sexualisme zich uitbreiden: zoo in het Indogermaansch en het Semitisch-Chamitisch [1]). Ook hiervan is tot zekere hoogte animisme, maar in hoofdzaak anthropomorphisme de oorzaak. Maar animisme en anthropomorphisme acht de la Grasserie niet voldoende om het gansche „genre artificiel" te verklaren: er zijn nog andere, secundaire oorzaken. In de eerste plaats voldoet het genus aan de behoefte om de betrekkingen tusschen de verschillende woorden van den zin duidelijk te doen uitkomen, en deze behoefte aan duidelijkheid kan een van de oorzaken zijn waardoor vele woorden uit de levenlooze in de levende of uit de geslachtlooze in de geslachtelijke klasse terecht zijn gekomen. Een natuurlijk vitalisme en een natuurlijk sexualisme verdeelen de nomina in twee of drie klassen van zeer ongelijken omvang. Er bestaat dus veel kans dat een zin tegen eén substantief van de kleine klasse, eenige bevat, die tot de groote (de levenlooze of geslachtlooze) behooren, en wanneer een adjectief, pronomen of verbum betrekking heeft op een levenloos of geslachtloos voorwerp, zal dikwijls niet duidelijk uitkomen bij welk van die verschillende substantiva het hoort. Het moet dus voor de duidelijkheid van den zin bevorderlijk zijn als de nomina meer gelijkelijk over de klassen worden verdeeld, m. a. w. als een gedeelte van de levenlooze naar de levende en een gedeelte van de geslachtlooze naar de geslachtelijke klasse wordt overgebracht [2]). Een derde oorzaak is de analogie: zoo is volgens de la Grasserie gr. *ἥλιος* mannelijk doordat het op *-os* uitgaat en *σελήνη* vrouwelijk omdat het den uitgang *-ā* heeft [3]).

Door deze drie oorzaken, waarvan de tweede eigenlijk meer

1) Men heeft wel gemeend ook hier met intensivisme in plaats van met sexualisme te doen te hebben, zoo de la Grasserie zelf (Rev. philos. pag. 617.), die vroeger trouwens van oordeel was dat overal het sexualisme zich heeft ontwikkeld uit een ouder intensivisme. T. a. p. pag. 618.

2) De la catégorie du genre pag. 53. 54 210.

3) Op pag. 68 vlgg. zal blijken waar de schrijver deze bewering, die zoo slecht in zijn systeem past, vandaan heeft gehaald.

een meewerkende factor dan een oorzaak is, laat zich volgens de la Grasserie het „genre artificiel" in zijn ganschen omvang verklaren: alle woorden waarvan het geslacht niet door animisme en anthropomorphisme kan worden verklaard, hebben hun genus aan hun uitgang te danken [1]). Nu stelt men natuurlijk de vraag: wanneer kan het geslacht van een woord door animisme en anthropomorphisme worden verklaard; naar welke criteria moet men de geslachten beoordeelen? De la Grasserie beantwoordt deze vraag uitvoerig en ik meen niet beter te kunnen doen dan zijn eigen woorden hier aan te halen: „L'objet doué de force, d'intensité, de mouvement, d'éclat, acquerra le genre masculin; celui plus faible, de vie moins intense, de moindre éclat, sera du genre féminin, ou s'il subsiste un genre neutre, sera en partie replongé dans ce genre . . . [2]) Tel est l'instinct subjectif de réalisation, tantôt animiste, tantôt sexualiste. Les deux réalisations d'ailleurs sont dominées par une idée commune: la distinction entre le principe *intensif*, *actif*, *supérieur* et le principe *extensif*, *passif*, *inférieur*; en d'autres termes, entre l'esprit et la matière: *mens* et *moles*. Du simple mouvement, de la vie, de la masculinité, se dégage le principe de l'esprit; de la fémininité se dégage celui de la matière;.. [3]) C'est le principe de la matière et du passif, vis-à-vis de l'esprit et de l'actif;... Aussi exprime-t-il [het vrouwelijk] le matériel, mais en même temps l'abstrait. Tout cequi a un sens très *précis*, très individuel, surdéterminé, est *masculin*; au contraire, cequi est *imprécis*, général, abstrait, est *féminin* .... Tout se réduit donc en dernière analyse à la *grande différenciation* entre *l'abstrait* et le *concret*... [4]). Le principe féminin est un principe passif, récepteur, conformément à la physiologie de la femme, tandisque celui de l'homme, en sui-

1) Het neutrum telt niet mee; zooals men op pag. 67 zal zien, beschouwt hij dat als secundair.

2) T. a p. pag. 52.

3) T. a. p. pag. 53.

4) T. a. p. pag. 55.

vant la même analogie, est essentiellement actif, transmetteur, la femme formant la matière, l'homme la force; le masculin est moins étendu, mais plus précis.... les substantifs abstraits sont du genre féminin, parceque l'idée est vague, indéterminée...." [1]). Op dezelfde wijze meent de la Grasserie het mannelijk en vrouwelijk van het Semitisch-Chamitisch te moeten verklaren. In deze talen heeft het „genre subjectif" zich van alle nomina meester gemaakt; het neutrum bestaat er niet meer. „C'est le triomphe complet de l'anthropomorphisme et du genre artificiel subjectif" [2]). Het Indogermaansch is nog niet zoo ver: het heeft nog een neutrum. Men heeft dat neutrum meermalen gelijkgesteld met het levenlooze; het zou dan een reste kunnen zijn van een oorspronkelijk vitalisme. De la Grasserie heeft evenwel een geheel andere opvatting: „Le neutre dépend du genre subjectif, il est tout négatif, l'inanimé du genre objectif, il est positif.... [3]). Le neutre.... indique que l'individu, même animé, même pourvu de sexe, est réputé non sexué dans le langage, par exemple les enfants et beaucoup d'animaux, et que les êtres inanimés sont asexués, non comme conséquence de ce qu'ils n'ont pas de vie, mais directement....." [4]). Wel is in verscheidene vormen het neutrum samengevallen met restes van een oorspronkelijke levenlooze klasse [5]), en wijzen die restes er op dat het Indogermaansche genus op een versmelting van sexualisme en vitalisme berust, maar in enkele dezer gevallen kan men aantoonen, dat de neutrale en de levenlooze klasse naast elkaar bestaan en op verschillende wijze grammatisch gekenmerkt zijn. Zoo maakt de nominale declinatie in het Slavisch onderscheid tusschen levend en levenloos: bij de *o*-stammen, die levende wezens aanduiden, usurpeert de genitief, uitgaande van de pronominale declinatie het

1) T. a. p. pag. 60.
2) T. a. p. pag. 63.
3) T. a. p. pag. 34.
4) T. a. p. pag. 18.
5) T. a. p. pag. 36. 129 vlgg. 234.

gebied van den accusatief; *o*-stammen, die namen van levenlooze voorwerpen zijn, hebben den accusatief gelijk aan den nominatief. Ook het pronomen interrogativum heeft in verscheidene Indogermaansche talen de onderscheiding van levend en levenloos bewaard, b. v. lat. *quis*, *quid* gr. *τίς*, *τί*. Andere overblijfsels van het vitalisme vindt men in de syntaxis. In het Grieksch staat dikwijls een verbum finitum in den singularis bij een pluralisch subject: „lorsqu'il s'agit de personnes, on les envisage le plus souvent individuellement et par conséquent leur total forme bien un pluriel; lorsqu'au contraire il s'agit de choses, on les considère souvent en bloc, il en résulte non un pluriel, mais un collectif" [1]). Men kan dit vergelijken met het bekende verschijnsel in verscheidene Amerikaansche talen dat alleen levende woorden een pluraalteeken aannemen: „.... les substantifs supérieurs, d'un genre plus noble, méritent seuls une distinction grammaticale selon l'unité, ou la pluralité, tandisque les autres sont laissés, comme négligeables, dans l'indétermination sous ce rapport...." [2]). Over het algemeen echter beteekent het Indogermaansche neutrum niets anders dan het geslachtlooze, of beter nog datgene waarvan men het geslacht niet in aanmerking neemt: het al of niet levend-zijn heeft daar niets mede te maken. Het neutrum speelt een onbelangrijke rol en vertoont in alle Indogermaansche talen neiging om te verdwijnen. Bovendien heeft het er allen schijn van dat het zich pas later heeft ontwikkeld uit het masculinum: waarschijnlijk is het een van zijn nominatief beroofd masculinum en niets anders [3]). Hiermede hebben wij de theoretische bespiegelingen van de la Grasserie over het genus gerefereerd; thans zullen wij nagaan hoe hij zijne algemeene theorie toepast om de afzonderlijke feiten te verklaren. Hij heeft betoogd, dat de woorden die niet door hun beteekenis van nature tot een geslachtelijke of levende klasse behooren en toch geslachtelijk zijn, dat ge-

1) T. a. p. pag. 139.
2) Rev. philos. pag. 623; vgl. ook De la catégorie du genre pag. 34.
3) T. a. p. pag. 286.

slacht te danken hebben aan animisme en anthropomorphisme of aan analogie. Dit lijkt weinig op de theorie van Brugmann en het kan ons slechts verwonderen als hij zijn hoofdstuk getiteld „critère du genre" [1]) met die theorie aanvangt — niet om haar te bestrijden, maar bij wijze van inleiding. Verder bevat het hoofdstuk een overzicht van de geslachten der belangrijkste woordcategorieën in eenige Indogermaansche talen. Enkele voorbeelden — die ik uit het Latijn zal kiezen — zullen voldoende zijn om te doen zien op welke wijze hij te werk gaat. „En Latin," zegt hij, „le genre se détermine de deux manières, d'après la désinence et d'après la signification, nous retrouverons partout ces deux sources" [2]).

Mannelijk „d'après le sens" zijn: 1. de namen van mannen; 2. de namen van volken; 3. de namen van rivieren „à cause de *fluvius*, sous-entendu"; 4. de namen van winden „à cause de *ventus*, sous-entendu"; 5. de namen van maanden „à cause de *mensis*"; 6. de namen van bergen „à cause de *mons*, mais seulement lorsque la terminaison n'indique pas un autre genre." enz. enz. Wij vragen ons af welk van al deze substantiva volgens de la Grasserie door zijn beteekenis tot het mannelijk geslacht behoort. De riviernamen zijn mannelijk omdat het woord voor „rivier" mannelijk is. Is *fluvius* dan misschien mannelijk door zijn beteekenis? De la Grasserie vermeldt dat niet; wel zegt hij dat de nomina op *-us* en *-er* van de tweede declinatie mannelijk zijn met uitzondering van *alvus*, *colus*, *humus*, *vannus* en van de woorden die door hun beteekenis tot het vrouwelijk geslacht behooren. *Fluvius* is dus volgens hem mannelijk omdat het op *-us* uitgaat. Hetzelfde geldt van *ventus*. *Mensis* en *mons* beschouwt hij blijkbaar als „beteekenismasculina"; zij worden tenminste niet vermeld onder de door hun vorm mannelijke substantiva van de derde declinatie. Maar hoe hij dat mannelijk geslacht verklaart, blijft ons onbekend; en de vroeger

1) T. a. p. pag. 169.
2) T a. p. pag. 170.

opgesomde criteria brengen ons in dit geval niets verder. De oorzaak van de verwarring ligt voor de hand. De la Grasserie heeft twee theorieën willen combineeren die lijnrecht met elkander in strijd zijn: zijn eigen theorie en die van Brugmann; geen wonder dat het resultaat wat zonderling is. Wij zullen ons niet langer met dit hoofdstuk bezighouden, maar liever zien of wij iets van meer belang vinden onder de algemeene beschouwingen waaraan het laatste gedeelte van zijn boek is gewijd. Welk „genre" de schrijver als het meest oorspronkelijke beschouwt komen wij niet te weten. Wel zegt hij dat het moeielijk is uit te maken of wij aan het subjectieve dan wel aan het objectieve genus de prioriteit moeten toekennen [1]) — waaruit men zou opmaken dat hij er geen opinie over heeft — maar op een andere plaats heeft hij verklaard dat het subjectieve genus zeker het oudste is [2]) en op pag 27 lezen wij: „il [het „genre subjectif"] est très ancien, ainsi que tout cequi est subjectif et il a peut-être même précédé l'objectif." Daar staat tegenover dat hij vroeger vast geloofde aan de prioriteit van het vitalisme [3]). Minder moeielijk lijkt het hem de chronologische volgorde van de onderafdeelingen te bepalen. Het „genre coordonnant" moet naar zijne meening ouder zijn dan het „genre subordonnant"; verder is het vitalisme ouder dan het hominisme, dat op zijn beurt ouder moet zijn dan het andrisme. Wat het sexualisme betreft hebben wij reeds gezien dat hij

1) T. a p. pag. 246.

2) „L'esprit humain, pour opérer sa classification, a eu deux désirs: 1. se classifier lui-même; 2. classifier le monde extérieur... Il a dû sans doute commencer par lui-même, car nous voyons partout le *subjectif* précéder l'*objectif*; la vue bornée des premiers hommes, leur égoïsme en sont un sûr [illegible]ant." T. a p. pag. 13.

3) „Parmi les caractères des objets du monde ex[illegible]ieur, un surtout est de nature à frapper le sauvage: non point tout d'abord la différence des sexes, comme on le croirait volontiers d'ap[illegible] les habitudes de nos langues, mais la différence de mouvement... d'un côté le *vivant*, de l'autre le *mort*. Quelle différence! Voilà ce qui frappe tout de suite. Le mort soit qu' il ne vive plus, soit qu'il n'ait jamais vécu, est à un degré inférieur; au degré supérieur est le vivant. C'est la *distinction primordiale*.... L'animé, l'inanimé forment donc la catégorie fondamentale de ce qui va devenir le genre." Rev. philos. pag. 611; vgl. ook De la catégorie du genre pag. 37.

het neutrum als posterieur beschouwt; thans verklaart hij ook het femininum als een vertakking van het masculinum: het is van het masculinum afgeleid door toevoeging van het suffix *-i*, *-ya* [!] [1]). Van de drie geslachten in het Indogermaansch beschouwt hij dus het masculinum als het oudste. Maar om van het masculinum een femininum te kunnen „afleiden", en om een deel der masculina in neutra te kunnen veranderen, is het noodzakelijk dat men eens de groep van natuurlijke masculina als een bijzondere klasse tegenover al het andere heeft gesteld. Houdt de la Grasserie het Indogermaansche genus dus voor een oorspronkelijk arrenisme (mannelijk < niet-mannelijk)? Naar zijn eigen woorden te oordeelen niet: immers hij heeft uitvoerig betoogd dat het voor een deel op de sexe-onderscheiding, voor een deel op de tegenstelling levend < levenloos teruggaat. Blijkbaar is Brugmann's theorie ook hier de orde komen verstoren, evenals op pag. 187, waar wij lezen: „Il semble que cette famille [het Indogermaansch] n'a point possédé originairement la catégorie du genre. Cequi semblerait le prouver, c'est que les noms de parenté ne portent aucun indice du féminin et expriment les deux genres par l'emploi de racines différentes, par exemple: *pitar*, père; *màtar* [!], mère; *bhratar* [!], frère, et *swasar*, soeur." Alles wel beschouwd vertelt de la Grasserie over het Indogermaansche genus weinig nieuws. Uit het eerste gedeelte van zijn boek krijgt men den indruk dat hij de meening van Grimm is toegedaan, maar halverwege loopt hij plotseling over naar Brugmann: wat het gevolg is hebben wij gezien. Maar ook in het eerste, zuiver theoretische gedeelte van zijn werk is niet alles duidelijk. Zoo komt het mij voor dat zijne groepeering van de verschillende classificaties op zijn zachtst uitgedrukt min of meer willekeurig is. Indien men een grens wil trekken tusschen „genre naturel" en „genre artificiel" kan men zich op tweeërlei standpunt plaatsen: nl. op dat waarop de menschen

1) In het hoofdstuk „Expression du Genre" lezen wij: „Le féminin a une influence profonde; il possède même une declinaison qui lui est propre, celle en *à* et en *i* dérivés de l'indice féminin *ja*." [!!!!] T. a. p. pag. 187.

stonden toen het genus in hun taal in wording was, of op dat waarop men zelf staat ten opzichte van „de werkelijkheid." Het eerste is nagenoeg onmogelijk en de la Grasserie kiest dan ook het tweede, maar is hierin niet consequent. Het Arowaksch onderscheidt *natuurlijk mannelijk* en *natuurlijk vrouwelijk*: in zooverre heeft het dus „genre naturel"; maar de levenlooze substantiva hooren ook tot de vrouwelijke klasse [1]); dit is niet overeenkomstig de werkelijkheid en dus „genre artificiel". Nu is de la Grasserie van oordeel dat in dit geval de geslachtelijkheid der levenlooze voorwerpen niet aan animisme en anthropomorphisme moet worden toegeschreven, en meent daarom het Arowaksch niet op een lijn te mogen stellen met b.v. het Semitisch-Chamitisch. Hij kan dit evenwel volstrekt niet bewijzen, en al kon hij het bewijzen, dan volgt daar nog niet uit dat het vrouwelijk geslacht van levenlooze woorden in het Arowaksch „naturel" moet worden genoemd. Welke ook de oorzaken mogen zijn waardoor deze woorden óf vrouwelijk zijn geworden óf van den beginne tot deze klasse hebben behoord, in elk geval is hun geslacht, van de la Grasserie's standpunt beschouwd, „artificiel". Of het Arowaksch inderdaad anders moet worden beschouwd dan andere talen die sexualisme vertoonen, kan ik niet beoordeelen; het is mijn bedoeling slechts aan te toonen, dat de verdeeling in „naturel" en „artificiel" niet altijd consequent is volgehouden. Bovendien kan de la Grasserie geen enkele taal noemen die alleen een „genre naturel" bezit; en dat men altijd is uitgegaan van de werkelijkheid kan hij ook niet bewijzen. Indien — zooals hij meent — het begrip *leven* voor den primitieven mensch eén is met het begrip *beweging* [2]), dan kan het „vitalisme naturel" nooit hebben bestaan. Dat ook de grens tusschen „subjectif" en „objectif"

1) Volgens de la Grasserie wordt de tegenstelling mannelijk < niet-mannelijk aan het pronomen, participium en verbum kenbaar gemaakt en vertoont het substantief zelf de onderscheiding van levend en levenloos. T. a. p. pag. 23 vlg.; vgl. ook Rev. philos. pag. 621.

2) Rev. philos. pag. 611 vlg.; De la catégorie du genre pag. 28.

dikwijls heel moeielijk is te trekken, vermeldt de la Grasserie zelf[1]): het lijkt mij niet alleen moeilijk, maar meestal onmogelijk, aangezien de taal op zich zelf nooit voldoende uitsluitsel geeft. In hoeverre eindelijk de onderscheiding van „subordonnant" en „coordonnant" gerechtvaardigd is, weet ik niet; ik heb den term „waardeeringsklassen" toegepast op het „genre subordonnant", maar de la Grasserie bewijst niet dat het „genre coordonnant" niet op waardeeringsverschil berust, en het materiaal dat hij geeft, is niet genoeg om zekerheid te verschaffen. Zeer belangrijk is de kwestie wat wij als de oorspronkelijke beteekenis van het Indogermaansche neutrum moeten beschouwen. De la Grasserie brengt deze kwestie herhaaldelijk ter sprake en betoogt met klem dat het neutrum, behoudens enkele gevallen waarin het onbezieldheid schijnt aan te duiden, van ouds niets anders beteekent dan het geslachtlooze. Zijn voornaamste argument is dat het „genre subjectif" uitsluitend met de sexe rekening houdt, en dat het neutrum in dat „genre subjectif" dus alleen kan beteekenen: datgene wat geen sexe heeft of waarvan men de sexe niet grammatisch aanduidt. Nu wijst hij evenwel zelf op eenige gevallen waarin het neutrum blijkbaar onbezieldheid te kennen geeft, waaruit volgt dat het Indogermaansche genus niet uitsluitend subjectief is: zijn eerste argument vervalt dus. Verder zegt hij dat die enkele *levenlooze neutra* anders zijn gekarakterizeerd dan de *geslachtlooze neutra*, waarbij hij vooral de pron. interrog. en demonst. op 't oog schijnt te hebben. Zeker bestaat er een pronominale flexie, die in verschillende opzichten van de nominale afwijkt, o. a. hierin dat het neutrum een dentaal vertoont (*quid* etc.), maar die afwijkingen bepalen zich overigens volstrekt niet tot het neutrum. Bovendien komen de pronominale neutra in datgene wat het neutrum kenmerkt tegenover het masculinum, gelijkheid van nominatief en accusatief, volkomen met de nominale neutra overeen. Die nominale neutra zijn volgens de la Grasserie „af-

1) De la catégorie du genre pag. 14. 40.

geleid van het masculinum," zij zijn niets anders dan „het masculinum ontdaan van zijn nominatief." Maar waarom hadden die geslachtlooze woorden, die immers heel goed levende wezens konden aanduiden, geen subjects-vorm? En waar zijn de neutrale *i*- en *u*-stammen vandaan gekomen? Die kunnen toch zeker niet op de beschreven wijze van masculina afgeleid zijn. Het komt mij voor dat de la Grasserie er niet in geslaagd is, zijn scherpe onderscheiding van neutrum en levenloos te rechtvaardigen. Zijn heele betoog rust — de zonderlinge argumenten uit het Indogermaansch daargelaten — op de vooropgestelde meening dat het mogelijk en wenschelijk is het „genre subjectif" en het „genre objectif" uit elkaar te houden. Het boek van de la Grasserie is bijzonder belangwekkend omdat het de richting aangeeft waarin de oplossing van het probleem moet worden gezocht, en omdat het veel bruikbaar materiaal bevat, maar een nieuwen kijk op de kwestie geeft het niet. En dit is vooral hieraan te wijten dat de schrijver bij zijne behandeling van het Indogermaansch zoo uiterst oncritisch te werk is gegaan.

Als men het hier gegeven overzicht van de literatuur heeft doorgelezen, zal men het waarschijnlijk met mij eens zijn dat Grimm's theorie in vele opzichten ook thans nog niet verouderd is. De tot nu toe tegen zijn opvatting ingebrachte bezwaren, die het eerst duidelijk zijn uitgesproken door Brugmann en het uitvoerigst zijn uiteengezet door Michels, zijn m.i. uiterst zwak. De bewering, dat personificatie niet gepaard zou gaan met het toekennen van een geslacht aan het gepersonifieerde, berust op niets. Wij vinden bij Brugmann niets wat zweemt naar een bewijsgrond. Wel vinden wij een lange redeneering bij Michels, die hoofdzakelijk hierop neerkomt: 1. Een substantief duidt niet noodwendig een „Einzelding" aan; gesteld dat het woord voor „beer" eens „bruin" beteekend heeft, dan is er een tijd geweest dat het woord „bruin" de voorstelling van een bruine stof opwekte die „nur occasionell auf ein Individuum angewandt wurde, ganz wie heute Gold, Vieh, Reis oder dergleichen"[1]).

[1]) Germania 36 n. r. 24 pag. 127.

Dit lijkt mij de grootst mogelijke onzin: op het oogenblik waarop men het woord „bruin" gebruikt om uit te drukken „beer", duidt het woord een „Einzelding" aan en niets anders. 2. „Das individualisierte erscheint nicht nothwendig auch persönlich". Hiermee wil Michels zeggen dat niet alle dingen gepersonifieerd worden. Als hij Grimm's theorie beter bestudeerd had, zou hij geweten hebben dat Grimm slechts in betrekkelijk weinige gevallen personificatie aanneemt. Michels' bewering, gesteld dat hij de juistheid ervan kan aantoonen, doet dus niets af aan Grimm's theorie. Maar hij toont niets aan; hij constateert: „Der Knabe, der den Stuhl [waaraan hij zich heeft gestooten b. v.] als „Person" vorstellt, thut das nicht zugleich auch mit der Lampe, die er gerade so gut kennt und zu benennen weiss" [1]). Hoe weet Michels dat? Mij dunkt dat het kind veel eer in de lamp, die de kamer opeens licht kan maken, iets persoonlijks zal zien dan in den stoel waaraan hij zich stoot, vooral wanneer zijn moeder tegen hem zegt: „de stoel kan het niet helpen, het is je eigen schuld!" Natuurlijk wil Michels alleen maar zeggen dat het eene voorwerp wel, het andere niet gepersonifieerd wordt, maar als hij zijn bedoeling met een voorbeeld wil toelichten, waarom tracht hij zich dan niet in den primitieven mensch te verplaatsen! De uitingen van een modern kind, welks geestes- en gevoelsleven van zijn prilste jeugd wordt geinfluenceerd door zijn moderne omgeving, kunnen niet vergeleken worden met die van een Oerindogermaan, laat staan van een nog veel antieker menschentype. Met deze redeneering over personificatie meent Michels Grimm's theorie den genadeslag te hebben toegebracht: „Es leuchtet nun schon ein dass auch nicht jedes Ding, das personificiert wurde, nothwendig auch sexualisiert werden musste" [2]). En dan verschijnen de knaap en de stoel weer op het tooneel! Deze argumentatie van Michels schijnt Brugmann later te hebben overgenomen [3]),

1) T. a. p. pag. 129.
2) T. a. p. pag. 130.
3) Vgl. Wheeler, Journal of Germ. Phil. 2 pag. 529. 531.

maar in zijn eerste artikel bepaalt hij zich er toe de sexualizeeringstheorie dwaas te noemen. Hij verzwijgt evenwel niet, zooals Michels, dat Grimm ook over andere dingen dan personificatie spreekt. Het geslacht van de meeste voorwerpsnamen berust volgens Grimm op een overdracht van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen op het levenlooze, of zooals Brugmann het uitdrukt op een „tertium comparationis". Dat Brugmann het niet waarschijnlijk acht dat *alle* voorwerpen op deze wijze zouden zijn gekarakterizeerd, kan hij moeielijk als een argument doen gelden. Men kan met evenveel recht beweren dat het vreemd zou zijn als het verschijnsel zich maar bij enkele woorden voordeed. En wat betreft de omstandigheid dat het geslacht in de latere taal een nietszeggende vorm is, ligt het voor de hand op te merken, dat dit volstrekt niet pleit tegen de meening dat het vroeger iets anders is geweest: of men moet van oordeel zijn dat taal en cultuur niets met elkaar te maken hebben. Alles wel beschouwd kan het niet bevreemden dat Grimm's theorie nog altijd leeft, dat zelfs Michels' „acute argument" op zooveel levenskracht is afgestuit [1]). En nu het positieve gedeelte van Brugmann's betoog. Indien hij er werkelijk in geslaagd was, de oorspronkelijke beteekenis der suffixen -*ā* en -*i̯ē* aan den dag te brengen, of zelfs maar aan te toonen dat zij oorspronkelijk geen vrouwelijkheidssuffixen zijn geweest, dan zouden we een heel eind verder zijn. Hij bewijst evenwel niets, maar deelt mede op welke wijze hij zich voorstelt dat -*ā* en -*i̯ē* hunne [veronderstelde] secundaire beteekenis hebben gekregen. Terwijl hij het hoogst onwaarschijnlijk acht dat alle dingen op grond van hun eigenschappen en uiterlijke kenmerken als mannelijk of vrouwelijk zouden zijn gekarakterizeerd, acht hij het zeer aannemelijk dat een onderscheiding die haar stempel heeft gedrukt op morphologie en syntaxis, zonder welke het Indogermaansch een heel ander

1) Wheeler t. a. p. pag. 531.

karakter zou dragen, zou zijn toe te schrijven aan de toevallige omstandigheid dat een of twee woorden, die vrouwelijke wezens aanduidden, uitgingen op *-ā* of *-ī*. Bovendien negeert hij de tastbare waarheid, dat er zoo geen bewijsbare genealogische, dan toch zeker psychologische verwantschap moet bestaan tusschen het Indogermaansch en alle andere talen; en dat het dus ondenkbaar is dat verschijnselen in het Indogermaansch, die men terugvindt in tal van andere talen, op een alleen voor het Indogermaansch mogelijke wijze moeten worden verklaard. Op grond hiervan reeds kan men zeggen dat Brugmann's theorie van alle verklaringen de minste kans heeft waar te zijn. Men kan hiertegen aanvoeren dat Grimm's opvatting evenmin is voortgevloeid uit een vergelijkende studie van niet-Indogermaansche classificaties; maar Grimm beschouwt het grammatisch geslacht niet als iets speciaal Indogermaansch: hij beroept zich op Humboldt om aan te toonen dat de oorzaak van het verschijnsel een eigenschap is van de taal in het algemeen [1]), en hij licht zijn meening over het geslacht van bepaalde woorden toe met voorbeelden uit niet-Indogermaansche talen [2]). Van Madvig kan men ook niet zeggen dat hij zich angstvallig afhoudt van alles wat niet Indogermaansch is, maar hij wil te veel opeens verklaren. Zijn verklaring van de wijze waarop de twee classificaties die aan het Indogermaansche genus ten grondslag zouden liggen op elkaar hebben ingewerkt en elkaar hebben gekruist, berust niet op degelijke gegevens, maar is vernuftig in elkaar geknutseld. Op degelijker grondslag rust de theorie van Pott: hij werkt met een, van alle kanten bijeengebracht, uitgebreid materiaal, en houdt zich in het algemeen streng aan de feiten. Wij hebben gezien dat zijn beschouwingen in meer dan eén opzicht afwijken van die van Grimm: evenals de la Grasserie schrijft hij de geslachtelijkheid van onbezielde voorwerpen toe aan animisme en anthropomorphisme, maar hij

1) Deutsche Grammatik² III pag. 343.
2) T. a. p. pag. 349.

ziet in het eén een gevolg van het ander, terwijl de la Grasserie beide als nagenoeg onafhankelijk van elkander werkende motieven beschouwt. Daar hij het anthropomorphisme voor algemeen houdt, is hij wel gedwongen het neutrum als secundair te beschouwen, en om dit nu achteraf te bewijzen, neemt hij zijn toevlucht tot het reeds toen gewone argument dat neutrum en masculinum maar in enkele casus van elkaar verschillen, en dat het neutrum zich blijkbaar van het masculinum heeft gedifferentieerd. De morphologische bezwaren daargelaten treft ons deze redeneering als niet zeer consequent: het neutrum zou dan zijn het product eener reactie op het oude anthropomorphisme; de woorden die, om het zoo maar eens te noemen, ten onrechte geslachtelijk waren, werden neutrum. Maar waren er dan onder de feminina geene die ten onrechte tot het vrouwelijk geslacht behoorden? Natuurlijk wel: maar hoe zijn dan die feminina aan hunne *van het masculinum gevormde* neutrale vormen gekomen? De redeneering gaat niet op: indien het grammatisch geslacht aan animisme en anthropomorphisme is toe te schrijven, kan het neutrum zich niet pas later ontwikkeld hebben uit het masculinum. Wat de meeste latere theorieën aangaat heb ik mijn algemeene bezwaren reeds vroeger geformuleerd [1]). Thans wil ik hier nog een en ander aan toevoegen. Herhaaldelijk is de meening uitgesproken dat het grammatisch geslacht zijn oorsprong zou vinden in het pronomen. Deze opvatting dankt haar bestaan hoofdzakelijk aan het in verschillende Afrikaansche talen waargenomen verschijnsel, dat classificeerende affixen, die soms ook geslachtsverschil aanduiden, van pronominalen oorsprong schijnen te zijn. Gesteld dat deze schijn werkelijkheid blijkt. en dat dit verschijnsel inderdaad in al die talen op dezelfde wijze beoordeeld moet worden — wat nog niet is uitgemaakt, zooals o. a. blijkt uit het meeningsverschil tusschen Bleek en Henning — dan is hiermede nog volstrekt niet bewezen dat ook het Indogermaansche genus zoo moet worden verklaard.

1) Vgl. pag. 55 vlg.

Immers die pronominale elementen worden in hun geheel aan de nomina gehecht en kenmerken dan die nomina als mannelijk, vrouwelijk enz.; in het Indogermaansch daarentegen zijn de nomina voorzien van genussuffixen die men ook bij de pronomina vindt. Dus wordt de pronominaaltheorie, die inhoudt dat de nomina hun genussuffixen aan de pronomina hebben ontleend, volstrekt niet bevestigd door de niet-Indogermaansche verschijnselen die men tot verdediging van die theorie aanvoert. Indien men dus aan deze theorie vasthoudt moet dit zijn op grond van overtuigende bewijzen uit het Indogermaansch zelf. Deze bewijzen nu ontbreken tot nu toe ten eenen male: niemand heeft het verder kunnen brengen dan tot vage bespiegelingen, die in het algemeen hierop neerkomen, dat de zin er duidelijker door wordt, wanneer de beteekenisklasse of het geslacht van het substantivum wordt aangeduid door het pronomen, en dat dus de classificatie der substantiva zich bij het pronomen het eerst grammatisch zal hebben kenbaar gemaakt. Daar men geen andere gronden kan aanvoeren, lijkt het wenschelijk de pronominaaltheorie voorloopig te verwerpen. Of Henning terecht de Bantoe-praefixen anders beoordeelt dan de klassesuffixen van die talen die Bleek „sex-denoting languages" noemt, weet ik niet, maar zeker heeft hij ongelijk als hij beweert dat het Indogermaansche grammatische geslacht niet met de onderscheiding van hooger en lager of met die van levend en levenloos vergeleken mag worden. Deze meening vinden wij terug bij Müller en hier blijkt waarop zij berust. Uit Winkler's mededeelingen schijnt men den indruk te krijgen, dat echte geslachtsonderscheiding zelden voorkomt in zeer primitieve talen en dat dus deze onderscheiding, waar men haar aantreft, waarschijnlijk niet primitief is. En aangezien Winkler nu tevens vermeldt, dat de onderscheidingen van hooger en lager en van levend en levenloos blijkbaar zeer primitief zijn, meenen Henning en Müller gerechtigd te zijn tot de bewering dat de geslachtsonderscheiding, als zijnde niet-primitief, niets met die andere wel-primitieve onderscheidingen te maken kan hebben. Deze

conclusie — gesteld dat de geslachtsonderscheiding werkelijk nooit primitief is — is hierom onjuist, omdat een dergelijke grammatische classificatie niet op een bepaald oogenblik wordt „gemaakt", maar zich geleidelijk ontwikkelt, en dus heel goed uit een veel oudere onderscheiding kan zijn voortgekomen. En daar in dat geval die oudere onderscheiding waarschijnlijk sporen zal hebben achtergelaten, en dus nog min of meer nawerkt op de jongere classificatie waarvan men het wezen wil doorgronden, is het wenschelijk dat men haar tracht op te sporen om zoodoende tot een historische verklaring te komen. Te meer is dit gewenscht, daar het blijkt dat in verschillende talen geslachts- en andere onderscheidingen naast elkander bestaan en dikwijls zoo zijn dooreengeloopen dat het haast niet mogelijk is uit te maken wat tot de eene en wat tot de andere categorie behoort. Zoo meent Wundt dat ook het Indogermaansche genus een mengproduct van verschillende classificaties is, die evenwel onderling nauw verwant zijn, daar zij alle op waardeeringsverschil berusten. Welk bezwaar hij ertegen heeft ook het genus van alle of de meeste niet-natuurlijke masculina en feminina aan appreciatieverschillen toe te schrijven, vermeldt hij niet. Mijns inziens bestaat er niet de minste grond om de geslachtelijkheid van voorwerpsnamen door analogie te verklaren, wanneer men het verschijnsel, dat vele voorwerpsnamen tot de levende klasse behooren, niet aan analogie meent te moeten toeschrijven, vooral wanneer men — zooals Wundt — de mogelijkheid dat waardeeringsmotieven hebben meegewerkt niet wil uitsluiten.

Dat men den oorprong van het grammatisch geslacht in een oeroude onderscheiding van twee waardeeringsklassen moet zoeken, kan, naar het mij voorkomt, moeilijk worden ontkend. Indien men aanneemt dat er tusschen het Indogermaansche genus en niet-Indogermaansche grammatische nominale classificaties een zekere verwantschap kan, ja moet bestaan, dan moet men ook toegeven dat het psychologisch motief, dat zich in allerlei zeer afwijkende meer primitieve talen als de blijkbare

oorzaak van die verschijnselen laat herkennen, ook in het Indogermaansch of in de taal, waarvan het Indogermaansch een jongere vorm is, deze rol moet hebben gespeeld. Dat dit motief niets anders is dan de appreciatie blijkt duidelijk uit de linguistische feiten, zooals het eerst is opgemerkt door Winkler, later is bevestigd door Wundt en ten slotte als taalpsychologisch verschijnsel is verklaard door van Ginneken. Dat wij uit moeten gaan van *twee* en niet van meer waardeeringsklassen, schijnt een voor psychologen van zelf sprekend iets te zijn en wordt bovendien bewezen door de feiten. Verder kunnen wij constateeren dat de waardeering zich over het algemeen kenbaar maakt aan de volgende onderscheidingen: levend < levenloos; mensch < niet-mensch; man < niet-man; mannelijk < niet-mannelijk; groot, sterk, belangrijk < klein, zwak, onbelangrijk. Hierbij moeten wij evenwel in het oog houden dat de waardeering vaak, zoo niet altijd, niet met eén, maar met meerdere criteria rekening heeft gehouden: dikwijls zal men dus het feit, dat twee gelijksoortige voorwerpen tot verschillende klassen behooren, hierdoor moeten verklaren dat zij niet naar dezelfde eigenschap of naar hetzelfde uiterlijke kenmerk beoordeeld zijn. Tallooze voorbeelden hiervan vindt men in allerlei talen waarin, zooals het heet, verschillende classificaties zijn dooreengeloopen. Ook zal het, wanneer een wezen of ding verschillende eigenschappen bezit die elk op zich zelf een aanleiding kunnen zijn geweest om het in deze of gene klasse te plaatsen, dikwijls niet met zekerheid zijn uit te maken, welke van deze eigenschappen den doorslag heeft gegeven. Zoo zal men in sommige gevallen niet kunnen beslissen of de vrouwelijke wezens vanwege hunne physieke inferioriteit, dan wel vanwege hunne afhankelijke positie ten opzichte van hun mannelijke soortgenooten tot de lagere waardeeringsklasse behooren. Wanneer men dus de wordingsgeschiedenis van het genus eener bepaalde taal wil bestudeeren, dient men uit te gaan van de vooronderstelling dat men waarschijnlijk niet met eén, maar met verschillende waardeeringsonderscheidingen

te doen heeft, ook al kan men bij den eersten aanblik maar eén onderscheiding herkennen: meestal zal een nauwgezet onderzoek allerlei verschijnselen aan het licht brengen die op andere classificaties wijzen. Is men zoover dat men kan aantoonen uit welke onderscheidingen zich de jongste classificatie heeft ontwikkeld, dan kan men de oorzaken trachten te ontdekken, waardoor die eene classificatie nagenoeg alleenheerschend is geworden, daarbij steeds in het oog houdend dat, met het voortschrijden der cultuur, de eens algemeen geldende waardeeringsnormen meer en meer hun oude beteekenis moeten gaan verliezen. Nu is het Indogermaansche vormensysteem nog nooit met dit doel nauwkeurig onderzocht; en het is niet zeker dat een dergelijk onderzoek voldoende gegevens zou opleveren om de voorgeschiedenis van het genus te reconstrueeren. Toch kunnen wij reeds nu enkele feiten vaststellen die, in verband gebracht met datgene wat wij kunnen waarnemen in talen die een meer primitief karakter dragen, ons in staat stellen den vermoedelijken ontwikkelingsgang in groote trekken te schetsen. In de eerste plaats mogen wij als bewezen beschouwen dat het neutrum van ouds de functie heeft gehad het levenlooze aan te duiden, waarmee natuurlijk niet gezegd is dat het nooit iets anders heeft beteekend. Dat de beteekenis der meeste neutrale woorden daarop wijst, is herhaaldelijk opgemerkt en behoeft niet meer te worden aangetoond. Verder hebben alle neutra een aan den accusatief gelijken nominatief en kunnen in den pluralis een verbum finitum in den singularis bij zich hebben. Zeer duidelijk eindelijk komt de oude beteekenis van het neutrum uit in het pronomen interrogativum. Blijkbaar moeten wij de waardeeringsonderscheiding van levend en levenloos als een van de grondslagen van het Indogermaansche genus beschouwen. Op een andere onderscheiding wijst de onmiskenbare samenhang tusschen het neutrum en het femininum. De nominatief singularis der feminina op -*ā* is identiek met den nom. acc. plur. der neutra. Verschillende categorieën van substantiva

vertoonen een voorliefde voor het neutrum en het femininum; zoo b. v. collectiva, nomina actionis, nomina loci, nomina instrumenti en eigenschapsabstracta [1]); in de abstracta vinden wij weliswaar alle drie de genera vertegenwoordigd, maar abstracta die alleen masculina zijn, komen zoover ik weet niet voor. Dat de feminina evenals de neutra in een lagere waardeeringsklasse thuis behooren, wordt o. a. hierdoor waarschijnlijk gemaakt, dat de van masculina afgeleide substantiva met de beteekenis van datgene wat uit het masculinum is vervaardigd, wat bij het masculinum hoort of ervan afhankelijk is, feminina zijn [2]). Wij vinden dus behalve de onderscheiding van levend en levenloos ook die van mannelijk en niet-mannelijk in het Indogermaansche genus terug. Deze onderscheiding, die blijkbaar niet in de eerste plaats op het sexe-verschil, maar op het verschil in macht e. d. tusschen de mannelijke en de vrouwelijke wezens berust, zal, wanneer zij haar karakter van echte waardeeringsclassificatie verliest, in de gewone sexe-onderscheiding overgaan. Wat de tegenstelling van levend en levenloos betreft, is het natuurlijk niet uit te maken welk criterium in elk bijzonder geval het meeste gewicht in de schaal heeft gelegd. Vele voorwerpsnamen zullen ongetwijfeld hun „levenden vorm" aan animisme te danken hebben, maar het is niet ondenkbaar dat sommige voorwerpen van het dagelijksch gebruik alleen in de levende klasse zijn geplaatst omdat zij onontbeerlijk waren en daardoor in een zeker aanzien stonden. In dit geval hebben wij dus met een waardeeringsonderscheiding te doen, die zich niet tot een bepaalde categorie laat brengen, maar grammatisch samenvalt met het vitalisme. Ook het geslachtelijkzijn van voorwerpsnamen moet volstrekt niet voor alle gevallen uit animisme en anthropomorphisme worden verklaard. Van zelf spreekt dit voor den tijd toen er nog alleen waar-

1) Vgl. b. v. Brugmann, Kurze Vergl. Gramm. § 411 vlgg.

2) Vgl. ook van Ginneken t. a. p. pag. 233: „Dans toutes les langues les mots désignant des femmes font preuve d'une appréciation inférieure à celle des noms d'hommes."

deeringsmasculina en waardeeringsfeminina waren; maar ook voor de periode waarin de begrippen van mannelijkheid en vrouwelijkheid de oude appreciatieklassen grootendeels hadden verdrongen, is het alleszins begrijpelijk. Alleen berust die sexualizeering niet zoozeer op een poëtische overdracht van menschelijke eigenschappen op het onbezielde als wel op de waarneming van een duidelijk in het oog springende overeenkomst. Om op te merken b. v. dat de betrekking tusschen bepaalde voorwerpen een sterke overeenkomst vertoont met de physiologische verhouding tusschen man en vrouw, behoeft men volstrekt niet in het bezit te zijn van een sterke verbeeldingskracht of van een scherp poëtisch instinct. Als Grimm het poëtisch element zorgvuldig uit zijn beschouwingen had geweerd, zou hij minder aanstoot hebben gegeven, vooral omdat zijn beoordeeling van de feiten dan minder willekeurig zou zijn geweest. Hij verliest uit het oog dat, wat hem als poëtisch treft, op vroegere menschen een heel anderen indruk kan hebben gemaakt en dat de overeenkomsten waarop hij den nadruk legt, door die vroegere menschen misschien niet eens zijn opgemerkt. Dit alles neemt niet weg dat Grimm in hoofdzaak gelijk had: het grammatisch geslacht is naar alle waarschijnlijkheid inderdaad direct terug te brengen tot de natuurlijke sexe-onderscheiding. Uit het voorafgaande zal wel reeds duidelijk zijn geworden hoe ik mij den gang van zaken voorstel, maar voor alle zekerheid zal ik mijne meening ten slotte nog eens in enkele woorden samenvatten. De classificatie, die oorspronkelijk in hoofdzaak berustte op de waardeeringsonderscheiding van levend en levenloos, heeft langzamerhand een andere beteekenis gekregen doordat de mannelijke wezens als superieur tegenover al het overige werden gesteld. Hierdoor werd de levenlooze klasse vermeerderd met de natuurlijke feminina, hetgeen ten gevolge had dat deze klasse haar oude beteekenis begon te verliezen. De masculina werden op de een of andere wijze onderscheiden van de overige levende woorden, die zich evenwel langzamerhand formeel bij hen gingen aan-

sluiten. De feminina, die door bepaalde suffixen en door declinatieverschillen van de masculina waren gescheiden, brachten waarschijnlijk zekere veranderingen in het vormensysteem der neutra te weeg. Voordat evenwel de nieuwe onderscheiding de oudere geheel had verdrongen, veranderde ook zij van karakter doordat het sexe-begrip op den voorgrond trad en de waardeeringsonderscheiding der geslachten veranderde in een sexe-onderscheiding. In deze sexe onderscheiding had het neutrum (= de levenlooze klasse) recht van bestaan, daar het 't aangewezen genus was om geslachtloosheid aan te duiden, en voorzoover het niet door de groep der waardeeringsfeminina was geabsorbeerd, kreeg het dan ook deze functie. De nog niet als masculina gekarakterizeerde nomina uit de levend-mannelijke klasse (waaronder natuurlijk vele voorwerpsnamen) werden thans, evenals alle later gevormde substantiva, naar niet nader te definieeren gezichtspunten over de drie genera verdeeld.

Leiden. J. P. B. DE JOSSELIN DE JONG.

EEN CITAAT IN DE CAMERA OBSCURA.

In de *Fam. Kegge* vertelt Hildebrand, hoe hij bezoek krijgende van den ouden heer Kegge, dezen de merkwaardigheden van Leiden laat zien en hem bij die gelegenheid ook de Academie toont en „de portretten der doode professoren die eeuwig leven zullen op de senaatskamer 'van Scaliger met den purperen mantel af' tot op Borger met den houten mantel toe". De woorden „van Scaliger met den purperen mantel af" staan in de eerste uitgave *C. O.* 3en druk, 1851, blz. 116—117 en in alle mij toegankelijke volgende drukken tusschen aanhalingsteekens en zijn dus blijkbaar bedoeld als een citaat, eene herinnering aan een of ander bekend gezegde. Merkwaardig genoeg, lijkt dit in 't geheel niet opgemerkt te zijn. Zelfs Dr. Dyserinck gaf geene opheldering of aanteekening dienaangaande en de auteur zelf zegt er niets van, waar hij toch gereede aanleiding daartoe had. In zijn „Na vijftig jaar" 2en druk, 1888, blz. 6 Aanm. 1 zegt Beets: „Ook de *houten mantel* van Borger, als tegenstelling van den 'purperen' waarin Scaliger is afgebeeld, scheen voor sommigen eene opheldering noodig te hebben.... De *purperen* van (Scaliger) heeft geen opzien gebaard".

Daarmede wordt toch allerminst verklaard, waarom die woorden tusschen aanhalingsteekens geplaatst zijn.

Toch zijn zij als citaat bedoeld. Zij zijn nl. zonder twijfel eene toespeling op eene in Hildebrand's tijd en nog lang daarna te Leiden zeer bekende uitspraak van den grooten B. G. Niebuhr, die in zijne *Röm. Geschichte*, I (1811) blz. 170, Anm. 8

schreef: „Es giebt auszer Italien und Griechenland für den Philologen keinen heiligeren Ort, als den Saal der Universität zu Leyden, wo die Bildnisse der Lehrer von Scaliger, im purpurnen Fürstenmantel, bis auf Ruhnkenius aufgestellt sind, um das Bild des groszen Wilhelm von Oranien...."

Hildebrand heeft die uitspraak waarop men begrijpelijkerwijze te Leiden in academische kringen niet weinig trotsch was, aardig hier te pas gebracht en bij het letten op die aanhalingsteekens vindt men opnieuw een trekje van die fijne, dikwijls eenigszins verborgen geestigheid die telkens weer zich aan ons bij nauwkeurig lezen en herlezen der *Camera* openbaart.

S. G. DE VRIES.

AANTEEKENINGEN OP *VARIA* IN DEEL XXVII, 157 Vlgg.

De heer Van Wijk heeft de gelukkige gedachte gehad t. a. pl. (en ook elders) enkele nederlandsche dialektische eigenaardigheden ter sprake te brengen. Zij gaven hem aanleiding deels tot beschouwingen over de in aanmerking komende tongvallen deels tot gevolgtrekkingen voor verschijnselen in de gemeenlandsche taal van ons vaderland. Het zij mij geoorloofd op het door V. W. gepubliceerde eenige aanteekeningen te laten volgen.

Moot, toon, flikflooien. V. W. huldigt (bl. 157) de reeds vroeger door Beckering Vinckers verkondigde meening, dat we in deze woorden vormen te zien hebben, die via zoogenaamde *ō*- (*ōᵃ*-)dialekten uit het Friesch in de landstaal gedrongen zijn. Voor *moot* wijs ik, onder herinnering aan een volgens Ten Doornkaat Koolmans Wb. nog thans in Oostfriesland gebruikelijk *māte*, op de mogelijkheid van een met het got. *maitan* samenhangend en met *lāwe*, *frāsé*, *lāde* enz. (*ā* vóór *a* des uitgangs ontwikkeld uit *āᵉ*, de contractie van *ai*, vgl. Indogerm. Forsch. 19, [illegible]e vergelijken femininum *māte*. Voor een oudfriesch *tāne* zie men Idg. F. 19, [illegible] noot. Voor het bestaan van een oudfr. **flāia* getuigt een nieuwfriesch *flaeye* „vleien": aan het ohd. *flēhōn* kon zulk een oudfr. vorm beantwoorden met een in de geheele vervoeging ingedrongen *ā* (uit *āᵉ* voor *ai*), die phonetisch aan de flexievormen met -*a*(-) in 't suffix toekwam (vgl. *āschia*, waarover gehandeld wordt in Idg. F. 19, 193) [1]).

1) Duister blijft mij de etymologie van *flik*- (vgl. ook een drentsch, in Bergsma's Wb. vermeld *flikfleemen*).

In de nieuwfriesche landstaal ontmoeten we *moat* en *flikfloaijə*, d. z. aan het Nederlandsch ontleende vormen met een naar het nieuwfriesche taaleigen uit *ō* ontwikkelde *ǫᵃà* (*moat* met een klank, die in den pluralis *moatn̥* was ontstaan; voor de condities van de ontwikkeling eener nieuwfr. *oᵃà* vgl. Kloosterman, Het vocalisme der beklemtoonde lettergrepen van den metslawierschen tongval § 172 C, 179 en 180).

Volgens V. W. (bl. 159) „ligt het niet zeer vóór de hand, dat *moot* enz. uit het Groningsch of Achterhoeksch ontleend zijn: veel waarschijnlijker is (hier) ontleening uit elke andere streek van het *ō*-gebied". Volkomen juist. Bedenkelijk echter is het, wanneer (gelijk we uit bl. 159 vlgg. mogen opmaken) aan de tongvallen van West-Voorne en Noord-Beveland als een zoodanig deel van het *ō*-gebied gedacht wordt. In deze dialekten vertoont zich naast de normale *ǣ* (uit *ā*) een in de richting der *ō* uit *ā* ontwikkelde klank: 1. vóór *j* en *w* (op West-Voorne en N.-Bevel. *drǒjə* draaien, *nǒjə*, *zǒjə* enz., ook *lǒjə* vlam = het aan 't Friesch ontleende en in de gemeenlandsche taal opgenomen *laaie*; W.-V. *klǒwə* klauw, *krǒwə* enz., N.-B. *blou͞* blauw. *klou͞ə* klauw enz.); 2. vóór *n* (W.-V. *spóᵊn* spaan, *kóᵊn* kaan, N.-B. *spóᵊnə*, *kóᵊnə*); 3. in *plóᵊstər* pleister, *móᵊtə* moot, *flikəflóᵊjə*, *tóᵊn* teen, *klǒvərs* klaver. V. W. nu tracht zich deze tweeërlei klankwijziging te verklaren als volgt: „*ā* is tot *ǣ* geworden behalve in eenige gevallen, waar *ā* bleef, nl. vóór heterosyllabische *j* en *w* en onder sommige condities vóór *n*. Later is *ā* daar, waar ze niet tot *ǣ* was geworden, in *ó* veranderd volgens de klankwet 'iedere *ā* wordt *ō*'. Dezelfde wet werkte ook bij leenwoorden met *ā*, die na den *ā*— *ǣ*-overgang waren ontleend". Volkomen onaantastbaar is deze opvatting niet. Het ontstaan van *ǒ* vóór *j* en *w* staat weliswaar vast, zoo het dan ook nergens uit blijkt, dat die ontwikkeling na die van *ǣ* en niet gelijktijdig met of vóór deze klankwijziging heeft plaats gehad. Die zoogenaamde klankwet evenwel is kwalijk iets anders dan een uitvinding ad hoc. Kan men het voorts waarschijnlijk noemen, dat *plóᵊstər* en *móᵊtə*, ook wanneer ze, op een aan 't Fransch ontleend *plāstre* respectief op een uit het Friesch ingedrongen *mātə* berustend, na den zeeuwschen overgang van *ā* tot *ǣ* in deze dialektengroep mochten zijn opgenomen, hun *ā* niet naar 't voorbeeld der vormen met *ǣ* vóór *st*, *t* (*hǣst*, *nǣst*, *lǣtə*, *mǣtə* maat enz.) gewijzigd hadden? En zou voorts een als *flikᵊflāiə(n)* ingedrongen vorm *flikᵊfllóᵉjə* en niet (zooals *lǒjə* laaie) *flikᵊflǒjə* hebben opgeleverd? Het een en

't ander tezamen genomen noopt ons als vóór de hand liggend aan te nemen: *plô'stər* vertegenwoordigt een uit de naburige (brabantsch-antwerpensche) tongvallen ingeslopen uitspraak; in *mô'tə*, *flikəflô'jə* hebben we aan de gemeenlandsche taal ontleende woorden te zien; aan *tô'n*, welks *ôə* desnoods voor een zeeuwsche vóór *n* uit *ā* voortgekomen klank zou kunnen gelden, is mitsdien een zelfde herkomst toe te kennen; ook *klȍvərs* (welks voc. trouwens niet uit een friesche op *ai* berustende *ā* is te verklaren, vgl. mnd. *klāver* naast *klēver* en z. ook Verschuur, Klankl. v. h. Noord-Bevelandsch § 118), moeten we voor een uit het Zuiden herkomstigen indringer houden.

Maar hoe dan de lijn te bepalen, waarlangs *moot*, *flikflooien*, *toon* nederlandsch gemeen goed zijn geworden? Friesche woorden konden op tweeërlei wegen hun intrede doen in frankisch taalgebied: direct door ontleening uit het noordhollandsch Friesch of nog friesch gekleurd Noordhollandsch, indirect door bemiddeling der tusschen het Friesch van Friesland en het frankische taalgebied liggende Saksische tongvallen, waar *ā* in meer of minder sterke mate verdoft werd.

Oester. Naast *ostrea* respectief *-eum* (waaruit fra. *huître*, vgl. Nyrop, Gramm. histor. de la langue franç. § 201) is met het oog op ags. *ostre* een vulgairlat. *ostra* te reconstrueeren: aan *ostrea* zou een ags. *estre* moeten beantwoorden. Voor 't ndl. *oester* een lat. prototype *ōstra* of *-um* respectief *ōstrea* of *-eum* aan te nemen (z. Tschr. bl. 163) is niet onbedenkelijk; voor vulgairlat. verlenging van *o* vóór *st* valt geenerlei bewijs te leveren. Daarentegen laat zich het bestaan van *ostrum* met *oaə*-uitspraak der *o* waarschijnlijk maken. Uit de wallonsche vormen *priestre*, *ties*, *fies*, *bies* enz. (voor algemeen fra. *prêtre*, *tête*, *fête*, *bête*, oudfra. *prestre* enz.) is voor het noordoostelijk Gallo-Romaansch een *ĕ*-vocaal op te maken, die, tengevolge eener scheiding der syllaben in vocaal en *st* in een open beklemtoonde lettergreep staande, *eaə* was geworden (vgl. hiervoor Zeitschr. f. D. Alt. 40, 42 en Idg. Forsch. 23, 96). Naar zulk

een *pre^{a}əster* (waaruit oudnfrk. **prē^{a}star* respectief **prēstar*, as. *prēstar*, ohd. *prēstar*, *priestar*) enz. is een in hetzelfde taalgebied gesproken parallel *o^{a}ə-strum* (*-o*) voor mogelijk te houden, dat bij overneming in het aangrenzende Frankisch door *ō^{a}stro* had kunnen worden weergegeven (over de klanksubstitutie van vulgairlat. *e^{a}ə* en *o^{a}ə* door germ. *ē^a*, *ō^a*, waaruit *ē*, *ō*, zie Paul und Br.'s Beitr. 21, 422 en Idg. Forsch. 23, 95 vlg.), waaruit een mnl. masc. *oester*.

Pleister. In de mnl. bronnen vindt men volgens Verdams Wb. de vormen *plaster*, *plaister* en *plaester*. Voor den eersten moeten we in verband met het ohd. *phlastar* herkomst aannemen uit een vulgairlat. (*em*)*plastrum*. Voor *plaister* heeft men ontleening te laten gelden uit een oudfr. *plaistre*, dat inderdaad als term voor „emplacement'' (eig. „pavé") naast *plastre* bij Godefroy wordt aangehaald en ons noopt tot reconstructie van een prototype met *i* in den uitgang als factor der palataliseering van *a* (voor den invloed van een volgende palataal of gepalatiseerde consonant of consonanten vgl. Nyrop, Gramm. hist. de la langue franç. § 199), nam. *plastreum* (gespr. *plastrio*), de substantiveering van een bij Ducange opgeteekend adject. op *-eus*. Voor *plaester* zou men aan een met *paes*, *palaes* naast *pais*, *palais* te vergelijken vorm kunnen denken, ware het niet dat een geldersch (in Gallée's Wb. vermeld) *pleester* en het maastrichtsche denominatief *pliestərə* (*ie* voor *ē*, „umlaut'' van *ā*) op een reeds vóór de werking van den „umlaut" aanwezigen *ā*-vorm, alzoo op een *plā-strio* als basis wezen, dat door scheiding der syllaben in *a* en *st* (vgl. het boven omtrent *oester* opgemerkte) en door jonge rekking van *a* in de open beklemtoonde lettergreep (vgl. Idg. Forsch. 23, 95) was ontstaan.

In *pleister*, dat totnogtoe voor het Mnl. niet is aangewezen, herkent men de parallellen van *peis*, *paleis* (naast *pais*, *palais*): voor de oudfra. *ai* werd dialektisch reeds vroeg, later algemeen *ei* gesproken en zulk een (ouder of jonger) *pleistre* drong (vroeger of later) in het nederlandsch taalgebied. Dat *pleister* volgens de bestaande dialekt-beschrijvingen niet in een

tongval wordt aangetroffen, die dicht bij het fransche taalgebied ligt (z. Tschr. bl. 166), kan buiten rekening blijven: gegevens voor oostelijke aan 't fransche taalgebied grenzende dialekten ontbreken nagenoeg geheel en het in Eltenbergh thuis hoorende *plejstər* getuigt juist niet tegen een in 't zuidoostelijk nederlandsch taalgebied bekenden *ei*-vorm. De vraag, of de invloed van *peis*, *paleis* naast *paes*, *palaes* niet naast *plaester* een *pleister* kan hebben doen ontstaan (bl. 166), kan moeilijk bevestigend worden beantwoord.

Veertien, *veertig*, *deerne*, *tweern*, *twijn*. V. W. wijst (bl. 166 vlg.) op het feit (en we zijn er hem dankbaar voor), dat, een paar uitzonderingen daargelaten waar analogie in 't spel is geweest, in de ons bekend geworden frankische en saksische dialekten de representanten van 't nederl. *veertig*, *veertien* in de eerste syllabe een *ē* hebben of een klank, die tot zulk een gesloten vocaal is terug te brengen, de representant van *vier* daarentegen *ie* of een uit *ı̄ə* voortgekomen klank heeft; dat voorts aan de *ē* van *deerne* dialektisch een *ē* of een hieruit ontstane klank beantwoordt. Hij concludeert hieruit, dat aan de benamingen van 40 en 14 en aan den correspondent van 't oonfrk. *thierna*, os. *thiorna* een algemeene frank. en saks. *ē* is toe te kennen en mitsdien de ontwikkeling van die vocaal uit *ıə* niet als dialektische eigenaardigheid is op te vatten. De formuleering '*ē* uit *ie* vóór *r* + conson.' is intusschen te algemeen. Men leze '*ē* uit *ı̄ə* vóór *rn* en *r* + alveolare dentaal': vóór *r* + supradentale *d* bleef *ı̄ə* ongewijzigd, zooals blijkt uit *vierde* met supradent. *d* uit *đ* (vgl. os. *fiorđo, fierthe-* en let o. a. op Aalst *virde* en *vı̄r: viırtı̄n*, (*t*)*fiırteh*, Elten-Bergh *vı̄·ʐdə*, *vı̄·ʐr: vē·ʐtı̄n*, *-tʐχ*, Oud-Beierl. *vierde*, *vier: veêrtien*, *feêrtəg*, West-Voorne *vı̄ērdə*, *vı̄ērə: vi^{e}rtı̄ēnə*, *fi^{e}rtəg*, Zaanstreek *vierdə*, *vier: veertien*, *feertəg*, Noordwest-Veluwe *vı̄·ʐrdə*, *vı̄·ʐr: vē·ʐrtı̄ʐn*, *fē·ʐrteχ*, Kampen *vı̄ē^{a}də*, *vı̄ē^{a}rə: vē^{a}tienə*, *fē^{a}təch*). Voor de verklaring der vermelde klankwijziging zij op het volgende gewezen: de *ı̄* (en *ı*) vereischt sterke welving van den tongrug; een wat minder in-

tensieve welving kenmerkt de *ē* (en gesloten *e*); bij het spreken van de linguale *r* wordt het achtergedeelte van den tongrug ietwat naar beneden gedrukt, bij 't voortbrengen eener alveolare dentaal wordt het voorgedeelte van den tongrug eenigszins verlaagd; wanneer op 't oogenblik, dat een *īə* zal worden gesproken, door voorbarigheid de tongrug alreede den voor *r* + alveolare *t* respectief *n* vereischten stand heeft ingenomen, vermindert de intensiteit van de welving des tongrugs eenigermate en wordt dientengevolge in plaats van *ī* een *ē* ten gehoore gebracht.

Voor *twijn* neemt V. W. (Tschr. bl. 168) terecht, in overeenstemming met een door Franck in diens Et. Wb. geuit vermoeden, een grondvorm met *tu̯īzno-* aan: synkope van *z* vóór *n* achter lange vocaal, gelijk in 't os. *līnon* uit een prototype met *līznē-* (voor een overeenkomstige uitstooting van *z* vóór *đ* vgl. Idg. Forsch. 23, 29). Bij zijn verklaring van hd. *zwirn*, ndl. *tweern* uit een grondvorm met *tuē²zno-* schept hij zich echter allerlei moeilijkheden, voor wier oplossing hij niet zonder reden terugdeinst. Waarom intusschen niet uitgegaan van een vóór de hand liggende basis *tu̯izno-* (uit idg. *du̯izno-*, vgl. Brugmann, Die distributiven usw. der indogerm. sprachen bl. 34), die zonder eenig bezwaar is ten grondslag te leggen aan 't mhd. nhd. *zwirn* (in ohd. bronnen vindt men alleen een van *zwirn* afgeleid·verbum *zwirnōn*), het mnd. *tweren*, *tweern* (*e* en *eᵃ* als normale correspondenten van een oude *i* vóór *r*), 't ndl. *tweern* (rekking van den vóór *r* uit *i* ontwikkelden *e*-klank, vgl. mnl. *keerse*, *keerke*, *heert*, ohd. *chirsa*, *chirihha*, *hirz*). Het noordhornsche *tweⁱrn* kan in dezen toch geen beletsel wezen; weliswaar is in dezen tongval een *ĕ* (= oude *e* of uit *i*) in den regel vóór *r* een gerekte *a* geworden (z. De Vries' Proefschr. § 143), doch hiernaast vertoont zich ook een gerekte *eᵃ* (in *keᵃrk* enz., z. § 143 *Opm.*) of *eⁱ* (in *heⁱrt* haard, *sweⁱrt* enz., z. § 82). Voor de ontwikkeling der vocaal van het in den tongval van Soest thuis hoorend *twḗan* (*ḗ* teeken voor *ēᵃ*, *a* teeken voor *ər*), dat V. W. (z. Tschr. bl. 174 vgl.) last veroorzaakt, zij opgemerkt, dat voor de verschillende behandeling van een

uit *i* vóór *r* voortgekomen *eᵃ* in *hòĕən* (= ohd. *hirni*), *hòĕa* (= os. *hirdi*) enz. (*òĕ* een door Holthausen in diens Soester Mundart minder gelukkig gekozen teeken ter voorstelling van *äu*) en *twẹ̄ən*, *stẹ̄ən* (= ohd. *stirna*) (S. Mundart § 87) rekening is te houden met de mogelijkheid eener oudere en eener jongere rekking vóór *r*: in *hòĕan* enz. hebben we te doen met den uit een oudere *ēᵃ* vóór *r* ontwikkelden klank, welks ontstaan samenviel met de genesis van *òĕ* uit *ēᵃ* (de niet onder invloed van een *i* of *j* staande contractie van *ai*) vóór *r* (in *òĕstə* eerste, *ròĕrn* vallen enz., S. Mundart § 94); in *twẹ̄an*, *stẹ̄an* daarentegen ontmoeten we een, na de ontwikkeling van *òĕ*, uit *eᵃ* vóór *r* gerekten klinker.

Vee. Aan hetgeen (in Tschr. bl. 169 vlg.) over het ontstaan van *vee* is opgemerkt valt nog toe te voegen, dat een rest van den ouden nom.-acc. sg. is bewaard gebleven in het mnl. *vie*, welks *ie* op een vroeger *fio* wijst, dat uit meer dan één proces kan verklaard worden: uit *fehu* moest, gelijk men weet, klankwettig door ontwikkeling van *e* vóór *u* der volgende syllabe een vorm *fihu* voortkomen, die in 't vervolg klankwettig verzwakking van *-u* tot *-o* en synkope der *h* onderging; maar ook is te denken aan de mogelijkheid van een aan den invloed der verbogen vormen *feho* of *fehes*, *-e* toe te schrijven behoud der oude vocaal van *fehu*, waaruit dan *fe-o*, welks *e-o* hetzij tot *eo* werd gecontraheerd, waaruit dan *io* tegelijk met de verdere ontwikkeling der oude diphthong *eo*, hetzij eerst tengevolge van den bekenden overgang van *e* tot *i* vóór een onmiddellijk volgende velare vocaal *i-o* werd, waaruit later *io*.

Laag. Wat V. W. (in Tschr. 171 vlg.) omtrent de qualitatieve ontwikkeling van den „umlaut" der *ā* op nederl. taalgebied concludeert, vereischt herziening, in zooverre hier *līh*, *liih*, *lir*, *leêg*, *līᵉg*, *līᵊhə* van westnederfrank. dialekten (Antw., Aalst, Leuv., Beierl., West-Voorne, N.-Bevel.) buiten rekening behooren te blijven, waar, gelijk bekend is, de door „umlaut"

gewijzigde lange vocaal alleen voorkomt in aan het oostelijke Nederfrankisch of aan 't Saksisch ontleende woorden. In *lih* enz. hebben we te doen met vormen, die berusten op een geïmporteerd *lē^a^ge*, welks voc. met den in die westelijke tongvallen heerschenden *ē^a^*-klank (uit *ai* enz.) werd gelijkgesteld en in 't vervolg dezelfde wijziging onderging als die scherplange klinker.

Groningen. W. VAN HELTEN.

WAPENE MARTIJN I, 947.
(*Gode tam maken*).

Tot voor korten tijd had ik in de bekende regels uit Maerlant's *Wapene Martijn*, I, 946 vlgg.:

> Selsienre dinc noit man vernam,
> Dan die maghet Gode maecte so tam,
> Dat hi hem ene werven
> Dor ons liet bederven,

niets anders gezien, dan eene, volgens onze opvattingen, eenigszins gemeenzame beeldspraak: aan den middeleeuwschen smaak behoefde de uitdrukking „God tam maken" geen aanstoot te geven: men was gewoon het heilige even familiaar uit te drukken als thans nog onder het volk gebruik is: men denke o. a. slechts aan het verkleinwoord „Onze-lieve-heertje"; en aan de uitdrukking „men kan onzen lieven Heer geen ooren aannaaien", d. i. „men kan Hem niets wijs maken" [1]), welke in toon geheel gelijkstaat met mnl. „Gode enen vlassenen baert maken"; fra. „faire barbe de paille à Dieu" [2]). Men zou dus desnoods kunnen volstaan met de opmerking „gemeenzaam maar verstaanbaar", als tegenhangster eener soortgelijke, door Martin gebruikte, uitdrukking van eene plaats uit den Reinaert, „kühn aber verständlich" [3]); en langen tijd heb ik ook werkelijk vrede gehad met deze verklaring, en ik mag wel veronderstellen, dat dit ook met andere lezers van Maerlant's Strophische Gedichten het geval zal zijn geweest. Doch daarmede is,

---

1) Bij *aannaaien* en *oor* (kol. 88) wordt in het *Ndl. Wdb.* deze door mij gehoorde uitdrukking niet vermeld.

2) *Mnl. Wdb.* op baert.

3) *Tijdschr.* 19, 145 (*Rein.* I, 2867)

gelijk blijken zal, de juiste verklaring der woorden niet gegeven.

Het volle licht gaat er eerst over op, indien men er in leert zien een overblijfsel van volksgeloof, en het zal niet moeilijk zijn, het bewijs bij te brengen, dat dit werkelijk hier aan de uitdrukkingswijze ten grondslag ligt, nl. eene mythische voorstelling aangaande het op zich zelf reeds eenigszins mythische dier, bekend onder den naam eenhoorn. Ik behoef slechts te wijzen op hetgeen Maerlant, op het voetspoor van Albertus Magnus, verhaalt van den Unicornus (*Nat. Bl.* II, 3713 vlgg.):

Ons scrivet Jacob van Vetri
Ende Ysidorus, die meester vri,
Hoe ment vaet, ende niet en jaghet[1]):
Men neme een onbesmette maghet
Ende setse allene in gheen wout,
Daar die eenhoeren hem onthout.
Daer coomt dat dier ende siet ane
Dat reyne lijf, die scone ghedane,
Ende maect daer wech ende ofdoet
Allen fellen overmoet[2]),
Ende anebeet die suvere lede.
Sijn hoeft met goedertierenhede
Leghetet der joncfrouwen in den scoet,
Ende slaept met ghenoechten groet,
So coemen die jaghers binnen dien
Ende vanghent al onversien:
Si slaent doet, ist haer ghevoech,
Jof si bindent vaste ghenoech,
Ende bringhent in palaise dan,
Hoghe heren te scouwen an.
Dit wrede dier, dit espentijn[3]),
Dinct mi een bedieden sijn
Van den Godsone, die sonder begin
Was ende es in des vader sin[4]);

1) d. i. „zonder er jacht op te maken."
2) lat. „omni ferocitate deposita".
3) Zie *Mnl. Wdb.* op espentijn (ook espijn).
4) d. i. geest, wezen; „hij maakte deel van God uit".

Want eer hi van der maghet quam
Ende daer onse vleesch anenam,
Was hi in hemelrike *wreet*,
Ende verstiet die inghele leet
Uut den hemele onder daerde[1])
Om haer groete hoovaerde.
Int aertrike *balg* hi mede
Om sine overhorichede
Op onser alre vader Adame . . .
51 Dit eenhoren, *desen enighen soene*,
En levede in der werelt die ghoene,
Diene enichsijns hadde ghelaghet[2])
Sonder Maria, die soete maghet . . .
59 Haer oetmoede, haer suverhede,
Daden den soene der ewelechede
Verghelen sine wreetheit groet,
Ende beiten[3]) in haren scoet,
Dats in haren lichame rene[4]).

Men ziet het, aan Maerlant was dus het volksgeloof bekend en wij kunnen nu daar mede op eene welkome wijze den regel uit zijn Martijn illustreeren. Over de plaats gaat daardoor een nieuw licht op, even verrassend als dit, eveneens door het ontdekken van sporen van volksgeloof, het geval is geweest met andere plaatsen, waar men te voren alleen beeldspraak in had gezien. Ik herinner aan den regel uit den *Reinaert* (I, 2867): „ghi moghet u siele an mi scoien", waarvan de verklaring gegeven is in *Tijdschr.* 19, 144 vlgg., en aan de algemeen bekende regels uit Vondel's *Gijsbrecht*, waarin de huwelijkstrouw der tortelduif bezongen wordt, niet als dichterlijke, door Vondel

1) d. i. in de hel, waarin Lucifer bij zijn val uit den hemel door de aarde heen terecht kwam; vgl. Hild. 46, 101.

2) d. i. „in strikken vangen." 3) d. i. „nederdalen."

4) Ook de verdere lotgevallen van het gevangen dier worden met angstvallige zorg op Christus toegepast: evenals de eenhoorn aan de hoven van groote heeren vertoond werd, werd Christus

in den hoghen palaise (*hemel*) ghetrect,
Met (*bij*) sinen eweliken vader,
Daerne die inghele sien algader.

zelf bedachte vergelijking, maar naar eene in het eeuwenoude volksgeloof bestaande voorstelling [1]).

Ook het volksgeloof aangaande den eenhoorn en de wijze waarop hij gevangen wordt is eeuwenoud en wijd verbreid geweest [2]): het is in dezen te vergelijken met dat aangaande twee andere dieren, die eveneens voor eene parallel met Christus hebben gediend, nl. den pelikaan, „die zijn jongen voedt met zijn eigen bloed", en den nachtegaal, „die fier des crucen boom opclam: hi sanck so luyde die seven noten hooch, soo dat sijn edele hertken is tebroken" [3]).

Dat het boven genoemde volksgeloof oud is, bewijst het feit, dat eene redactie, met die van Maerlant in hoofdzaken overeenkomende, reeds gevonden wordt in de bron, waaruit tal van dergelijke voorstellingen zijn gevloeid, nl. in den Physiologus. Daar luidt het verhaal in ndl. vertaling aldus: „De Eenhoorn is een heel klein dier, rustig en zacht, gelijkend op een bok. Hij heeft één hoorn midden op zijn kop; die hoorn is lang en

---

1) Zie mijn opstel over „Sporen van volksgeloof in onze taal en letterkunde, in Hand. en Meded. v. d. M. d. Ndl. Letterk. van 1897, bl. 83.

2) Vgl. o. a. eene plaats in de vertaling der *Apologi Morales* van Cyrillus in *D. War.* 6, 206: „als een welrukende rose ende blenckende lelye so is die heilige reynicheit bloem ende vruchte. Tot welker welrukentheit die eenhoorn soetelike getogen loopt, mit welks soeticheit die wreetheit ghesaftet wort, mit welcks puerheit so grote macht verwonnen wort, so dat si in die blenkende scoot der reynicheit dat hooft oerwaerdelike nederslaet ende rust", en de bekende plaats in Vondel's *Adam in Ballingschap* vs. 1072:

Het zou den wilde eenhoren lusten
In uwen zuivren maeghdeschoot,
Noch van geen hand gerept, te rusten,
Gaeft ghij uw aanschijn (*gedaante*) voor hem bloot;
Die snelvoet geeft zich niet gevangen
Dan aen een maeght, en smilt en schreit,
Als hy u ziet, van groot verlangen,
Om zulck een schoone, hem ontzeit:
Zoo prickelt min zijn maeghdedriften.

4) Iets dergelijks als van den eenhoorn wordt van den olifant verteld: zie Maerlant's *Nat. Bl.* II, 1407. — *Mnl. Wdb.* op pelicaen en nachtegale; *Hand. Lett.* (1897) bl. 78 vlgg.

sterk. De jager kan het dier niet bemachtigen omdat het sterk en krachtig is, maar hoor hoe hij er jacht op maakt. Ze zetten eene maagd in zijn hol, geheel naakt werpen zij er haar in en gaan dadelijk weg. De eenhoorn komt er aan en vindt het meisje: hij springt op haar toe, gaat zitten aan haar boezem, geniet van haar borsten, zuigt daaraan als een klein kind. Dan kleedt zij zich aan, grijpt weer het dier, houdt het onder haar kleederen met zijn bek tegen haar boezem, en het speelt met haar borsten. Zoo houdt zij het vast en neemt het mee waar zij wil".

Dat het verbreid is geweest, blijkt uit het gewag dat er van hetzelfde volksgeloof gemaakt wordt in twee middeleeuwsche werken, op een grooten afstand van elkander geschreven, nl. in het boek van Bartholomeus de Glenvilla of den Ingelschman en in Konrad von Megenberg's *Buch der Natur*.

Bij den eerste leest men, in de mnl. vertaling (bl. 788*a*), „desen eenhoorn en mach men qualiken vanghen dan in deser manieren, als die autoors scriven van der naturen der dinghen. Men set hem een meysken voer dat een reyn maecht is, ende dan coomt die eenhoorn ende begeeft alle sijn wreetheyt ende leyt sijn hoeft inder maechden scoet ende wert ontslaep, ende dan wert hi gevangen ende wert doot geslagen mitten scotten der jageren".

Bij den tweede luidt het verhaal (bl. 161) aldus: „*Von dem ainhürn.* Sam (*zooals*) Isidorus und Jacobus sprechent, sô væht man ez mit ainer käuschen juncfrawen: wenne man die læt aine sitzen in den walt, sô ez dâ zuo kümt, sô læzt ez alle sein grimmikeit und êrt die rainikait des käuschen leibs an der juncfrawen und legt sein haupt in ir schôz und entslæft, dâ sô vâhent ez die jäger und füerent ez in die künigleichen paläst den läuten ze ainem anplick und zuo ainem schawen."

En daar volgt dan dezelfde toepassing op Christus, die wij uit Maerlant's *Naturen Bloeme* leerden kennen: „Daz tier bedäut unsern herren Jesum Christum, der was zornig und grimm, ê er mensch würd, wider die hôchvart der engel und wider

die ungehôrsam der läut auf erden: den vieng diu hôchgelobt mait mit irer käuschen rainikait, Marîâ,... dô er von himel her ab sprang in ir käusch rain schôz, dar nâch wart er gevangen von den gar scharpfen jägern, von den Juden enz."

Ook in de christelijke kunst der middeleeuwen is de eenhoorn als symbool der menschwording van Christus en van het maagdelijke moederschap van Maria zeer gewoon geweest [1]). Op verschillende afbeeldingen ligt de eenhoorn met den kop in den schoot der Heilige Maagd, op andere ligt hij getemd naast haar, aan een toom vastgebonden. Van het eerste vindt men een voorbeeld in „Hortus Sanitatis" (Mainz, Meydenbach, a°. 1491; eene reproductie in Catal. Quaritsch, n°. 265, bl. 9) [2]); van het tweede in eene fraaie teekening van Leonardo da Vinci te Oxford (afgebeeld in het groote reproductiewerk der Oxfordsche teekeningen). Dergelijke voorstellingen vindt men op de beroemde gobelins van „La Dame à la Licorne" in het Museum van Cluny te Parijs. Verg. de beschrijving der bewaard gebleven tapijten bij H. de Lavillatte, „Les tapisseries de la Dame à la Licorne" bl. 14 vlg.; eene goede afbeelding van twee der tapijten geeft Müntz, „La Renaissance en Italie et en France, à l'époque de Charles VIII", bl. 453 en 455. En op een schilderij in het Provinzial Museum te Bonn, uit het begin der 15de eeuw, ziet men Maria omgeven door de dieren, die de onbevlekte ontvangenis symboliseeren, waaronder ook de eenhoorn (afgebeeld bij P. Clemen en E. Firminich-Richartz, „Die kunsthistorische Ausstellung zu Düsseldorf im Jahre 1904"). Zie verder

---

1) Ik dank de kennis van deze bijzonderheden aan de welwillende hulpvaardigheid van mijn vriend Boekenoogen.

2) Ook op een Fransch drukkersmerk in „Gravures sur bois du XVe siècle" (Paris, Labitte, 1868), fig. 12. Ald. fig. 129 staat een eenhoorn bij eene dame met een boom tusschen hen in. — Ook op een middeleeuwsch met snijwerk versierd ivoren kistje van Franschen oorsprong, thans in het Britsch Museum bewaard en afgebeeld in The Burlington Magazine V, 303, vindt men eene aardige afbeelding van het vangen van den eenhoorn. Het dier ligt op den grond geknield, met den kop op den schoot der maagd, die het bij den hoorn vastgrijpt, terwijl de jager met zijn speer de doodelijke wonde toebrengt.

over dit onderwerp *Zschr. f. Christliche Kunst* XVII (1904), bl. 120 vlgg. (aldaar ook nog andere literatuur); 179 vlg.; 207; Louise Pillion, „Les Portails latéraux de la Cathédrale de Rouen" bl. 214.

Hoe oud dit symbool is, durf ik niet beslissen. In den Physiologus vindt men het nog slechts in kiem aanwezig. Daar lezen wij: „David de psalmdichter spreekt hiervan: „En hij zal verhoogd worden, zegt hij, als de hoorn van den Eenhoorn, die is op het gelaat van den Heer onzen Heiland; want Hij heeft den hoorn van ons heil opgericht in het huis van zijn zoon, van koning David en van de waarachtige Maagd, de moeder, die God gebaard heeft. Het woord is vleesch geworden, en heeft onder ons zijne tent opgeslagen"".

J. VERDAM.

NOG EEN BRIEF VAN CATS AAN HUYGENS.

Toen Dr. Worp in dit Tijdschrift, XII p. 171—190 een negental brieven van Huygens aan Cats uitgaf, was hem slechts éen antwoord bekend. Sedert kwam de Leidsche bibliotheek in het bezit van een tweetal antwoorden van Cats, die ik resp. in dit Tijdschrift XXIV p. 208 en in het Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen V p. 42 uitgaf. Op laatstgenoemde plaats sprak ik van een brief van Cats, dien Huygens 21 Dec. 1621 ontving; maar voegde er bij, dat die brief, voorloopig althans, niet bekend was. Doch die is nu ook voor den dag gekomen, bij een Engelschen antiquaar, en ligt reeds veilig in onze brievenverzameling opgeborgen. Ik druk hem hieronder af. Na

het op bovengen. plaatsen gezegde is verdere toelichting overbodig. De brief is het antwoord op Worp n°. II en wordt beantwoord voor Worp n°. III.

Leiden. P. C. MOLHUYSEN.

Laus Deo. 16 Dec. 1621.

Musteum tuum ac lepidum poema, sed aculeatum tamen, clarissime vir, cum delectatione hic, imo et summa cum admiratione a nobis ac aliis lectum ac relectum. Tune Batavis, tune Mathiacis tuis ac nostris mel istud invideas? Mel, inquam, quod lene tametsi ac dulce, ulcera tamen pungit; ita plane et tua illa Tempe Batava. Prelum itaque hic summa nituntur opum vi illi, quorum elegantiarum harum ac similium cura. Utque amoeniora Tempe illa tua in publicum prodeant, quatuor anni partes aeri incisas operi inserere et locis commodis applicare ipsis visum; ut quam grata sibi sint ac omnibus esse debeant, eo cultu publice testentur. Interea ego ad fratrem tuum litteras dare non distuli, ut ille delineata nobis Batava Tempe simulac commodum erit transmittat, opera, ut scribis, Veldii. Litteras tuas Gravesandae Britannorum scriptas etiam libens accepi, aliisque communicavi. Quis tu, qui Musas tecum hinc abripis et vel in salso mari dulces ad amussim versus pangere non desinis? Euge et si quid novarum rerum Britannia in calamum tuum immiserit (nam et ibi Musas spiraturas speramus) nobis id communicare ne graveris; ut et illud hisce tuis, si videbitur, coniungi possit. Si quae spes interea rerum bonarum in aula affulgeat, verbo, quaeso, indica, et vale.

Tuus ac tuus
J. Cats.

Adres: Ernstfeste hoochgeleerde ende achtbaere heere Constantinus Huygens, Secretaris vande heeren Ambassadeurs der Vereenichde Provincien jegenwoordelick tot Londen.

ROBIJN EN CONSORTEN.

In dit Tijdschrift XXV, 14—21, 34, 318 heb ik een en ander bijeengebracht en medegedeeld over *Wouter*, als typischen naam [1]), in sommige Middelnederlandsche liederen en andere gedichten, voor een rouwen, onguren, onhebbelijken, boerschen klant, ook optredende als vrijer van een meisje, *Mariken* genoemd. Ik heb aldaar gewezen op de punten van overeenkomst tusschen dezen Dietschen *Wouter* en den in Oudfransche liederen en spelen voorkomenden *Robin*, het type van den lompen boerenkinkel, die zich bij de meisjes aangenaam wil maken en dan ook een vrijage aanknoopt met de herderin *Marion* [2]), welke hem echter door een adellijken mededinger betwist en ontroofd wordt: een tooneelfiguur, in zeker opzicht gelijkende op den lateren *Pierrot*. Mede heb ik daar aangetoond dat deze naam *Robijn* ook de Waalsch-Dietsche grens overschreden heeft en in de Nederlanden zelfs eeuwen lang bekend geweest is: zie a. w. 20 (noot 1), 34, 318. Sedert heb ik eenige nieuwe getuigenissen gevonden, die, in verband met elkander en met het vroeger door mij medegedeelde, als ik wel zie, nog meer licht verspreiden over dit middeleeuwsche personage van Franschen bloede en over zijn bekendheid in de Dietsche en Duitsche landen, ja tot ver in het Oosten en in het Westen.

Laat ik beginnen met te vermelden dat *Robin* ook in zijn vaderland Frankrijk nog lang na de middeleeuwen heeft voort-

---

1) Zooals b.v. in de 17de eeuw en later *Aagt*, *Aal*, *Bram*, *Fobert*, *Goosen*, *Govert*, *Griet*, *Hans*, *Jorden*, velerlei *Jannen* en *Pieten*, ook *Julfus* — voor een grooten lobbes: Hooft, Br. III, 892; Wolff en Deken, Brieven 113, 15 (op beide plaatsen mislezen en misdrukt: *sulfus*!); Dez., Sara Burgerhart 495; ook A. Pels' gelijknamige klucht — en meer andere namen in spreekwoordelijk of typisch gebruik.

2) Zie over dezen naam verder beneden, blz. 120.

geleefd als het type van den „paysan qui veut faire le finaud" (Hatzfeld-Darmesteter), en zijn eigennaam zoodoende ook een soortnaam is geworden voor: „un bouffon un sot, un facétieux" (Littré) of „personnage sans considération" (Hatzf.-Darm.); maar dat het woord ook gebezigd wordt als eigen- of soortnaam voor een stier, maar vooral voor een schaap [1]); dat later onder invloed van en in woordspeling met dezen naam de magistraten („hommes de *robe*") ook wel *robins* genoemd zijn; dat het woord ook als bnw. gebezigd is in den zin van: „intrigant" (Hatzf.-Darm.); en eindelijk dat de verkleinvorm *robinet* [2]) de naam geworden is voor een waterkraan. [3])

Zien wij nu waar wij den eerstgenoemden *Robijn* in de Dietsche en Duitsche landen ontmoeten. Wij hebben hem reeds aangetroffen: zonder nadere aanduiding van zijn karakter, in het merkwaardige lied met den middeleeuwschen „roep van de strate"; als herder in den Esopet; en veel later, in de 17de eeuw, bij den Zeeuw Van Beaumont en — in gezelschap van zijne *Marion* — bij diens landsman De Brune. [4]) — Zie ook beneden, het Naschrift.

---

1) Verg. voor het gebruik van mansnamen als eigen- of soortnamen voor dieren Tijdschr. XIX, 185—192; XXV, 22-24, 318.

2) Ook in de Ofr. liederen en spelen, als vleinaam, reeds voorkomende; zie Monmerqué et Michel, Théatre franç. au moyen âge 34, 35, 103 enz.

3) Verg. voor dergelijk gebruik van persoonsnamen als zaaknamen Tijdschr. XIX, 194 en de opstellen van Dr. Nauta in Taal- en Lett. X en XIV.

4) Zie Tijdschr. XXV, 20 (noot 1), 31, 34, 318. Ik merk hier aangaande bovenstaande plaatsen nog op: 1° dat in de 48ste fabel van den Esopet de naam niet aan den Franschen Ysopet ontleend is (zie Te Winkel, Inl. 19; Romulus III, 6 laat den herder naamloos), hetgeen aan dit getuigenis voor de bekendheid der figuur in de zuidelijke Nederlanden nog meer kracht bijzet; 2° dat, bij nader inzien, op de twee plaatsen bij Van Beaumont *Robijn* stellig eveneens een typische naam is, de eerste maal (69) van een boer die zich beroemt poëet te zijn, de tweede maal (85) van een hoorndrager (een „sul", een „arme bloet"): in beide gevallen derhalve soortgelijke ongunstige toepassingen als in het Fransch (een pummel of sukkel), evenals kort daarna, bij Van Beaumont's landsman De Brune, *Robijn en Marion* nog bekend zijn als het type van een vrijend boerenpaar; 3° dat laatstgenoemde plaats uit De Brune opgehelderd wordt door twee Fransche spreekwoorden: *Leurs flûtes ne s'accordent pas* (van twee personen die niet samen overweg kunnen), in verband met

Maar wij zullen hem — of alleen een toevalligen genan? — op nog gansch andere plaatsen en in andere, zij het ook verwante rollen zien optreden. Vooreerst waar men hem allicht niet zou verwachten: in het geestelijke drama.

Reeds in de oudere, nog niet tot de latere groote Passiespelen en misteriën uitgegroeide Paaschspelen treedt — naar aanleiding van den bijbeltekst, waar verhaald wordt dat de drie vrouwen specerijen en zalven gaan koopen om Christus' lijk te balsemen (Marc. 16, 1; Luc. 23, 56; 24, 1) en van de daaruit ontstane kerkelijke antiphonen enz. — een zalfkoopman (lat. „unguentarius", „mercator", „physicus" [1]) of „medicus") op. Aanvankelijk, in de oudste, nog geheel Latijnsche liturgisch-dramatische Paaschspelen, is hij alleen een stomme personage, van wien de drie Maria's de zalven in ontvangst nemen. Doch dit tooneel, zoo dicht bij 't dagelijksche leven staande en zoo vatbaar voor ontwikkeling, is steeds meer, eindelijk buiten alle verhouding, uitgedijd. In de latere Duitsche Paaschspelen worden de Maria's door den jongen koopman aangesproken, die haar zijne waren met echte kwakzalverswelbespraaktheid aanprijst en daarvoor veel geld eischt; dan komt er een andere koopman bij, met wien zij 't eens worden. Terwijl nu weldra ook in de Passiespelen, in de tooneelen uit Maria Magdalena's leven, zulk een zalfkoopman tot tweemaal toe optreedt (eerst om haar blanketsel, later, na hare bekeering, om haar zalf voor het gastmaal bij Simon den Farizeeër te verkoopen), wordt in de Paaschspelen, na de zoogenaamde Mariënklachten, naast den „mercator" nog een ander personage ingelascht, *Rubin* (soms *Robin*) geheeten, tot wien de vrouwen zich wenden met de vraag of hij

---

Toujours souvient à Robin de ses flûtes (men keert licht tot zijne oude gewoonten terug). *Robin* werd dus vanouds, in weerwil van zijn plompen aard, voorgesteld als spelende op de (herders?)fluit: een voorlooper van den classiek-arcadischen herder der latere zeventiendeeuwsche herderszangen en spelen.

1) Zie nog de rol van den „phisicus", met de muziek uitgegeven in de Bijdr. v. d. gesch. v. h. bisd. v. Haarlem XXVIII, 318 vlgg., naar een hs. uit de archieven der St.-Hippolytuskerk te Delft.

ook iemand weet die haar aan zalven helpen kan, waarop hij haar den weg wijst. Nog een stap verder, en de zalfkoopman is een rondreizende wonderdokter of kwakzalver, het geheele tooneel door toevoeging van een voorspel een kermisscène geworden: de koopman prijst eerst zijn waren aan (zeker meer tot het publiek sprekende dan tot de drie vrouwen) en zoekt een knecht, waarvoor zich weldra een landlooper, *Rubin*, aanmeldt, met wien hij verder allerlei, soms zeer bedenkelijke grappen en grollen verkoopt. Vaak komt er dan ook nog een naspel bij, waarin de kramer en zijn vrouw aan 't kijven en vechten raken over den prijs, dien hij voor zijn zalven wil vragen, en de laatste, terwijl haar man slaapt, er met den knecht (*Rubin*) van door gaat. Wanneer dit alles vertoond is, wordt het eigenlijke spel hervat: de drie vrouwen gaan met de zalven naar 't graf. [1])

Vanwaar de groote uitbreiding, maar vooral de kluchtig-potsierlijke (voor ons modern gevoel in dit verband stuitende) uitwerking van heel dit wonderlijke tusschenspel? Men schijnt het er tegenwoordig vrij wel over eens te zijn dat wij hier te doen hebben met den invloed der speellieden of liever der befaamde „clerici" of „scholares vagantes", „goliaerden" of hoe zij nog anders mogen heeten, met wie zoodoende de wereld in de kerk en in het kerkelijk drama is binnengeslopen: een tastbaar voorbeeld der inwerking van het wereldlijk op het kerkelijk tooneel. [2]) Immers de figuur van den kwakzalver die zijne waren met allerlei grappen aanprijst is in de kluchtliteratuur haast overal bekend [3]): in Duitschland, Frankrijk en in onze Dietsche en Duutsche gouwen; het zijn dezelfde, soms haast

---

1) Zie dit alles breeder uiteengezet en met aanhalingen toegelicht bij Creizenach, Gesch. des neueren Dramas I, 52—54, 89, 93—94, 113, 117—120, 238—239, 353—357, 405; Froning, Das Drama des MA. I, 41—44, 60—94; Wirth, Die Oster- u. Passionsspiele 168—182. — Een dergelijke, afzonderlijk teruggevonden „Rubinusrolle" is nog onlangs uitgegeven in Zeitschr. f. deut. Alt. LI, 263—273.

2) Zie Creizenach I, 120, 405; Wirth 144—147.

3) Zie het door mij, Tijdschr. XXV, 41—42, en door Kalff, Gesch. d. Ned. Lett. II, 42 bijeengebrachte, benevens Creizenach I, 382, 405; Leendertz, Mnl. Dram. Poëzie CLIX.

woordelijk overeenstemmende grappen, die men vindt in de Duitsche Fastnachtspiele, in de bovengenoemde tusschenspelen[1]), en b.v. nog in Everaert's Esbatement van den Driakelprouver. Dat deze personages oorspronkelijk in de wereldlijke kluchten der speellieden en vaganten thuis hooren en daaruit in de kerkelijke spelen en in de latere vastelavondspelen overgebracht zijn — en niet omgekeerd — kan wel aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn. Ja, men mag wellicht verder gaan en in dien zingenden en dansenden[2]) *Rubin* het type, den vertegenwoordiger der vaganten of speellieden zien, door hen zelf hierin ten tooneele gebracht. [3])

Dit personage nu, uit dergelijke kluchten of kerkelijke tusschenspelen in de Duitsche landen zeker welbekend, meen ik meer of min stellig in de volgende plaatsen terug te vinden.

Vooreerst in een paar Middelnederduitsche. In Schiller-Lübben, Mnd. Wtb. III, 492 *b* wordt uit de Lüb(ecker?) Chronik II, 402 aangehaald: „Dar brochte de duvel en robbynes spil to wirke, so dat it quam to slande. Dar wurden en del gewundet unde de gardian blef dod unde twe ander broder mit em"; welk *robbynes spil* daar met „schlägerei" wordt verklaard. In hetzelfde woordenboek (Nachtr. 246 *b*) staat een plaats uit de Braunschw. Chron. II, 186, 63: „se weren insampt wol gemeyt... Aver up den avent quam do eyn robbyn tomalen unfro", alwaar *robbyn* vragenderwijs met „Streit, Kampf, Lärm" verklaard wordt.[4]) Al kan ik die plaatsen hier niet opslaan en dus het verband niet nader beschouwen, mij dunkt, in het licht van het voorafgaande is het zonneklaar, dat hier met *robbynes spil* iets bedoeld wordt als: helsch spektakel, woest, rumoerig tooneel, waarbij gekeven en gevochten wordt, evenals in het zeker wel-

1) Zie vooral Wirth 169 vlgg.

2) „Cantando", „saltando" (Froning I, 64, 73, 74).

3) Zie dit nader uit den stijl dezer tooneelen, vergeleken o. a. met de speelmansgedichten, betoogd door Wirth 182—185.

4) In Lübben-Walther, Mnd. Handwtb. wordt het gissenderwijs gelijkgesteld met mhd. *rabbîn*, mfr. *ravine*, „Anrennen des Kampfrosses": al even onwaarschijnlijk.

bekende „spil", vol gekijf en getier, van den kermishansworst. Ook deze Nederduitsche *Robbyn* is een rouwe, ongure klant, die de rust verstoort. De eigennaam is hier, als zoo vaak, een soortnaam geworden, en wel van zeer ongunstige kleur en beteekenis, zooveel als: boef, schelm, landlooper enz.

Soortgelijk personage mogen wij, uit Sassenland naar Vlaanderen terugkeerende, wellicht ook herkennen in no. LXXVIII van het Antwerpsch Liedboek van 1544 — „een nyeu liedeken", maar toch nog uit den eersten bundel, die ook nog menig „oud liedeken" behelst[1]) — waarin „een man van schelde" — d.i. toch: van de(r) Schelde?[2]) —, „geheten... Robijn... met sinen baerde", een huis binnengaat, waar „schoone vroukens... licht van aerde... hem wel ontfaen", hem in slaap drinken en na zijn ontwaken het gelag dubbel en dwars doen betalen; zoodat hij „platter borssen bloot" „thuyswaert ginc sweermen." Maar het is niet te ontkennen dat deze figuur toch nog eer en meer doet denken aan den door de lichte vrouwen der stad verleiden en geplunderden boer — een bekend thema — en daarmede aan de boven (blz. 103 vlg.) genoemde boeren, herders enz. uit Frankrijk en uit de onder den rechtstreekschen invloed der Fransche cultuur staande Dietsche gewesten dan aan den hansworst-kwakzalver-landlooper der Duitsche spelen.

Toch schijnt dit laatste type onder dien eigen-, later soortnaam

1) Immers het is duidelijk (en ook bekend?) dat no. I—CLXXI een afzonderlijke verzameling of bundel vormen, naar de beginletters alphabetisch (ten ruwste) gerangschikt, en (na een paar tusschengevoegde liederen) gevolgd door een andere, kleinere, denkelijk jongere, eveneens alphabetisch geschikte verzameling (CLXXIV—CCIX), waarna dan een dozijn andere liederen, zonder bepaalde volgorde, den bundel sluiten. Blijkbaar heeft Jan Roulans twee oudere (gedrukte of geschreven) liedeboeken achter elkaar afgedrukt, met enkele tusschen- en achtervoegsels. Ik wijs hierop alleen, omdat noch Hoffmann van Fallersleben, noch Mej. Van de Graft (Tijdschr. XXII, 161—178) dit gedaan heeft. Zie trouwens den titel en het voorbericht „Totten vrolijken Sangher saluyt enz."

2) Maar toch op geenerlei wijze verwant met den uit Coster's spel welbekenden, in hetzelfde Liedboek wat vroeger (no. LIX) bezongen „Thijsken vanden schilde"?

Robijn ook hier wel bekend te zijn geweest. In de 16de eeuw was hij dan allicht in hetzelfde groote gild geraakt, waar ook de „Aernouts-broederen", de „netteboeven" of — om met Bredero te spreken — „hiel dat gore gorlegoy", dat „volckje van deus aes" thuis hoort, dat wij ons o. a. uit de Veelderhande geneuchlijcke Dichten [1]) en ook uit de plakkaten van Karel V tot wering der bedelarij wel herinneren.

Is althans zóó — zou ik in verband met het bovenstaande willen vragen — misschien het woord *robijnsac* te verklaren? Het is — hetgeen aanvankelijk bevreemdt — tot dusverre alleen gevonden in een abstracte beteekenis. Kiliaan vertaalt het (in zijn „Appendix peregrinarum... dictionum", p. 860*a*) met: „*Aeruscatio, mala ars qua pecuniae corraduntur. praestigiae: gemmarum mangonium: Et mendicatio, mendicabulum.*" Deze opgaaf wordt gestaafd door een plaats uit het zooeven bedoelde plakkaat van Karel V tegen de bedelarij (a°. 1546): „Dat... in... onsen Lande oock daeghelicks verkeeren... vele... Trawanten, Rabauwen, ofte Bedelaers,... sommighe onder 't decksele van Cramers, Ketel-botters, ofte Robynsack ofte van ghelicke Neeringhe *enz.*" [2]) Staat *robijnzak* hier nog eenigszins vreemd naast *ketelboeters*, ondubbelzinniger is de (kennelijk naar des keizers plakkaat gevolgde, althans daarmede zakelijk overeenstemmende) Keure van Hazebrouck (a°. 1556): „Dat gheene (*bedelaars*) en zullen moghen rabautsche wyse ofte onder tdecsele vanden robynsack ofte ketelbooterie... gaen achter lande, biddende heur broodt." Zooals men ziet, staat *robijnzak* hier vrij wel gelijk met *ketelboeterij* en worden beide woorden gebruikt als een glimpige benaming van een „nering" [3]), die eigenlijk landlooperij, bedelarij verdiende te heeten, evenals tegenwoordig het venten van papier en allerlei ontbeerlijk gerief eigenlijk vermomde bedelarij is.

---

1) Zie Tijdschr. XVIII, 33, 159, 205; Verdam op die woorden enz.

2) Placc. v. Vlaenderen I, 29; zie ook I, 31, alsmede de herhaling van hetzelfde plakkaat in 1595: I, 132, 134.

3) Keure v. Hazebrouck, uitgeg. door Gailliard, IV, 320*a*.

Welk gezelschap bedoeld wordt blijkt wel het best uit de terugvertaling met vele synoniemen in de Synonymia Lat.-Teuton. van Aeruscator: „*qui mendaciis fallaciisque captat quaestum et malis artibus corradit pecuniam*, truggeler...: — raboud: land-bedrieger: konstken: guichelaer: lieger ende bedrieger: *Proprie tamen sit*, ketel-boeter" (verg. ook de artt. Aeruscare en Praestigiae); het zijn al de meer of minder slechtbefaamde lieden van den zelfkant der samenleving: goochelaars, ketelboeters, geldschrooiers, stroopers, afzetters, bedelaars, „moeskoppers"[1]) enz.

Hoe komt dit woord *robijnzak* nu aan zijne bevreemdende beteekenis? Voor de verklaring der abstracte opvatting mag men het zeker wel vergelijken met uitdrukkingen als *iemand tot den bedelzak brengen, zich tot den bedelzak begeven, zich met den bedelzak generen*[2]), en soortgelijk gebruik van *bedelkorf*, *-nap* en *-staf*[3]), alsmede met fr. *besace*, o. a. in het beroemde geuzendevies: *Fidèle au roi jusqu' à la besace*. De *zak* enz. is hier overal het onmisbare attribuut, als symbool voor het bedrijf en den stand genomen. Dat het alleen in deze overdrachtelijke, niet meer in de eigenlijke, concrete beteekenis voorkomt, kan, hoe vreemd ook op 't eerste gezicht, louter toeval zijn.

Wat is nu echter die oudere eigenlijke, concrete beteekenis der samenstelling geweest, m. a. w. wat beteekent het eerste lid *robijn*? Kiliaan verklaart het t. a. p.: „*q. d. saccus carbunculorum adulterinorum*" — hetgeen Verdam i. v. *Robijn* (edelgesteente, sub 2) vertaalt, doch niet nader bespreekt —, d.i. dus: zak waaruit men nagemaakte *robijnen* verkoopt. Op zich zelf schijnt dit niet onmogelijk: dergelijke verkoopers van valsche steenen herinneren aan de *muilstooters* of *kasboeven* der 16de eeuw,

1) Zie Ned. Wdb. i. v.

2) Zie Ned. Wdb. i. v., alwaar ook nog uit Biestkens' Klucht van Claas Kloet: „Daar loopt ien lutje vande bedelsack onder".

3) Zie Ned. Wdb. op die woorden, waar het bovengenoemde geuzendevies ontbreekt: komt de Nederlandsche bewoording dan alleen in jongere vertalingen, niet in den geuzentijd zelf voor?

verkoopers van valsche reliquieën, die ook wel te gelijk kwakzalvers waren en eveneens samen met goochelaars en andere soortgelijke gasten genoemd worden.[1]) Toch zou deze samenstelling eenigszins vreemd blijven: was dan de *robijn* zoozeer de edele steen bij uitnemendheid, dat juist naar die vervalschte *robijnen* de zak, die ze heette te bevatten, en het geheele bedrijf genoemd werd? En is dergelijke „nering" ook van elders bekend en aangewezen?

Daarom vraagt men, in verband met de hier verzamelde gegevens, vanzelf: kan *robijn* temet ook in deze samenstelling niet eigenlijk heel iets anders zijn, t. w. de bovengenoemde typische eigennaam, gebezigd als soortnaam van de „rabauwen" of „fielen" zelf, die met zulk een zak op den rug het land afliepen en ook meestal aldus door schilders en plaatsnijders afgebeeld zijn? Het woord zou dan eigenlijk zooveel als *bedelaarszak* beteekenen, hetgeen trouwens op hetzelfde neerkomt als *bedelzak*, *troggelzak*, *bedelkorf*, *gokorf*, en alleen in oorspronkelijke, weinig of niet in de jongere, afgeleide opvatting verschilt van *goochel-*, *guicheltasch* en van *aaszak* (aanvankelijk: spijszak, maar ook wel: bedelzak en goocheltasch).[2])

Ik erken echter dat het gebruik van het woord als een soort van euphemisme of dekmantel voor landlooperij beter strookt met de uitlegging van Kiliaan dan met de laatstbedoelde. Ik geef deze dan ook voor niet meer dan zij is: eene gissing, in het gewag en verband der overige hier genoemde toepassingen van den eigennaam.

Te eer weifel ik hoe het woord *robijnzak* te verklaren, omdat daarnaast (en wel niet later, maar bijna drie eeuwen vroe-

1) Zie Ned. Wdb. i. v.; Eekhof, De Questierders van den Aflaat, alsmede eene over eenigen tijd verschijnende Utrechtsche dissertatie van Mej. E. Neurdenburg over het boekje: Van Nyeuvont en vrou Lortse.

2) Zie Ned. Wdb. en Oudemans op deze woorden, alsmede Bijdr. en Meded. v. Gelre XII, 267. Kan bij *Aaszak* en *-speler* ook het *aas* uit het dobbel- en kaartspel eenigen invloed hebben gehad?

ger) ook het eerste lid *robijn* alleen voorkomt in kennelijk dezelfde beteekenis als genoemde samenstelling. In het vermakelijk, sprookjesachtig verhaal, vervat in Velthem's Sp. H. I, 27: „Van enen scoesuttere ene spellicheit", wordt namelijk verteld hoe een schoenmakersgezel („cnape"), Broeder Alebrecht van Keulen (den grooten geleerde en duizendkunstenaar Albertus Magnus) eens op de proef willende stellen, tot hem „quam gaende met sinen robine", bij hem aangediend werd als „een cnape die .1. robijn draget", en dan ook daar vóór hem „metten robine stoet" of „was ghestaen." Broeder Alebrecht zegt hem dan: „gef here dinen sac", steekt daar zijn hand in, bindt hem weer toe en geeft hem den „cnape" terug, met het bevel den zak eerst bij zijn thuiskomst te openen en hem te komen vertellen wat hij bij 't ontbinden zal hebben vernomen. Maar natuurlijk — geheel als in de sprookjes — buiten Keulen gekomen, kan deze zijn nieuwsgierigheid niet bedwingen en opent „sinen robijn": twee „serjanten" springen er uit, elk met een schoenmakersleest in de hand, waarmede zij hem zoolang beuken tot hij, indachtig geworden aan A.'s bevel, „den sac" weder toebindt, waarop de „klopgeesten" verdwijnen en hij naar den toovenaar te Keulen terugkeert, met verzoek „sinen sac" weer in zijn ouden toestand te herstellen, en voor verder onderricht vriendelijk bedankt. In dit verhaal is *robijn* dus kennelijk een andere naam voor den „sac" — die hier overigens geheel denzelfden dienst doet als de voor goochelaars vanouds onmisbare goocheltasch, en als de „sac vol consten" of „vol raets", van welks „ontbinden" elders herhaaldelijk sprake is (b. v. Rein. II, 2191, 3220, 5774, 5792; zie verder Verdam VII, 63) —, dus nagenoeg hetzelfde als de *robijnzak* der 16de eeuw. En diezelfde opvatting van het enkele woord *robijn* vinden wij in den Breviloquus (aangeh. bij Lübben-Schiller en bij Verdam): „*per gula* (l. *perula*?), *saccus institorum* (d. i. der marskramers), robyn."

Hoe nu dit gebruik van *robijn* in den zin van *robijnzak* te verklaren, in de 14de eeuw, meer dan twee eeuwen dus vóór-

dat dit laatste, ook weer in een oneigenlijke beteekenis, voorkomt? Aan een afkorting, of liever het gebruik van het eerste lid in plaats van de volledige samenstelling, valt moeilijk te denken. Met het oog op de chronologie zou men veeleer *robijn* in den zin van: zak, en *robijnzak* dan als een jongere tautologische samenstelling willen opvatten (aldus Verdam, vragenderwijs). Maar hoe zou *robijn* dan aan die bet.: zak gekomen zijn? Van *robijn*, edele steen is de sprong op *robijn*, zak waarin een (valsche) *robijn* geborgen wordt, toch wel wat heel groot! Van den eigennaam *Robijn* daarentegen zou het misschien eer af te leiden zijn, indien men voor de middeleeuwen een soortgelijke overdracht mocht aannemen als b. v. in moderne benamingen van kleedingstukken als *spencer* en *garibaldi*[1]). Onmogelijk mag men zoo iets niet noemen, allerminst in kringen als deze, waar men niet verre staat van het Bargoensch.[2])

Hoewel ik deze beide woorden *robijn* en *robijnzak* en hun in 't algemeen ontwijfelbaar verband, zoowel onderling als met de hierboven en beneden besproken toepassingen van denzelfden naam, vooralsnog niet voldoende kan ophelderen, meen ik toch geen onnuttig of overbodig werk te doen met hier op een en ander de aandacht te vestigen, „up aventure of" iemand, meer bedreven in den handel en wandel dezer middeleeuwsche gasten, den sleutel tot dit raadsel weet of vindt. Alleen wijs ik er nog op dat het blijkbaar aan den volksmond ontleende verhaal van den Brabander Velthem over een te Keulen spelend voorval ten minste even waarschijnlijk in eenig verband kan staan met den Duitschen hansworst-kwakzalver-goochelaar *Rubin* als met den Franschen boerschen herder *Robin*.

Nog eene opmerking. Nu *robijnsac* zoo herhaaldelijk samen

1) Zie Beets, Na Vijftig Jaar 8.

2) Ik heb ook aan de mogelijkheid gedacht van den invloed van een Hebreeuwsch meervoudig woord op *-im*. Maar van bevoegde zijde verneem ik dat in het Hebr. zulk een woord niet bestaat. En in Kluge, Rotwelsch heb ik zelf, bij een vluchtig doorbladeren, niets gevonden. Zie echter beneden, blz. 118, noot.

met *ketelboeterij* genoemd blijkt (zie boven, 109 vlg.), valt er ook misschien een ander licht op de namen „Robijn, Robrecht" in den potpourri van middeleeuwsche straatroepen.[1]) Immers, al volgt er onmiddellijk op „In dit dalekiin", dit laatste schijnt meer een muzikale herhaling derzelfde, aan „Robijn, Robrecht" ook voorafgaande woorden; en daarop volgt dan aanstonds: „Ketelen boeten, pannen maken" enz. In verband met het bovenstaande zullen deze namen hier dus wellicht niet als brok van een Dietsch liedje over *Robijn* en *Marion* opgevat moeten worden[2]), maar veeleer als straatroep, in een (nog nader te verklaren) verband te brengen met bovenbedoelde nering van den „robijnzak" en de „ketelboeterij".

De vragen die ik, nu al deze verschillende *Robijn's* hier ten tooneele gevoerd zijn, stellen wil (doch niet stellig beantwoorden kan) zijn: bestaat er historisch verband, bloed- en naamsverwantschap tusschen den Oudfranschen *Robin* met zijne ontwijfelbare in den aanvang (blz. 104) genoemde Nederlandsche nazaten eenerzijds en de Hoog- en Nederduitsche *Rubin's* en *Robbin's* anderzijds; zoo ja, behooren dan de andere Dietsche *Robijn's* allen mede tot dezelfde Fransch-Duitsche „sibbe"; zoo neen, tot welke der beide „sibben" behooren die dan?

Martin wilde reeds in 1882 den naam en ook de figuur van den kwakzalversknecht uit het tusschenspel aan Franschen invloed toeschrijven. In eene recensie der Erlauer Spiele, waarin het kramerstooneel zeer uitgewerkt voorkomt[3]), zegt hij: „Entscheidend aber" (voor de herkomst uit Frankrijk) „ist der name Rubin, d. h. Robin: so ward im 13. 14. jh. in Frankreich der vertreter bäurischen wesens genannt und gelegentlich als hanswurst aufgefasst, wie heutzutage Pierrot."[4]) Wirth daarentegen wil van die herkomst niet weten: hij meent dat de

1) Tijdschr. XXV, 31.
2) A. w. 34.
3) Zie Creizenach I, 353; Froning I, 62—94.
4) Anz. f. deut. Alt. VIII, 311.

naam *Rubin* in Duitschand bekend genoeg is, en haalt uit de Fastnachtspiele een knecht *Rubling* en een arts *Rubein* aan (a. w. 179, noot). Nu schijnt de bekendheid van dien naam mij zeer twijfelachtig; in geen geval echter kan m. i. het voorkomen in de vastenavondspelen als bewijs tegen die herkomst gelden: immers schijnt daar juist een dergelijk personage bedoeld, m. a. w. het is een petitio principii. Hoewel ik over niet genoeg gegevens beschik om stelliger te spreken, schijnt het mij toch gansch niet onmogelijk noch onwaarschijnlijk dat inderdaad hier, als in zoovele gevallen, Frankrijk het vaderland is, en dat daar de oorsprong zoo al niet van de figuur des kwakzalvers, dan toch van diens naam moet gezocht worden. Ik zou mij dan de zaak zoo voorstellen.

Robin, die in de Fransche pastourelles en in het spel van Adam de la Halle nog alleen het type was van den lompen boerschen vrijer, is, buiten het gezelschap van zijne Marion, gaandeweg het type van den groven, rouwen, onguren gast geworden; vanwaar de overgang tot de categorie van den kermisgast, den hansworst vrij geleidelijk en gemakkelijk was: als zoodanig raakte hij in Duitschland bekend en werd zijn naam gegeven aan de wellicht inheemsche, maar nog onbenoemde figuur van den kwakzalversknecht in het tusschenspel (waarnaar de twee Mnd. *robbin's* stellig hun naam dragen). Weliswaar schijnt zulk een tusschenspel tot dusverre in de Fransche Paasch- en Passiespelen en misteriën niet aangetroffen te zijn; maar ook zonder dezen (zeker wenschelijken) schakel lijkt dit beloop van zaken mij toch niet onmogelijk. Anderzijds kon de Fransche naam in de aangrenzende zuidelijke Nederlanden (waar van genoemd tusschenspel nog geen spoor gevonden is) daarentegen licht toegepast worden op landloopers, boeven „rabauwen, fielen, guichelaars, truggelaars" enz. enz.; men herinnere zich slechts hoe, de eeuwen door, de boeren het voorwerp van den spot, maar ook van den hoon en haat der edelen en stedelingen beiden geweest zijn, getuige o. a. mnl. *dorper*, *dorperlijc*, *dorpernie* enz. en hun voorbeelden ofr. *vilain*

enz. (zie ook b. v. Creizenach I, 417). *Robijn* zou in de Nederlandsche gewesten dan een eenigszins andere toepassing hebben gevonden dan in de Overlandsche.

Wanneer wij nu ten slotte het Kanaal oversteken, vinden wij daar in de 15de eeuw den cyclus van balladen over den vrijbuiter *Robin Hood* en zijne *Marian* (d. i. toch zeker wel *Marion*, vervormd tot *Mary Ann*, ons Fr.-Ned. *Marianne*?). Is de vraag ongewettigd of wij ook hier weer te doen hebben met den invloed derzelfde Fransche figuren, wier namen dan wellicht op een paar inheemsche, historische of legendarische, personen zouden zijn overgedragen?[1]) Zoolang de eigenlijke herkomst der figuur van Robin Hood nog niet vast staat, is het, dunkt mij, geoorloofd, met het noodige voorbehoud, deze gissing te wagen: de vrijbuiter en de zwervende speelman staan niet zoo heel ver van elkaar.

Mocht ook zijne herkomst uit Frankrijk blijken, dan zou er een gansche „sibbe" van dergelijke *Robin's* bestaan: de Fransche boer en herder ware in Duitschland een kwakzalver, ten onzent een landlooper, in Engeland een vrijbuiter geworden.[2]) Allen te zamen zouden zij wederom getuigenis afleggen van den telkens blijkenden machtigen invloed der Fransche literaire cultuur in de Germaansche landen van West-Europa gedurende de middeleeuwen.

Utrecht, Juni 1909. J. W. MULLER.

---

1) Zie behalve Tijdschr. XXV, 20, noot 1 en het daar aangehaalde ook b. v. Wülker, Gesch. d. engl. Lit. 176; Creizenach I, 455 en New Engl. Dict. i. v. *Robin* (alwaar ook de plaagzieke, schelmsche elf *Robin Goodfellow* genoemd wordt).

2) Eenmaal den smaak beet hebbende van dit „sibbe tellen", zou men in de verleiding kunnen komen er nog een jongere generatie van zwervers, t. w. het geheele geslacht der achttiendeeuwsche en latere *Robin-son's* bij te voegen! Moet deze (stellig geheel toevallige) naamsovereenkomst ons waarschuwen tegen het al te ijverig zoeken naar historisch verband, waarbij aan het toeval geen speelruimte wordt gelaten?

NASCHRIFT. — 1. Boven, blz. 104, en Tijdschr. XXV, 20, 31, 34, 318 heb ik uit zijdelingsche middeleeuwsche en enkele latere getuigenissen afgeleid dat *Robin* en *Marion* ook als typen van den boerschen vrijer en zijn (hem ontschaakte) vrijster reeds in de middeleeuwen uit Frankrijk door liederen en gedichten naar de Nederlanden geïmporteerd en daar populair geworden waren. Een rechtstreeksch bewijs daarvan vond ik eerst onlangs in de volgende verzen uit de Rose:

Nature si es harde vroet;
Waendi, dat si wassen doet
Ende leven gevet Marione
Allene omme Robechone,
Ochte Robbechone om Marietten,
Ochte Tibaut omme Piretten? [1])

Langs dezen weg althans — maar het zal wel niet de eenige geweest zijn — hebben onze voorouders zeker kennis gemaakt met dit paar. — Terloops wensch ik te vragen of het bekend raken van dit Fransche paar niet tevens zijdelings pleit voor den invloed niet alleen van de Fransche lyriek, maar ook van het Fransche drama, bepaaldelijk dat van Adam de la Halle te Atrecht, in de Dietsche gewesten.

2. Te laat om er voor het bovenstaande partij van te kunnen trekken heb ik kennis gemaakt met twee opstellen: A. Wallner, Herren und Spielleute im Heidelberger Liedercodex (in Paul und Braune's Beiträge z. Gesch. d. d. Spr. u. Lit. XXXIII, 483—540); en het daarin aangehaalde: R. Heinzel, Abhandlungen zum altdeutschen Drama (in de Sitzungsber. d. philos.-hist. Cl. d. Kais. Akad. d. Wiss. (te Weenen) 134, X), bepaaldelijk de 5de afdeeling (s. 55—66): Ueber das Medicusspiel und die lustige Person der alten Bühne. Ik vond daar

1) De varianten hebben onderscheidenlijk: *Mairoene* (zeker niet meer dan een schrijffout voor *Marioene*), *Maroten*, *Gherberghen om Pyroten*. In de andere vertaling der Rose (ed. Verwijs, blz. 249 = Taalk. Mag. III, 201) luiden op dezelfde plaats de namen: *Marioene* en *Robetsoene*.

veel dat strekt ter bevestiging van de meeste mijner gissingen, die ik, had ik deze opstellen vroeger gekend, zeker met minder schroom voorgedragen, en ook hier en daar anders geschikt en korter bewoord zou hebben. Thans kan ik hier alleen, ter aanvulling, het voornaamste uit die opstellen mededeelen.

Heinzel is minder geneigd aan te nemen dat het tusschenspel, het potsierlijke kramerstooneel in het geestelijk drama ontstaan is uit een zelfstandig wereldlijk kluchtspel van speellieden of uit een vastenavondklucht, met zulk een kwakzalver als hoofdpersoon; veeleer schijnt hij te gelooven dat dit tooneel, hoezeer van Fransche herkomst, zich in het geestelijk drama zelf ontwikkeld heeft. Hoe dit zij, in allen gevalle bestond er ook volgens H. reeds gedurende de 14de eeuw in het Duitsche geestelijke drama een dergelijk comisch tooneel met staande figuren, waarvan een den naam *Rubin* droeg. Deze zelfde naam — of een kennelijke variant er van [1]) — is nu, zooals H. aanwijst, ook eigen aan eenige meer of minder verwante personages in verschillende andere tooneelstukken: een doktersknecht, een dokter zelf, de „lustige Person" in een zwaarddansspel, een nar of zot (in het blijspel „Die Narrenschule"), twee Joden, een duivel, een boerenknecht, eindelijk een minnezanger (over wien straks). Zeldzaam is de vorm *Robin*, die echter wel de oorspronkelijke, t. w. de Fransche zal zijn. Ook uit de Fransche literatuur haalt H., behalve *Robin* uit de pastourelles en uit Adam de la Halle's spel, een dommen knecht *Robin* (in een farce) en een anderen *Robinet* (in een Miracle Nostre Dame) aan. Deze

1) Geen variant, maar in oorsprong geheel verschillend acht Wallner (s. 525) den Jodennaam *Robin* = *Ruben* (zie ook bij Heinzel 62 twee aldus geheeten Joden, en verg. boven, blz. 113, noot 2). Inderdaad zal deze Jodennaam wel dezelfde zijn als de bekende Oudtestamentische naam (o. a. van Jozefs oudsten broeder) Maar men zou toch willen vragen of temet hier of daar uit een op Germaansche wijze beklemd *Róbin* niet eveneens een *Rúb(b)en* ontstaan zou kunnen zijn, welken — zooveel ik weet nog niet als Germaansch verklaarden — naam wij dan terug zouden vinden in den „held" onzer naar hem betitelde Mnl. sotternie, alsmede in den roemruchten (vaders?)naam *Rub(b)ens*. Mnd. *robbin* duidt misschien, eng. *robin* stellig een dergelijke teruggetrokken klem aan.

derhalve uit Frankrijk herkomstige naam nu had in de 14de eeuw in Duitschland blijkbaar reeds een slechten klank, een smadelijke beteekenis gekregen. In de latere Duitsche tooneelstukken (uit de 17de en 18de eeuw) is eveneens enkele malen een kluchtig personage, *Rüpel* of *Riepel*, aangewezen. Verder ziet ook H. kennelijk verband tusschen deze namen en den Engelschen *Robin Hood*: de aldus benoemde populaire figuur uit de balladen en Meispelen is dan wellicht een contaminatie van den befaamden vrijbuiter met den kabouter *Robin Goodfellow*. Daar nu de kabouters weder onmiskenbare gelijkenis vertoonen met de hofnarren of (zotten) en met de „lustige Person" in het drama (die immers, in Frankrijk en elders, veelal met de hofnarren de kleedij en den naam *fou* gemeen had), zou men, meent Heinzel, ten slotte belanden bij den (in Duitschland) bekenden knecht *Ruprecht*, waarbij dan *Robin* en *Rüpel* als Fransche en Duitsche verkleinvormen zouden behooren. In allen gevalle is *Rubin* dus de oudere naam voor dat personage van het Duitsche kluchtspel, dat bij de Engelsche komedianten en in de latere Duitsche en Nederlandsche zangspelen en kluchten *Pekelharing* enz. heet.

Wallner betoogt, ten deele in aansluiting aan het bovenstaande, dat de minnezanger *Rubin* [1]), die in het beroemde Heidelberger liederhandschrift voorkomt met het praedicaat *her* vóór zijn naam (eigenlijk een bijnaam), juist wegens dien aan de Fransche pastourelles ontleenden naam, eigen aan een boerschen vrijer, een knecht, een „villain" enz., stellig eigenlijk niet tot den heerenstand, maar tot dien der speellieden behoort en gerekend moet worden. De titel *her*, aldaar aan hem en aan drie andere, baarblijkelijk eveneens onder de speellieden, niet onder de echte „heeren" thuishoorende zangers gegeven, is niets dan een ironische titulatuur, in kennelijke tegenspraak met hun waren naam en stand. Het is een parodie uit het

1) Wiens gedichten, naar dit en naar andere hss., afzonderlijk zijn uitgegeven door J. Zupitza, Oppeln 1867.

tijdperk van verval van den „minnesang", volgens W. te vergelijken met b. v. *her Nîthart von Riuwental*, den naam van den vermaarden zanger der Mhd. zoogenaamde hoofsche dorpspoëzie [1]) (te vergelijken met de bovengenoemde Fransche pastourelle), en met het gebruik van *her* vóór dierennamen (in het dierenepos), vóór gepersonifieerde zaaknamen enz. Aanvankelijk door den speelman, in den nagebootsten adellijken minnezang, bij de aanspraak gebezigd, werd de titel later ironisch vóór een gemeenen speelmansnaam geplaatst; evenzoo hebben deze in genoemd hs. ook allen een wapen gekregen!

Zooals men ziet, strookt een en ander zeer wel met de hierboven door mij verzamelde gegevens: de naam *Robin*, in dezen vorm althans stellig vanouds Fransch, blijkt in heel West-Europa bekend geweest te zijn, en wel de typische benaming eener geheele bonte groep van personages, die allen den ruwen, wilden, althans onhoofschen karaktertrek gemeen hebben [2]).

3. Nu onder *Robin's* zoo talrijke naam- en geestverwanten ook althans enkele zotten of narren blijken te behooren (zie boven, blz. 118, 119), durf ik ten slotte ook nog een vroeger verzwegen gissing uiten, t.w. dat de *marot*, de bekende naam van de zotskolf, ook met *Marion* in eenig verband staat. Wat den vorm betreft is hiertegen geenerlei bezwaar: nnl. *marot*, ouder *marotte* en *marote*, is zonder eenigen twijfel niets anders dan het ontleende fr. *Marote* [3]), een der vele Ofr. vleivormen, naast *Marion*, *Mariete*, *Marionete* enz., van den vrouwennaam *Marie*, die als zoodanig o. a. in de Fransche liederen en het spel

1) Welke ook weer gedramatiseerd is in de zoogenaamde Neidhartspiele: zie Creizenach I, 418, 423.

2) Dat binnen de ruime grenzen dezer groep plaats is zoowel voor den min of meer idyllischen herder als voor den groven boerenkinkel behoeft niet te verwonderen. Ook de traditioneele figuren der herders uit den Kerstnacht zijn in de Fransche en Engelsche misteriën zoowel realistisch-humoristisch als (vooral later, tijdens de Renaissance) lyrisch-idyllisch opgevat en ontwikkeld; zie Creizenach I, 206—210.

3) Zie Ned. Wdb. en Hatzfeld-Darmesteter i. v., benevens Salverda de Grave, Franse Woorden 142 (naast *malloot* $<$ *malote*).

over *Robin et Marion* herhaaldelijk met de zoovengenoemde afwisselt[1]). De vraag is slechts of die zeer algemeene naam willekeurig gekozen is[2]) voor de zotskolf, als zinnebeeld of verpersoonlijking der dwaasheid, dan of inderdaad deze onafscheidelijke gezellin van den zot, waarmede hij voortdurend in een (schijnbaar twist)gesprek is, soms een verre, ontaarde nazaat is der bevallige *Marion*, die in de herderszangen en -spelen haren vrijer *Robin* vergezelt. De laatste gissing verliest, dunkt mij, in het licht van het bovenstaande veel van haar avontuurlijkheid. Wanneer de herder *Robin* ten slotte ook in hofnar of zot verkeerd is, waarom zou dan zijn wederhelft niet de „alter ego" van dien zot geworden kunnen zijn? Maar ik laat de verdere bespreking dezer vraag over aan Mej. Neurdenburg, in haar boven, blz. 111, aangekondigd proefschrift. Alleen wijs ik er nog op dat *marot* niet alleen een mannelijk, maar ook wel degelijk een vrouwelijk personage aanduidde[3]), en verwijs verder ter vergelijking, hoewel in verschillende richting, naar de *marionetten*[4]), naar den Engelschen vleinaam (van een meisje in een tooneelstuk) *Malkin*[5]), en naar nhd. *metze* < *Mechtild.*

Utrecht, Maart 1910. J. W. MULLER.

---

1) Zie Tijdschr. XXV, 20; Monmerqué 31 vlgg., 103 vlgg.

2) Verg. het boven, blz. 104, noot 1 en 3 aangehaalde.

3) Zie Ned. Wdb. i. v., 3).

4) Zie Tijdschr. XXV, 21, alsmede R. de Wassaghe, Hist. du théatre liégeois de Marionettes (1905), 11.

5) Zie Creizenach I, 400.

OPMERKINGEN OVER NEDERLANDSCHE SYNTAXIS.
I. USURPATIES.

1. Wanneer het op bepaalde wijs verloopen van een verrichting of rust (als rust is ook *wonen* op te vatten) van een als psychisch gedacht wezen afhankelijk wordt gesteld van een of meer omstandigheden — tijd en plaats inbegrepen —, dan gebruikt men wel impersonale uitdrukkingen met de omstandigheid als adverbiale bepaling (adverbium, casusbepaling, praepositiebepaling, adverbialen zin), als: 'Het zit *hier* mooi', 'koel', 'Het woont *daar* rustig', '*Op zand* woont het gezond', 'Het wandelt *nu* aangenaam', '*'s Nachts* werkt het niet prettig', 'Het maait weer vlugger *na zoo'n rust*', 'Het loopt wat lastig *in nieuwe schoenen*', 'Het loopt op den duur vervelend *met een paraplu op*', 'Het zit ongemakkelijk *in dien stoel*', Het rijdt licht *op die baan*', '*op die fiets*', 'Het zwemt niet best *met zoo'n zwaren last*', 'Het drinkt lekkerder *uit een kopje* (dan *uit een nap*)', '*Bij koel weer* arbeidt het genoeglijker', '*N[illegible]et middageten* slaapt het gemakkelijk', '*Zoo* rijdt het prettig', '[illegible] *zoo'n rommel* eet het niet smakelijk', ''t Zingt moeilijk, *als je kind zoo ziek is*', 'Het wandelt prettiger *samen*, als 't *alleen* zit', 'Ik kon er geen mensch verstaan; *daarom* woonde 't er voor mij zoo vervelend'.

De beslissende omstandigheid behoeft niet altijd in den zin genoemd te zijn; z. 14. — Het in r. 1 gebezigde *verloopen* doelt op afhankelijkheid van een factor buiten den wil van het betrokken wezen. Juist hierdoor wordt het mogelijk, de verrichting of rust impersonaal uit te drukken: ze wordt niet voorgesteld als inhaereerend aan het betrokken wezen; en dat laatste is dus geen subject, maar kan òf onvermeld blijven, òf als belanghebbende genoemd worden, in welk geval men steeds den met *voor* omschreven datief bezigt. Zulk een impersonale is dus b. v. niet mogelijk naast 'Hij loopt bij koud weer hard'.

Datgene wat bij een verrichting of rust onafhankelijk is van onzen wil, is vooreerst het aangenaam of onaangenaam zijn; bij een verrichting daarenboven het gemakkelijke of moeilijke en het (daarvan ten deele afhangende) vlugge of langzame. Want dit alles hangt af van de dingen buiten ons en van onzen eigen aard, niet van onzen wil. Wel kan men b. v. opzettelijk vlug of langzaam lezen, maar wanneer men zegt: 'Zulke bladzijden lezen nog al vlug', dan wordt bedoeld, dat bij elke gegeven wijs van lezen dat lezen relatief vlug afloopt, b. v. door grooten druk.

Sommige zinnen vermelden ook andere van onzen wil onafhankelijke omstandigheden, b. v. ''t Zat er stil' of (m. i. vrij zeldzaam) 'zonder wind', ''t Loopt daar zoo modderig; kom hier liever, hier loopt 't veel schooner', ''t Staat mij hier te tochtig'. Maar dan is toch, zoover ik zie, altijd de bijgedachte aan het aangenaam of onaangenaam zijn aanwezig; — gelijk deze trouwens ook niet ontbreekt in zinnen, welke het gemakkelijke of moeilijke, het vlugge of langzame te kennen geven.

Men kan de beide adv. bepalingen zóó onderscheiden, dat men b. v. in 'Het zit hi[illegible] mooi' *hier* noemt: *bep. van determineerende omstandigheid*, [illegible]*oi:* (zooals sommigen reeds doen): *modale bep.* (niet te verwarren met een *modaliteitsbep.* als *niet*, *wellicht*).

2. Het ontstaan dezer uitdrukkingen kan men zich als volgt voorstellen. Naast elkander stonden: 'Men, je (een mensch, iemand) zit hier mooi' (t. w. eventueel) en 'Het is hier mooi (om er te zitten)' — met *het* als onbepaalde plaatsaanduiding, zooals in '*Het* is hier donker' —; contaminatie leverde: 'Het zit hier mooi'. Evenzoo: 's Nachts werkt men, werk je niet prettig' en ''s Nachts is het niet prettig te werken' — met *het* als zoogen. voorlooper van 't subject, n. l. van *te werken*; hieruit door contaminatie: ''s Nachts werkt het niet prettig'. Of: 'Men, je loopt eerst wat lastig in nieuwe schoenen' en 'Het is eerst wat lastig in n. s. (te loopen)' — met *het* òf als onbepaald aangeduid werkelijk subject: 'Het (= het loopen) is eerst

wat lastig in n. s.', òf als voorlooper van 't subject, n. l. van *te loopen*, dus = 'Te loopen in n. s. is eerst wat l.' —; contaminatie leverde op: 'Het loopt eerst wat lastig in n. s.'

In één onzer vrb. schijnt het gebruik van dit impers. analogice een weinig uitgebreid. Men zegt n. l. wel, dat iemand ergens *schoon* loopt, maar niet *modderig*: deze bepalingen duiden aan hoe iets *onder* de beweging of rust *is*, niet er *door wordt*; "'t Loopt daar modderig' ware dus te beschouwen als analogie naar "'t Loopt daar schoon', d. i. 'zóó, dat men schoon *blijft*' (eigl. dus reeds een wijziging van *is*). Het geval zal echter wel anders verklaard moeten worden. Men zegt b. v. ook: "'t Loopt nu, bij dit weer glad (op den straatweg)', hoewel 'Je loopt glad' niet voorkomt. Het preciseerende *glad* (en dus ook *schoon*, *modderig*) zal wel gesubstitueerd zijn voor het algemeener *lastig* (*aangenaam* of dgl.). Een enkelen keer hoorde ik zoo o. a. 'Het loopt hier slichter' (Groningsch voor 'effener').

3. Deze uitdrukkingen zijn blijkbaar veel meer verbreid, dan onze spraakkunsten en woordenboeken doen onderstellen. Van personen uit zeer verschillende deelen des lands krijgt men ze te hooren; ik zou ze zelfs voor algemeen gebruikelijk houden, als niet grammatica en lexicon eer deden vermoeden, dat slechts enkele dusdanige zegswijzen dat zijn, zonder dat echter de begrenzing van 't gebruik wordt opgegeven. Ook ben ik thans niet in de gelegenheid, de zaak behoorlijk te onderzoeken. Ik volsta dus met den lezer te verwittigen, dat alles wat zonder aanduiding van herkomst vermeld wordt, in elk geval gangbaar is in 't westen der provincie Groningen, maar naar mijn indruk ook steeds over veel grooter terrein (zelfs dan, wanneer ik spreek van „ten onzent" en dgl.).

4. In 't *Nederlandsch Woordenboek* vind ik weliswaar niets in den trant van ons 'Op zulke gronden bouwt het voordeelig', 'Het maait hier zwaar', gelijk men anders wijd en zijd kan hooren zeggen, maar toch sub *het* 685, dat *het* gebruikt wordt „in uitdr. als „*Het spreekt gemakkelijk* — en *Het is gemakkelijk spreken in die zaal; Het zit hier gezellig* en *Het is hier gezellig*

zitten." Die verwisselbare uitdrukkingen zijn echter niet op één lijn te stellen. In 'Het is....' hebben wij gelijksoortige zinnen vóór ons als in 'Het was er een gezellige boel', "t Is hier donderen': *het* heeft de beteekenis van 'dat wat aanwezig is (was)' en de locale bepaling behoort niet bij 't praedicaat, maar bij 't subject; dus b. v. 'Wat er aanwezig was, was een gezellige boel', 'Wat hier aanwezig is, is donderen', evenals 'De zaal is hier donker' beteekent: 'De zaal hier', dus, aangezien *hier* in dezen zin limitatief is, 'De zaal voor dit deel (= dit deel der zaal) is donker'. Zoo beteekent het geciteerde 'Het is hier gezellig zitten': 'Het hier aanwezige', 'Dat wat men hier aantreft, is gezellig zitten'; blijkbaar is *zitten* evengoed praedicaatsnomen, als *zitje* in "t Is hier een gezellig zitje'. Dezelfde verklaring geldt voor 'Het is gemakkelijk spreken in die zaal' = 'Het in die zaal aanwezige', 'Dat wat men in die zaal aantreft, is gemakkelijk spreken' = 'dat men er gemakkelijk spreekt'. De zinswendingen met *het is* behooren dus niet tot ons onderwerp. — Onder de aanhalingen staat verder, wat zeker, wat den vorm der uitdrukking betreft, weer algemeen Nederlandsch is: „Het vrydt wel eens zo mooi in 't groen als op een ysvreugdje, *Leev.* 7, 145."

5. Daarop volgt: „Met dit gebruik schijnt in verband te staan het gebruik van *het* ongeveer met de bet. van *men*, dat Bilderdijk zich niet zelden heeft veroorloofd. || 't Slaapt zoet aan uw boezem gezegen, Bild, 1, 307. Neen, 't waakt verschriklijk op uit zulk een dartlen droom, 3, 421. Het kreunt, het kermt alom, en jammert van zijn pijn, 6, 333." De twee eerste vrb. vallen geheel in ons kader, het derde „lehnt sich an" aan gewone impers. Immers bij imps. als 'Het regent', 'Het ruikt', 'Het rookt' kàn men denken: 'Het weer regent', 'Deze ruimte ruikt', 'Zeker iets rookt' of iets van dien aard, maar zooals men de imps. uitdrukkingen gewoonlijk voelt, is *het* + *verbum* één verbale vorm, zoo goed als *regen* + *t*, en denkt men bij dien vorm slechts, dat regenen enz. plaats heeft, of, wat op hetzelfde neerkomt, dat er regen enz. is. Zooals nu naar algemeen gebruik 'Het rookt', 'Het spookt' beteekenen: 'Rooken', 'Spoken heeft plaats', zoo beteekent in het derde citaat uit Bilderdijk 'Het kreunt' enz.: 'Kreunen heeft plaats' enz. (evenzoo zegt Hofdijk: "t Groepte er om haar heen', *Reynouts Tocht* 14, 2); naast *jammert* staat 'van *zijn* pijn' *κατὰ σύνεσιν* Hierbij zij gewezen op dit verschil met

de zinnen 'Het zit hier mooi' enz., dat, gelijk later nader besproken wordt, het verbum in deze potentiale beteekenis heeft ('Het zit hier *eventueel* mooi', hoewel er misschien feitelijk niemand zit), terwijl bij gewone impers. zulk een beteekenis niet aanwezig is, tenzij samenhang of situatie die meebrengen (b.v. 'Het regent' wil niet zeggen: 'Het regent *eventueel*'); evenmin dus bij een naar 't voorbeeld der gewone impers. gevormd 'Het kreunt....', dat men een casueel gewoon impersonale zou kunnen noemen.

6. Zulk een casueel gewoon impersonale is ook, wat als door enkele schrijvers gebezigd, o. a. door Cremer, vermeld staat *Ndl. Wb.* VI 684 *b* en Aanm. 1: 'Het roept', 'Het zucht', 't Kust weer' enz., alsmede een zegswijs zooals 'Het stroomde naar de kerk', 'Het bouwt hier overal aan', 'Het bouwt [hier] tegenwoordig net wat 't (bouwen) kan' of 'zoo hard als 't maar kan' — waarmee gezegd wordt, dat het bouwen even sterk plaats heeft als het [bouwen] kunnen plaats heeft, d. i. even sterk als de mogelijkheid tot bouwen aanwezig is —, ''t Schelde' = 'Er werd gescheld'. Zooals in 'Het regent' *het* kan opgevat worden als 'zeker iets', zoo in deze zinnen als 'men'; in 't algemeen dus *het* = '('t) een of ander'. Een zoodanig verbum staat mede op de „andere plaatsen bij De Jager, *Invl. v. Bild*, 134." Een uitzondering maakt daarbij de eenige locus, waar 't verbum trans. is, *Poëzij* III 12: „Aan uw boezem aamt het zegen"; hier wordt *zegen ademen* voorgesteld als datgene, wat plaats heeft, zooals *dikke druppen regenen, beschimpingen regenen* in 'Het regent d. d.', 'b.', doch het verbum duidt een *eventueel* geschieden aan, zooals slechts te verwachten was bij een uitdrukking als 'aâmt het *zalig*', daar immers het op *bepaalde wijs* verloopen der werking het punt van overeenstemming is met Het zit hier *mooi*' enz. — „Ook bij Bogaers, *Wdb. op Bild.* 133" vinden wij vrb. geciteerd, die òf ten onzent geheel tot de typen der spreektaal behooren, zooals „Met zilvren armen tegen ijzren vecht het slecht" (Spreuken van Sadi 37, 13), òf althans zich daarbij genoegzaam aansluiten voor poëtische taal. Zoo zeggen wij: ''t Leeft hier van muggen', dus met een door *van* ingeleide bepaling van oorzaak [1]), (welke weg kan blijven, als ze uit samenhang of situatie genoegzaam blijkt; in dat geval dus: ''t Leeft hier'), en met een locale bep. (welke in dezelfde gevallen weg kan blijven, doch in de vrb. uit Bild. overal staat). Hier komt het dichtst bij: „Van binnen gorgelt het van dichte nachtegalen", *Edipus* 2, 10, want in dezen zin is per metonymiam de ruimte (*het*) tot iets gorgelends geworden, zooals in ''t Leeft h.v.m.', tot iets levends. Maar feitelijk is nu 'het gorgelt van nachtegalen' = 'nacht. gorgelen', iets waarvoor verdere parallelen leveren de nader te bespreken zinnen in den trant van ''t Wemelt daar van visschen' = 'De visschen wemelen daar'; hieruit zijn te verklaren: 'Daar 't nog van schimmen waart', *Vaderlandsche*

---

1) Zulk een bepaling komt ook voor bij gewone impers; zie *Nl. Wb.* V 1525: „'t Hagelde om zijn hoofd van kogels, Vollenhove, Poëzy, 386."

Oranjezucht 119, 15; "'t Zweeft om zijn blank rapier van geesten af en aan', *Mengelingen* II 44, 15.

7. Vergelijkt men deze passages met onze uitdrukkingen, met wat ook het Wdb. als algemeen ndl. en als enkelen schrijvers eigen opgeeft, met het Westvlaamsche 'Het hoort lijze' (zie 8), dan komt men tot het besluit, dat Bilderdijk in dezen gebruik heeft gemaakt van zijn goed recht om ook met het min algemeen verbreide zijn voordeel te doen, zonder daarbij verder af te wijken van het Nederlandsche taaleigen, dan men in poëzie gewoon is.

8. Is zulk een constructie nu als 'Het zit hier mooi' wellicht verbreid over streken, die niet aan elkaar grenzen? Ik vind althans in het Ndl. Wb. alleen uit het *Westvlaamsch Idioticon* van De Bo: 'Het hoort hier lijze (gemakkelijk)'. Ook ik heb geen verdere vrb. gevonden, misschien omdat het verschijnsel niet zoo dadelijk de aandacht trekt. Bij *hooren* o. a. zocht ik, afgezien van kleinere lijsten, niet alleen vergeefs in Boekenoogen *De Zaansche Volkstaal*, Kuipers *Geïllustreerd Wb.*, De Bo *Westvlaamsch Idioticon*, Cornelissen en Vervliet *Idioticon van het Antwerpsch Dialect*, Ten Doornkaat Koolman *Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache*, W. Dijkstra *Friesch Wb.*, maar ook in Molema *Wb. der Groningsche Volkstaal*, hoewel wij toch b. v. zeggen: 'Ik verstond 't niet: 't hoort hier niet best'. Misschien is nog een vrb. bij De Bo: 'Het zit daar warm' (er is daar veel geld), want *het* zal wel niet pers. zijn = het geld (hoewel voorafgaat: 'Hij heeft *het* zitten' (hij is rijk)). Daarentegen *hoorde* ik zulke constructies herhaaldelijk van personen uit verschillende deelen van ons land.

9. De zoo ontstane impersonale vorm met *het* wordt natuurlijkerwijs dan gebruikt in plaats van een personalen met *men* enz., wanneer de bij *men* enz. toch reeds onbepaalde persoon geheel op den achtergrond treedt. Van 'Het zit hier [eventueel] mooi' is de beteekenis dus: 'Het [eventueel] zitten is hier mooi'. Algemeen uitgedrukt: deze impers. geven te kennen 'het eventueel plaats hebben der werking op de wijs, die de modale bepaling aangeeft', met dien verstande, dat ze op die wijs plaats heeft 'voor de substantie, aan welke de werking inhaereert' (vgl. echter 1 al. 4). Zoo kan weliswaar het personale

'Jij zit daar mooi' ook beduiden: 'Ik vind jouw zitten daar een mooi gezicht', doch het impersonale "'t Zit daar mooi voor jou' of ook eenvoudig "'t Zit daar mooi' kan alleen beteekenen, dat het eventueel daar zitten mooi is voor dengene, die er zitten mocht.

10. Zijn levensvatbaarheid zal de nieuwe vorm wel vooral danken aan het feit, dat ook de andere impers. met *het*, als 'Het waait', 'Het rookt', 'Het spookt', hoe men ook over hun oorsprong moge denken, feitelijk 'het plaats hebben der werking' te kennen geven. Wellicht werd ook reeds zijn ontstaan bevorderd, doordat het vooraf aanwezig zijn van verba als de pas genoemde psychisch voor hem disponeerde.

11. Is de boven onderstelde genesis dezer uitdrukkingen de werkelijke, dan is het zeer begrijpelijk, dat men ze niet zonder modale bepaling gebruikt (noch zonder bepaling van determineerende omstandigheid, tenzij deze er licht bij gedacht kan worden; vgl. ben.): één der gecontamineerde vormen ("'t Is hier mooi') is daarzonder ondenkbaar. Gewoonlijk is de bepaling een adverbium; zeldzaam hoort men b. v. "'t Zit hier zonder last', met een adverbiale bepaling, of 'Op die mooie baan rijdt het, dat je der over vliegt', "'t Zicht hier, dat het een aard heeft', waar men 't adverbium *zoo* bij den hoofdzin kan denken.

12. De vraag ligt voor de hand, welke verhouding bestaat tusschen den hier besproken impers. vorm en een anderen, welke eveneens het plaats hebben der werking te kennen geeft, t.w. dien van den typus 'Hier wordt mooi gedanst'. Het laatste noemt men pass. van 'Men danst hier mooi'; beter heet het een pseudo-passief. Nu bedoelt men met den act. vorm meestal: 'Men danst hier *feitelijk* (eens of meermalen) mooi', maar soms toch ook: 'Een *eventueel* dansen verloopt hier mooi'; bij opmerkingen van algemeenen aard, als 'Men studeert niet prettig bij zoo'n hitte', ligt de laatste opvatting zelfs voor de hand. Bij het act. dat een *feitelijk* gebeuren te kennen geeft sluit zich als pseudo-pass. aan: 'Hier wordt mooi gedanst,' d. i. feitelijk,

eens of meermalen. ('Bij zoo'n hitte wordt niet prettig gestudeerd' komt mij ongebruikelijk voor.) Doch waar een *eventueel* gebeuren bedoeld wordt, daar sluit zich de vorm aan met *het*. 'Het danst hier mooi' kan men dus karakteriseeren als naar de beteekenis pass. — beter pseudo-pass. — van 'Men danst hier mooi', zoo dit als eventueel bedoeld is.

Naast dit verschil in beteekenis staat een verschil in gebruik. Gelijk in het act. ook zonder modale bep. gezegd wordt: 'Men danst hier', zoo ook met *worden*: 'Hier wordt gedanst'. Bij *het* echter blijft die bep. slechts weg indien zij van elders blijkt; immers de vorm met *het* drukt juist uit, dat iets wat er als bep. van determineerende omstandigheid bij vermeld wordt (resp. iets wat van elders bekend is) — in ons vrb. *hier*, dus de plaats — oorzaak is, dat de werking [niet juist feitelijk plaats vindt, maar] *indien* ze geschiedt, zóó en zóó plaats vindt. 'Het danst hier mooi' heeft dus de beteekenis, die 'Men d. h. m.' kàn, en die 'Het is hier mooi te dansen' moèt hebben.

Hetzelfde geldt, als voor *men* een bepaald subject staat. Zoo heeft 'Uw kinderen dansen (hier) mooi', t. w. *feitelijk*, tot pseudo-pass.: 'Er wordt (hier) m. door uw k. gedanst'. Bedoelt men: *eventueel*, dan zou men zich in dit geval beter anders uitdrukken, zoodat daarvoor een geschikter vrb. is: 'Dikke menschen werken niet prettig bij zoo'n hitte'; en hiervan is naar de beteekenis het pseudo-pass.: 'Het werkt voor d. m. niet pr. bij zoo'n h.'

Het eventueele kan ook zijn op te vatten als 'voor eenig persoon', b.v. 'Het woonde daar onveilig', d. i. 'Als iemand daar woonde, dan woonde hij er o.'; niet *het wonen in 't algemeen*, maar *het wonen van een of ander persoon* is dus als eventueel gedacht.

In een zin 'Het zat daar zoo aardig' is wel van een feitelijk zitten sprake, maar toch ook van een omgeving, in wier aard het ligt, het zitten aardig te maken; het volgt niet uit het verbum, maar uit den aard der zaak, dat het zitten slechts éèns plaats had.

13. In 5 en 6 was sprake van impers., die eenvoudig het plaats hebben der werking te kennen geven. In veel gevallen staat naast hen geen vorm met *wordt*; vgl. 'Het stroomt naar de kerk'. Maar komt zulk een vorm voor, dan kan tusschen hem en den impers. natuurlijk het in 12 opgegeven verschil niet bestaan. Zoo zijn 'Het zucht' en 'Er wordt gezucht' beide naar hun beteekenis pseudo-pass. bij 'Men zucht'. Het onderscheid is nu, dat het ongewone *het* in zijn onbepaaldheid een geheimzinnige oorzaak althans suggereert, terwijl 'Er wordt gezucht' wel niet bepaald op menschelijken oorsprong wijst, maar ons toch laat in het natuurlijk vermoeden van zoodanige herkomst. Tegenover *men* bestaat dus nog het verschil, dat dit het zuchten bepaald voorstelt als van menschen afkomstig.

14. De in 13 besproken impers. behoeven geen modale bep.; bij de tevoren behandelde kan ze niet ontbreken, daar die juist te kennen geven: een plaats hebben op de wijs, die de modale bep. aangeeft. Doch ook een bepaling van determineerende omstandigheid kan bij onze impersonalia niet gemist worden, tenzij ze uit context of situatie op te maken is. Zoo kan men wel zeggen: ''t Arbeidt zwaar', maar alleen als de hoorder wel begrijpen kan, dat men bedoelt: *aan zulk werk*, of *alleen*, of *bij deze hitte*, of wat het zijn mag; zonder zulk een beperking zou de mededeeling onzinnig zijn. Evenzoo: ''t Loopt frisch, zacht' = het niet gebruikelijke '*Bij dit weer* is het loopen (voor den looper) frisch, zacht (d. i. niet koel)'.

15. Kiezen we thans, in stede van een intransitief verbum, een trans., door b.v. naast elkaar te stellen: 'Men, je beploegt dit land licht' en 'Het is licht, dit land te beploegen'. In overeenstemming met wat we bij intransitiva zagen, zouden we nu kunnen verwachten als contaminatievorm: 'Het beploegt dit land licht.' Dit wordt echter niet gezegd, ook niet naast een bepaling van determineerende omstandigheid, b. v. geen 'Het beploegt zulk land licht bij droog weer'. De verleiding tot contaminatie was dan ook minder groot, want de beide uitdrukkingen liepen verder uiteen, daar in den eersten zin het adv. achteraan staat (vgl. 'Men zit hier mooi', ''t Is hier mooi (te zitten)' met het juist genoemde zinnenpaar).

16. Wel kan men den contaminatievorm gebruiken bij trans., die ook absoluut voorkomen, want zoo gebezigd zijn ze eigenlijk intr.; we hebben dan ook reeds enkele vrb. ontmoet. Men denke b. v. aan de synonieme uitdrukkingen 'het land ploegen' en 'het land beploegen'. *Ploegen* wordt ook gebruikt in absoluten zin (Wat doet hij? Hij ploegt.), *beploegen* alleen met een object. Dienovereenkomstig kan men zeggen: 'Het ploegt hier licht', maar niet: 'Het beploegt hier licht'. (*Het* is hier indefinitum; met *het* als personale zou 't verbum causaal zijn; vgl. 'Het land ploegt hier licht' 23 tegen 't slot.)

17. Begrijpelijkerwijs doet het trans. zijn van 't verbum niet ter zake, wanneer de volgorde der beide te contamineeren zinnen gelijk is, d. i. subj. + verb. fin. + determ. bep. + modale bep. + obj., of subj. + verb. fin. + mod. bep. + obj. + det. bep., of ook det. bep. + verb. fin. + subj. + mod. bep. + obj. Zoo kan men wel zeggen: 'Het vertelt dan' of 'in de schemering, zoo gezellig spookgeschiedenissen', of: 'Het v. z. g. sp. in de s.', ook: 'In de s. v. het z. g. sp.', want hier was de volgorde der woorden gelijk in de beide te contamineeren zinnen, t. w. '*Men, je vertelt dan z. g. s.*' en '*Het is dan z. g. s.* te vertellen', enz. Evenzoo: 'Het drinkt niet lekker koffie, als ieder je zoo aangaapt'.

18. In overeenstemming met haar ondersteldeu oorsprong is de impersonale uitdrukking gewoonlijk synoniem met een die *men* tot subject heeft (vgl. 9); soms echter kan ze verwisseld worden met een met bepaald subject, hetwelk dan in de imps. uitdrukking een met *voor* omschreven datief van den belanghebbende is, b.v. 'Het loopt voor mij lastig in klompen': 'Ik loop l. in k.', 'Het zat daar aardig voor jullie': 'Jullie zat daar aardig.'

19. Na deze impersonale constructie zou ik een personale onder de aandacht van den lezer wenschen te brengen, die echter kwalijk anders dan in den 3den ps. (sing. of pl.) kan voorkomen. Evenals de vorige wordt ook deze constructie gebruikt, wanneer het op bepaalde wijs verloopen van een ver-

richting of rust van menschen of dieren afhankelijk wordt gesteld van een omstandigheid; doch die omstandigheid is het zóó en zóó zijn van wat als subject staat en de betreffende eigenschap, indien ze er bij vermeld wordt, als attribuut heeft. Om met voorbeelden te beginnen: gewone zegswijzen zijn: 'Nieuwe schoenen loopen lastig', 'Die baan fietst, rijdt licht', 'Die stoel zit ongemakkelijk', 'Dat bed slaapt warm', 'Flink arbeiden [,dat] eet lekker', 'Dat patroon, model, knipt voordeelig', 'Dikke stof naait zwaar', en Conscience schrijft (*De arme Edelman* 21 b in *Volledige Werken*): 'Fijn tegen fijn voedert slecht', blijkbaar een spreekwoord, met *fijn tegen fijn* als bepaling van een weggelaten verbum.

20. Om den oorsprong dezer uitdrukkingen te verklaren, kan men uitgaan van zinnen met *het*, hetzij als in 1, b. v. 'Het wandelt nu aangenaam', hetzij als onbepaalde plaatsaanduiding (vgl. 2), b.v. 'Het ploegt hier licht'; in zinnen als de laatste kan men *het* ook meer bepaald opvatten, ongeveer = 'het terrein', 'het land'. Deze zinnen waren synoniem met andere, die den eersten typus naar onze onderstelling (zie 2) mee hadden doen ontstaan, t. w. met 'Het is nu aangenaam te wandelen', 'Het is hier licht te ploegen'. Hierdoor kon men *wandelt* en *ploegt* gaan voelen als gelijkbeteekenend met *is . . . te wandelen, is . . . te ploegen*; daardoor kon men tevens aan *het* een afzonderlijke beteekenis hechten. Maar dan voelde men het ook niet als iets vreemds, dat voor *het* een bepaald genoemde substantie in de plaats trad; immers 'Het bosch wandelt nu aangenaam', 'Dit land ploegt licht' maakten eenvoudig den indruk van 'Het bosch is nu aangenaam te wandelen', 'Dit land is licht te ploegen'. Letten we verder ook op zinnen als 'Het loopt eerst wat lastig in nieuwe schoenen' naast een der zinnen, waaruit wij ze ontstaan achtten (zie 2), t. w. 'Het is eerst wat lastig in n. s. te loopen', dan blijkt weer *loopt* = *is . . . te loopen*, zoodat men zonder bezwaar kon zeggen, in den singularis 'Deze schoen loopt', of ook in den plur. 'Deze schoenen loopen wat lastig'.

21. Deze zegswijzen toonen ons de verba in causatieve beteekenis: die schoenen veroorzaken, dat men lastig loopt, enz.; *loopen* enz. beduiden dus *doen loopen* enz. Dit stemt ten deele overeen met wat men bij die impersonalia ziet, welke een luchtverschijnsel noemen; vgl. 'Tonat' met 'Iuppiter tonat', 'Het dondert' met 'De God der eere dondert'. (Evenzoo, waar een met een atmosferisch verschijnsel overeenkomende werking op kleine schaal door menschen, dieren, machines verricht wordt, b. v. 'Ik waai met mijn zakdoek'. Verschil in opvatting is soms mogelijk, b. v. bij 'De kanonnen donderen'; men zal hier genegen zijn, als nieuwe beteekenis van *donderen* te constateeren: 'een op donder gelijkend geluid geven'; maar onder den vollen indruk gekomen, kan men dit geluid voelen als echten donder, waardoor de zin geheel gelijksoortig wordt met 'Iuppiter tonat'.) Immers, zoodra er een werkelijk subject staat, wordt de werking voorgesteld als van een of andere substantie uitgaande en bijgevolg als gecauseerd door die substantie, welke laatste dus evenzoo de dader is, als in 'De man loopt' de man de dader is van het loopen. De personale uitdrukkingen blijken tegenover de impersonale in zekeren zin causativa: Iuppiter doet het donderen, of, om beide uitdrukkingen tegenover elkander te stellen: 'Tonat' = 'Het donderen heeft plaats', 'I. tonat' = 'I. veroorzaakt, dat het d. plaats heeft'; naar meer philosophische opvatting middellijk, naar de oorspronkelijke zeker onmiddellijk (als causa efficiens), zooals de koe loeit. In die latere opvatting is de uitdrukking het meest parallel met 'Die schoenen loopen lastig': 'I. doet het donderen door iets in den hemel plaats hebben' en 'Die schoenen doen het loopen door den eventueel daarin staanden persoon lastig plaats hebben'. (Geheel anders is natuurlijk het personale te beoordeelen in 'De appels hagelden neer'; vgl. 51 slot der voorlaatste alinea 'Steenen regenden neer'.)

22. Boven werd gezegd, dat de persoonlijke uitdrukkingen voor atmosferische verschijnselen in zekeren zin de causativa zijn van de onpersoonlijke. Ze zijn dit slechts in zekeren zin,

want uitdrukkingen als *het waait*, *het regent* hebben iets tweeslachtigs; evenzoo andere impers., b. v. *het jeukt de koe*, *het duizelt mij*. Gewoonlijk doen ze slechts denken aan de aanwezigheid der verschijnselen wind en regen, jeukte in de koe, resp. duizeling in mij, zoodat het is alsof men zei: 'Er is wind', 'Er is regen', 'Er is jeukte aan (in) de koe', 'Er is duizeling in mij'. *Het* heeft dan geen afzonderlijke beteekenis (anders dan in ''t Is regen!'): *het regent* is evengoed als *de regen* één geheel, een soort van scheidbaar compositum of liever derivatum; m. a. w. bij sommige verba bestaat een afzonderlijke vorm om te kennen tegeven: 'de aanwezigheid der werking' of 'van het verschijnsel', welk laatste op het eerste neerkomt, als men 'het mist', 'het jeukt de koe', 'het duizelt mij' als voortgezette werking opvat. Maar toch zijn dezelfde uitdrukkingen in staat, zooals reeds in 5 en 6 werd aangestipt, om nog een andere voorstelling op te wekken, want haar vorm noodigt uit tot de opvatting, die men ook als de oorspronkelijke mag aannemen, n.l. van *het* als een substantie die *waait*, resp. *regent*. *Het* is dan een zeker iets, dat de spreker niet nader aanduidt, maar dat men kan opvatten als *het weer*, *de lucht*, *de ruimte om* of *boven ons* enz., en de verba beteekenen: 'wind veroorzaken', 'regen veroorzaken'. Vanhier ook dat men, van het verwijderde sprekende, *het* kan vervangen door *dat*; zoo zeggen wij: 'Dat regent daar bij Leeuwarden maar aldoor', parallel dus met '(Die weg) *dat* rijdt mooi' naast '(D. w.) daar rijdt *het* m.' — en bij 't verhalen van iets verledens: 'En dat regende, en dat waaide!' Men ziet, dat bij deze opvatting het zoogenaamde verbum impersonale niet meer in beteekenis van een personale verschilt: zoo goed als Zeus, veroorzaakt de hemel of iets dergelijks, natuurlijk als causa efficiens, dat het regenen plaats heeft. Evenzoo naast 'Het jeukt de koe (op den rug)': 'De rug jeukt de koe', naast 'Het steekt mij (in den duim)': De duim steekt mij' en dgl. Zulk een opvatting zou ook mogelijk zijn bij 'Het duizelde mij' = 'Iets deed mij duizelen'; voor mij is alleen 'Ik werd duizelig' spreektaal, doch daar ik mij

ook niet herinner, van menschen uit andere streken voor *het* een duidelijk subject gehoord te hebben, schijnt het mij, dat het bij de mogelijkheid gebleven is. Die mogelijkheid bestaat in geen geval bij 'Het zit hier mooi' en dgl.; hier is de beteekenis absoluut niet: 'Iets (b. v. het uitzicht) doet het zitten hier mooi zijn'.

23. Als oorzaak eener werking kan, gelijk uit enkele vrb. in 19 en 20 reeds bleek, ook vermeld worden: 'de aard der substantie, welke de werking *ondergaat*', b. v.: 'Dikke stof naait zwaar', 'Zulke koude boter smeert slecht'. De geaardheid wordt niet altijd uitdrukkelijk genoemd; men kan b. v. ook zeggen: 'IJzer smeedt nog al licht', d. w. z. 'IJzer is een zoodanige stof, dat men het nog al licht kan smeden', 'Fluweel plet licht', 'Dat boek leest prettig'. De verba maken hier den indruk van reflexieve permissieve causativa van 't passief: 'Dikke stof laat zich zwaar naaien', d. i. 'genaaid worden', enz. Juister is evenwel, ze te beschrijven als causativa met potentiale beteekenis, want de zinnen beduiden: 'Dikke stof veroorzaakt bij *eventueel* genaaid worden, dat het naaien zwaar is', 'Fluweel maakt uit zijn aard bij elke voorkomende gelegenheid, dat men het licht plet', enz. (Iets reflexiefs kleeft meer toevallig aan deze verba: als dikke stof maakt, dat het naaien zwaar is, dan is van zelf bedoeld: het naaien *van die stof*, juist als bij 'Die schoenen loopen lastig' rechtstreeks alleen wordt uitgedrukt: die schoenen maken, dat het loopen lastig is, — maar natuurlijk bedoeld wordt: het loopen *in die schoenen*. Zoo is dan ook 'Dat papier schrijft slecht' niet: 'laat zich slecht schrijven', maar: 'laat zich slecht *be*schrijven', of liever: 'maakt dat het schrijven, nl. van *de letters*, slecht is'.) Hierbij behooren ook gevallen als 'Dat vleesch kookt slecht'; immers dit beteekent: 'Als men dat vleesch kookt, dan gaat het koken (actief) niet gemakkelijk; dan kost het moeite, het gaar te krijgen'; de beteekenis van 't verbum sluit dus aan bij het *trans.* koken. Er is dus eigenlijk steeds sprake van eventueele, niet van feitelijke werkingen. Wel spreekt men van iets feitelijks, als men b.v.

zegt: 'Dat kauwt niet best', 'De koek kauwt uit' (het verbum *uitkauwen* staat in zijn grondbeteekenis in 'Je kauwt dien koek nog al wat uit', d. i. 'Je doet hem door 't kauwen nog al wat uitdijen'). Maar men heeft dan toch te doen met een spijs, die zich in 't algemeen bij 't kauwen uit zal zetten; het ligt niet in 't verbum, maar aan natuurlijke verhoudingen, dat de handeling met deze zelfde portie slechts eens plaats heeft. Evenzoo bij 'Het loopt nu zwaar', 'De gewone last droeg ditmaal licht', 'Het land ploegt hier licht' en dgl.; er zijn dan omstandigheden, in wier aard het ligt, een eventueel loopen zwaar, een eventueel dragen van den gewonen last, resp. ploegen van het land hier, licht, en bijgevolg het loopen nu zwaar, den last ditmaal zwaar, het ploegen hier licht te maken.

24. Het blijkt voor de beteekenis van 't verbum dus geen verschil te maken, wat men bij deze causatieve funnctie van 't verbum als subject gebruikt, m. a. w. of men het tot stand komen der werking voorstelt als afhankelijk van den aard der bewerkte substantie, of wel van plaats, tijd of andere omstandigheden; altijd is de beteekenis: 'veroorzaken, dat de werking, die het verbum in zijn grondbeteekenis noemt, eventueel plaats heeft op de wijs, die de modale bepaling aanduidt'. Daarentegen 'Ik loop', 'De kat vliegt den hond aan aan' noemt in 't algemeen een individueel feit; slechts casueel heeft een gewoon verbum potentiale beteekenis, b. v. 'Ik loop', wanneer de samenhang de bijgedachte levert: 'als iemand met een mes op mij afkomt', of 'Onze kat vliegt (eventueel) honden aan', waar zoowel de pluralis *honden* als allicht het feit, dat men het zegt terwijl de kat niet te zien is, de bedoeling toelichten, of 'Hier ontvangen wij bezoek', waarbij nog valt af te wachten, of het zal komen; vgl. ook 12. Voor de hier besproken verba echter is de potentiale beteekenis essentieel, en eveneens de betrekking op een bepaalde wijs, waarop de werking plaats heeft. Dit potentiale karakter heeft het verbum te danken aan het feit, dat als subject een substantie voorkomt, aan welker aard het hangt, dat de werking zóó verloopt (hetzij aan den aard der

bewerkte substantie, hetzij aan die eener andere, van welke op eenige wijs invloed op de werking uitgaat): de werking zal dus telkens zóó verloopen, zoodra ze van deze zelfde substantie te praediceeren valt. Zoo beteekent 'Dat bed slaapt warm': telkens als van dat bed een slapen (d. i. volgens het pas opgemerkte: 'veroorzaken dat een slapen plaats heeft op bepaalde wijs') te praediceeren valt, zal het slapen (in de gewone bet.) warm (althans relatief) plaats hebben.

25. Ook bij deze aanwending van 't verbum is moeilijk te zeggen, welke grenzen het spraakgebruik trekt. Duidelijk is b. v., dat men niet kan zeggen: 'Dat eet wel' voor: 'Dat laat zich wel eten', want in dit laatste hebben wij een vaste uitdrukking met de staande litotes van *wel* voor *zeer goed.* Evenzoo dat de duidelijkheid verbiedt te zeggen: 'Dat begrijpt niet goed' voor 'Dat laat zich niet goed begrijpen', maar toestaat: 'Dat vleesch snijdt niet best'. Maar waarom worden — althans zoover ik zie — ook andere verba met *be-* vermeden? Men zegt b. v. niet: 'Dat land beploegt zwaar', wèl: 'Dat land ploegt zwaar'.

26. Gelijk in 1 is opgemerkt, geven de behandelde verba een verrichting of rust te kennen; dus b. v. wel: 'Het eet niet lekker in zulken halfgaren kost', 'Het slaapt niet goed op zulken onverteerbaren kost', maar niet: 'Het groeit niet goed van zulken slappen kost', noch 'Het behaagt moeielijk met zulk een stem', 'Het zinkt gauw met zulk een zwaren steen aan den hals'. Evenzoo bij pers. constructie wel: 'Zulke kost eet niet lekker', niet: 'Z. k. groeit niet goed'. Dus geen onwillekeurige werking. Wel een vertoeven: *wonen* wordt met *zitten* enz. gelijk gesteld, zie 1; vd. ook 'Het *logeert* daar gezellig'; van andere verba van vertoeven herinner ik mij geen vrb.

Verder is t. a. p. gezegd, dat die verrichting of rust moest zijn van een als psychisch gedacht wezen; dus b. v. wel: 'In zoo'n bedje ligt het goed voor een kindje', maar niet: 'In zoo'n kelder ligt het goed voor aardappels'. Zoo hoor ik — waarover Hollanders mij bevreemding te kennen gaven, maar de grenzen

van wat in verschillende streken gebruikelijk is zijn kwalijk af te bakenen — 'In die vorst staat het niet goed voor uw kanarievogel', maar niet: 'voor uw geranium'. Tenzij de bedoeling is, die aardappels, die geranium als werkelijk lijdende wezens voor te stellen, wat natuurlijk hier evengoed kan, als b. v. in zinnen gelijk 'Hij (de geranium) heeft het niet goed bij jou', 'Je geeft hem niet, wat hem toekomt'.

27. Van zulke verba nu bleken drie opvattingen of gebruikstypen — ik zal in 't vervolg spreken van *usurpaties* — voor te komen, die men de gewone, de impersonale en de causatieve kan noemen. Volgens deze terminologie heeft men bij de impersonalia naast de gewone impers. usurpatie ('Het regent') een cautieve te constateeren ('Zeus regent'). Bij de impersonale wordt dan ondersteld, dat men alleen het plaats grijpen der werking bedoelt, want zoodra b.v. in 'Het regent' *het* eenige psychologische zelfstandigheid krijgt, dus opgevat wordt als 'de lucht', 'het een of ander' of iets in dien trant, is *het* gewoon subject, en 'Het regent' vertoont dan evengoed causatieve usurpatie als 'Zeus regent'; vgl. 22.

28. Onder *usurpaties* versta ik gebruikstypen, waarin een formeel onveranderd verbum voorkomt in verschillenden zin, die toch dezelfde werking involveert (waarmee dus synonyma en gewone nuances in beteekenis, b.v. de praegnante van *barsten* in 'De haver barst uit den grond', buitengesloten zijn), terwijl die verschillende zin de keerzijde is van het als subject voorkomen van een andere — inclusief geen enkele — der substanties, welke in de werking op ongelijke wijs betrokken zijn; over eventueele potentiale bijbeteekenis zie 23. Zoo vertooont *koken* in 'De meid kookt' een andere usurpatie dan in 'Het water kookt', maar dezelfde als in 'Het water wordt gekookt', want *wordt gekookt* verschilt formeel van *kookt*, en als men het verbum in den laatsten zin formeel gelijk maakt aan dat in den eersten, krijgt men: '(De meid, Iemand) kookt het water'. — Dat in 'Het regent' naar de gewone bedoeling *het* eigenlijk praefix is, sluit in zich, dat *regent*, hetwelk

alleen formeel een afzonderlijk woord is, ook alleen formeel een subject heeft, n.l. *het*; inderdaad wordt de werking niet als inhaereerend aan een subject gedacht, maar eenvoudig als plaats vindend. — Geen usurpatie is blijkbaar aanwezig, waar de wisseling van subject geen verschil in de beteekenis van 't verbum meebrengt, b. v. 'Zij vorderde met haar werk': 'Haar werk vorderde'. — Dezelfde nuanceering in beteekenis kan zich door verschillende usurpaties heen uitstrekken. Zoo beteekent *branden* in 'De tong brandt mij van de peper': "een gevoel hebben als bij branden"; tegenover 'De turf brandt' is dus nuanceering in beteekenis aanwezig. Dezelfde causatieve usurpatie nu als in 'Ik brand turf' zien wij ook in 'De peper brandt mij de tong', en wel met dezelfde nuanceering in beteekenis als bij het niet-causatieve vrb.

29. Behalve de besproken causatieve usurpatie bestaat een ander causatief, waarbij de lastgever als de eigenlijke werker wordt opgevat, en dat men *mandaatcausatief* kan noemen. Uit de oude talen welbekend, is het ook bij ons te constateeren in gevallen als 'Hij bouwt, zet daar een huis', 'Hij heeft dat huis afgebroken, omgesmeten' (in Holland 'tegen den grond gegooid'), 'Hij heeft het omgegooid en weer opgebouwd', 'Wij slachten morgen' (d.i. de slager op onzen last), 'Die boer slachtte jaarlijks een koe', 'Wij vegen alle jaren den schoorsteen', 'Wij verven, stukadoren, witten niet te vaak', 'M. is aan 't zichten' (wanneer zijn knechts en arbeiders het doen), enz. De grens voor 't gebruik weet ik niet aan te geven, maar men zegt b. v. niet in dezen zin: 'Hij maakt vaak een nieuw pak (kleeren)' of 'Hij poetst zijn schoenen vandaag driemaal'. De eigenlijke werker wordt hierbij dus instrument, en de verhouding tusschen 'Ik verf' en 'De verver verft' is dezelfde als tusschen 'Ik schrijf en 'De pen schrijft'. Genetisch bestaat natuurlijk het verschil, dat bij *verven* het oorspr. subject is *de verver*, bij *schrijven* integendeel *ik*. Tot onderscheiding van dit mandaatcausatief, waarover nader in 41, kan men 'De schoenen loopen lastig' en dgl. noemen: *causatief van 't impersonale*; vgl. 21. Die naam stelt ons

dan tevens in staat, deze usurpatie van nu te bespreken causatieve te onderscheiden.

30. Als men afziet van 't mandaatcausatief, is dus menig verbum in drie usurpaties aanwezig: in de grondbeteekenis, als impersonale en als causatief van 't impersonale. Daarenboven hebben verscheiden verba, gelijk ieder bekend is, zoowel transitieve als intr. beteekenis, of liever causatieve en niet-caus. in den trant van *zoogen*: *zuigen*. Zoo b. v. *smelten*, *koken*, *braden*, op voorbeeld hiervan 'Ik rook' naast 'De sigaar rookt' (doch in 't Groningsch: 'Ik smook'); 'Ze stroomen met alle zijlen' naast 'Het water stroomt' enz.; (*mee*) *tellen* ('Men telt hem niet (mee)' en 'Hij telt niet (mee)'); doch ook *leeren* 'onderwijzen' en 'aanleeren', waarbij de eigenaardige ontstaanswijs der dubbele beteekenis voor ons doel niets afdoet, doch waarbij opmerking verdient, dat niet gelijk in de andere gevallen het *subject* van 't niet-causativum het object is van 't causativum (vgl. '*De aardappels* koken': 'De meid kookt *de aardappels*'), doch het *object* (dus: 'De jongen leert *Fransch* van hem': 'Hij leert (aan) dien jongen *Fransch*'; vgl. het omschreven causatief, b. v. 'De boer liet den arbeider *de sloot* graven' naast 'De arb. groef *de sloot*', waar evenzoo het object van 't niet-causatief bewaard blijft bij 't causatief; de naaste parallel tot *leeren* levert, wegens het soms voorkomen van *aan*: 'Die jongen leest den brief': 'Hij laat dien jongen (doch ook: *aan* d. j.) den brief lezen'; — *afnemen* causatief in 'Koorts, pijn, baden neemt af' (waarmee wij geen ellips van *kracht, vleesch* of iets van dien aard bedoelen, maar 'doet iemand afnemen'), 'Het (n.l. dat koorts hebben) neemt af, als men alle dagen koorts heeft'; *vermageren*, in zinnen als 'Koorts, verdriet vermagert' causatief gebezigd; *toonen* komt bij ons intr. voor, waar het vergezeld wordt door één van sommige accusatiefbepalingen van graad, b.v. 'Dat huis toont niks, nog al wat', dus geconstrueerd naar *lijken*. Zoo hoor ik *opsieren* en zijn gewestelijk synoniem *opschieren* ook intr., dus b. v. ''t Siert er van op' (stel: van 't verven); wellicht in navolging der dubbele beteekenis van *opknappen*. Het aantal dgl.

verba schijnt toe te nemen; zoo lees ik in een dagblad: 'Te Meijel sloeg een paard door den bliksem dood', wat mij althans nieuw is. Soms, b. v. bij *leeren*, onderstelt wel het causat. steeds het niet-caus., maar niet omgekeerd; het laatste is dus niet steeds een andere us. naast het eerste; vgl. 32.

Gelijke dubbele usurpatie als *koken* en *smelten* vertoont ook *slaan*, n. l. tot aanduiding van den tijd; daarenboven is dit ook impersonale. Het gewoonste gebruik is het transitieve in 'De klok slaat vier (uur)' en het impersonale in: 'Het slaat vier (uur)', waarbij evenzeer de bedoeling is, dat het vier-uur-slaan plaats heeft, als bij 'Het regent', dat het regenen plaats heeft. Beide het personale en het impersonale kunnen ook absoluut zijn: 'De klok slaat', 'Het slaat'; dan heeft men natuurlijk geen andere usurpatie vóór zich. Doch wel, als het geslagene zelf subject wordt. Moge dit al niet zoo gewoon zijn als in het Fransch, zoodat wij 'Quatre heures vont sonner' weergeven met 'Het zal zóó vier slaan', toch hoor ik, als b.v. gevraagd is: 'Is 't al half acht'? casu quo antwoorden: ''t Volle uur heeft al geslagen'; soms ook: 'Acht had al geslagen, eer hij er was'. Bij 't personale gebezigde verbum blijkt dus een dubbele usurpatie aanwezig. Blijkbaar staat 'De klok slaat het volle uur' in dezelfde causatieve verhouding tot 'Het volle uur slaat' als 'De meid kookt het vleesch' tot 'Het vleesch kookt'.

Het impersonale is steeds imps. van 't causatief: een imps. van het niet-causatief komt slechts voor bij verba, die een verrichting of rust van mensch of dier te kennen geven; vgl. ben.

Bij *waaien* in de bepaalde beteekenis van 'door waaien in zekere richting bewegen' heeft zich een niet-causatief ontwikkeld = 'door w. *zich* in z. r. b.' of juister 'door w. in z. r. bewogen worden'; vgl. 'De storm waaide de bladeren van de boomen, over den grond, op, uiteen, in de sloot' met 'De bladeren waaiden van de b., over den g., op, uiteen, in de sloot'.

Van die trans.-intr. verba zou men dus zes usurpaties kunnen verwachten. Daarvoor is dan echter noodig, dat ze in de causat.

beteekenis niet alleen, doch ook in de niet-caus. een verrichting of rust (caus. natuurlijk altijd een verrichting) van mensch of dier te kennen geven. Stellen wij, om het verschil door een vrb. toe te lichten, naast elkander *koken* en *leeren*.

31. Van *koken* bestaan slechts de volgende 4 usurpaties:

1. niet-causatief: 'De aardappels koken';
2. causatief: 'De meid kookt aardappels'; hiervan komt 3 en dus 4;
3. impersonale (van 't causatief): ''t Kookt vervelend als 't vuur niet wil', ''t Kookt makkelijker aardappels dan soep'; hiervan komt 4;
4. causatief van 't impersonale (van 't causatief): 'Als 't niet trekken wil, dat kookt zoo verdrietig', 'Dat vleesch kookt slecht' (zie 23).

32. Bij *leeren* echter zijn de volgende 6 usurpaties aanwezig (vrb. van 1, 2 en 3 buiten samenhang met het causat. staan tusschen []):

1. niet-causatief: 'Hij leert (het) fietsen van zijn neef' ['Hij leert zich behelpen']; hiervan komt 2 en dus 3;
2. impersonale van 't niet-causatief: 'Het (pron. indef.) leert niet best van een vijand' ['Het l. n. b. met een volle maag']; hiervan komt 3;
3. causatief van 't impersonale van 't niet-causatief: 'Vioolspelen leert niet prettig van zoo'n brompot' ['Fietsen leert voor kinderen gauwer dan voor grooten', 'Alle dagen een uur, dat leert nog al gauw'];
4. causatief: 'Hij leert mij (het) fietsen'; hiervan komt 5 en dus 6;
5. impersonale van 't causatief: ''t Leert niet prettig Fransch aan zulke domme jongens'; hiervan komt 6;
6. causatief van 't impersonale van 't causatief: 'Aan zoo'n ezel leert gymnastiek nog aangenamer dan rekenen' (dus: G. is zoodanig, dat het het onderwijs geven aan zoo'n ezel nog aangenamer doet plaats hebben, dan rekenen uit zijn aard doet).

In 't volgende zijn de usurpaties genummerd zooals ze bij *leeren* voorkomen.

33. Met *leeren* staan theoretisch natuurlijk op een lijn: *afleeren* en *verleeren*, al zal men hier niet licht alle beteekenissen te hooren krijgen. Daarentegen zijn van tevoren alleen niet-causatief, en hebben dus alleen de usurpaties 1, 2 en 3: *aanleeren* (doch ouder ndl. ook: *iemd iets a.*; zie *Ndl. Wb.*), *toeleeren* (b. v. 3: 'Zoo leert dat dagelijks nog wat toe'), *aannemen* (3: 'Zoo'n gegewoonte neemt ongemerkt aan') '*overnemen* (3: 'Dat neemt gauw (van de omgeving) over'), *onthouden* (3: 'Zulks onthoudt niet .makkelijk'). Maar bij ons Groninger *beleeren* '(een paard) het werk leeren' zegt men b. v. 'een paard voor 't rijtuig beleeren', ''t moet beleerd worden'; even als bij *dresseeren* zijn dus slechts drie usurpaties mogelijk, waarvan twee voorkomen, de gewone als in bovenst. vrb. en de causat.; men kan n.l. wel zeggen 'Zoo'n schichtig dier, dat beleert niet heel best' (d. i.: dat het zoo'n s. d. is, dat veroorzaakt dat het beleeren niet heel best gaat), maar het theoretisch daarin opgesloten impers. 'Het beleert zoo'n s. d. niet h. b.' wordt mijns wetens niet gehoord.

Vergeten zou men misschien naast *onthouden* verwachten, doch in ons dialect, waaruit ik genoodzaakt zou zijn mijn vrb. te halen, heeft dit de zaak tot subject in den hier vereischten zin, m. a. w. beteekent: 'uit het geheugen gaan', niet: 'uit het geheugen verliezen' ('vergeten te doen' of 'mee te nemen' is wel een andere beteekenis, maar natuurlijk geen usurpatie).

Bij *verleeren* komt de bijzonderheid voor, dat de betrokken persoon, die anders bij 't impersonale en zijn causatief steeds door *voor* wordt aangewezen, hier in den niet-omschreven datief staat bij 3 (voor 2 ken ik geen vrb.): 'Wat hij eenmaal er in heeft, dat verleert hem niet gauw weer' (tegenover b. v. 3 'Dikke stof naait *voor* haar te zwaar'). M. a. w. *'t verleert* wordt behandeld naar analogie van *'t vergeet* (z. bov.). — Bij *afleeren* zou men, dunkt mij, altijd 1 gebruiken, als de persoon genoemd wordt, dus niet: 'Dat stotteren leert (voor) hem wel weer af',

maar alleen: 'Hij leert d. s. w. w. af'. Wèl zonder vermelding van den persoon: 'Stotteren leert wel weer af'.

34. Bij al deze verba kan ik als vrb. uit andere streken niets aanvoeren dan wederom De Bo: „Zwart op wit onthoudt wel"; usurpatie 3 dus; en ditmaal Cornelissen en Vervliet *Idioticon van het Antwerpsch Dialect*: „leeren 'geleerd worden.' Die verzen leeren moeilijk van buiten. Die taal leert gemakkelijk;" dus ook 3. Of misschien in 't zuiden wèl subject kan worden, wat gewoonlijk object is, maar niet een bepaling van plaats, tijd of omstandigheid?

Gewoon ndl. is in elk geval 3 van *zich aanwennen*, *zich afw.* met weglating van 't refl.; zoo staat in 'Zoo iets went gauw aan', 'Rooken went niet gemakkelijk af' *aanwennen*, *afw.* blijkbaar tot zich *iets aanw.*, *afw.* zooals *naaien* in 'Dikke stof naait zwaar' (z. 23) tot *naaien* in *iets naaien*.

35. Nog wensch ik te wijzen op eenige verba, die een 'zich aan iemand voordoen' uitdrukken. Vooreerst op *hooren* met 3, waarnaast geen passief gebruikt wordt: 'Hoe hoort mij dat, schelde't?', 'Dat hoort maar zoo voor een vreemde', 't Hoort winterig' (d. i. 'Het is een echt wintergeluid', b. v. van een wagen over den bevroren grond), 'Wat ze van 't meisje vertellen, dat hoort goed'. Hier wordt *hooren* dus een synoniem van *klinken*, vd. in 't eerste vrb. de onomschreven datief (vgl. boven *verleeren*). Vd. zeker ook *toehooren*, door contaminatie met *toeklinken*; dat kon ook hier gebruikt zijn ('Hoe hoort mij dat toe?' ''t Hoort mij winterig toe'), en men zegt b. v.: 'Dat hoorde hem best toe'.

Evenzoo: 'Dat lijkt hem vreemd, best toe' (bij ons niet, gelijk in andere streken, in bonam partem eenvoudig: 'Dat lijkt hem'), naar *toeschijnen*? wat wij echter thans niet gebruiken, dus wellicht eer naar *toehooren*.

Gelijke analogie vertoont *toeruiken*, b. v. 'Dat ruikt mij lekker toe' (òf = 'Ik vind dien reuk lekker', — òf ook = 'Ik vind dat een reuk, die op een lekkeren smaak wijst', en *toeproeven*, *toevoelen*: ''t Proeft mij zuur toe', ''t Voelt mij nat toe'. *Voelen*

ook zonder *toe*. Daarenboven zonder datief, met of zonder *aan* (niet *toe*): 'Dat voelt nat (aan)'. Vgl. ben.

Al deze composita met *toe* beteekenen een zóó en zóó gevonden worden door den persoon, die in den datief staat, b.v. 'Dat klonk, hoorde hem verkeerd toe' = 'Hij vond dat, wat hij hoorde, verkeerd' (waarvoor men ten onzent eigenlijk zegt: 'Dat was bij hem verkeerd' of 'Dat was in zijn zin v.'). Zoo kwam men er toe, de gedachte 'Ik vind het stil' uit te drukken door ''t Is mij stil toe'; 'Ik vind het vreemd' (= ''t Is mij zonderling te moede') door ''t Is mij raar toe'; en 'Ik vind het vreemd' (= 'Ik vind het zoo anders dan ik gewoon ben') door ''t Is mij vreemd toe'; oppositum: ''t Is mij eigen toe' (= hd. 'Es heimelt mich an'; ook bij terugkeer na lange afwezigheid is 't iemand al of niet nog eigen toe); — ook inchoatief: ''t Wordt mij al eigen toe'.

Boven werd opgemerkt, dat men voor ''t Voelt mij nat toe' ook zegt: ''t Voelt mij nat'. Laat men uit het laatste den datief weg, dan constateert men een algemeen geldig feit, evenals bij het in 't begin dezer paragraaf vermelde ''t Hoort winterig' enz. — Verder hoort men: ''t Voelt nat *aan*', n.l. bij opzettelijk onderzoek, want dat drukt *aanvoelen* uit; in dit geval is de stof dus slechts wat vochtig; wordt dit laatste reeds door de „bepaling van gesteldheid" uitgedrukt, dan is 't gebruik van *aan* praktisch onverschillig; ik hoorde b.v. 'Die tabak voelt slof (Groningsch voor 'eenigszins van vocht doortrokken') en 'D. t. v. slof aan.' Het voelen is hier van zelf een aanvoelen; soms is het dit ook bij ''t Voelt mij nat', maar dan drukt men zich minder duidelijk uit. (Nog zij aangestipt, dat men zegt met de zaak als datief en het geconstateerde als object: 'Je kunt dat goed wel aanvoelen, dat het niet sterk is', 'Ik had die stof zijn onsterkte niet aangevoeld'.)

Bij 'Hoe hoort mij dat?' laat zich tegenover 'Hoe hoor ik dat?' een zelfde verschil van us. constateeren als bij het intr. tegenover het tr. *koken*, en in 'Dat hoorde hem vreemd toe', 'Dat proeft mij zuur toe' ligt logisch voor *hooren*, *proeven* het overeenkomstige opgesloten.

36. Eigenaardig is de dubbele transitieve beteekenis, welke bij de synonyma *huwen* en *trouwen* naast de intr. staat. Intrans. is het verbum in 'Hij is met een weduwe getrouwd', 'Zij zijn op een Vrijdag getrouwd'; *trouwen* is dus 'echtgenoot(en) worden'. Hierbij behoort ook, met vermelding van den ambtenaar van den burgerlijken stand of den geestelijke: 'Zij zijn nog voor den ouden Hemsing getrouwd'. Maar 'Zij zijn nog *door* den o. H. g.' vertoont, evenals 't actief 'De o. H. heeft hen nog g.' en 'De o. H. heeft hem met zijn tweede vrouw getrouwd', *trouwen* in den trans. zin van 'tot echtgenoot(en) maken'. En eindelijk zien wij in 'Hij heeft een weduwe getrouwd' een andere trans. opvatting van *trouwen*, n.l. als 'tot echtgenoot nemen'. Deze beteekenis is een soort van medium bij de vorige, is n. l. = 'tot echtgenoot voor of van zich zelf maken'. Naar de door ons aangenomen terminologie moet de eerste beteekenis heeten: niet-causatieve usurpatie, de tweede: causatieve usurpatie; de derde zouden wij dus kunnen aanduiden als *mediaal-causatieve usurpatie*.

37. In enkele gevallen krijgt een passief verbum als subject, wat bij meer normale uitdrukkingswijs dativus commodi is. In onze taal is dit gebruik nog zeer beperkt. Zoo hoort men wel 'Ik ben gevraagd, verzocht om daarop te letten', 'Ik zal het doen, omdat ik er om gevraagd, verzocht ben', maar niet: 'omdat ik het verzocht ben'; wel: 'Ik werd opengedaan', maar daarnaast: '*Mij* (niet *ik*) werd de deur opengedaan'. De een gaat hierin verder dan de ander; zoo is een dgl. gebruik bij *opendoen* voor mij nog altijd iets hinderlijks, misschien alleen doordat ik het niet van jongs af hoorde, en onlangs begreep ik eerst bij navraag iemand, die oververtelde: 'Hij wordt weer voorgelezen', waarvoor mij alleen gerechtigd scheen: '(D)er wordt hem weer voorgelezen'. Niet algemeen is zeker ook een constructie als bij L. Mulder *Jan Faessen* I 227: '(hij had) nooit ondervonden, wat het is, onrecht te worden aangedaan', of reeds bij J. Vosmaer *Maarten Vroeg* 21 ed. Fockens: 'u te doen laten in een geval, waarin tien duizend vóór u het

gedaan zijn'. In overeenstemming met ons dialect is, wat ik lees bij BUSKEN HUET *Land van Rembrandt* ed. 1901, II 1 271: „al de getrouwde amsterdamsche mannen, die door hunne vrouwen op den kop gezeten werden."

Zulke plaatsen bewijzen althans, dat het taalgevoel zich niet te sterk tegen uitbreiding van deze constructie verzet. Bevorderd wordt ze niet alleen doordat verba met een dat. trans. synoniemen hebben, maar ook door het naast elkander gebruiken van verba trans. en verba met dat., b.v. 'Zij worden geaaid en in den arm geknepen', waar men dus kan zeggen, dat het eerste verbum attractie uitoefent op het tweede.

In onzen tongval hoor ik: 'Zulke menschen moeten niet te veel toegegeven worden', en dit schijnt mij ook algemeen ndl. Stellig is dat: 'Wij zijn opgeslagen in de huishuur, de belasting, het loon': 'De h., de b., het l. is ons o.'

Van gelijken aard is het, wanneer een mensch zoowel als een daad *toerekenbaar* heet, immers dit woord is een passief adjectivum verbale, en dus de daad *hem* toerekenbaar.

In 't Engelsch daarentegen: 'I was shown the city', 'He was given a guinea', enz. enz. In beide talen heeft de beteekenis van 't verbum zich aanmerkelijk gewijzigd, maar in 't eng. is het een soort van causativum geworden, waardoor er na omzetting nog een object overblijft, n.l. dat van het trans. verbum, waarvan het feitelijk gebruikte het caus. is. Zoo is *vragen*, *verzoeken* een synoniem geworden van *uitnoodigen*, zoowel in bovenstaanden zin als in *gasten vragen*, *verzoeken*, en beteekent *iemand opendoen*: 'iemand door (de deur) open (te) doen in de gelegenheid stellen tot binnenkomen'. In 't eng. daarentegen is voor de passiveering gebruik gemaakt van de omstandigheid, dat *to show*, *to give* een soort van causativa zijn van *to see*, *to take*, daar ze involveeren: 'to enable to see by showing', 'to enable to take bij giving'; deze in *shown* en *given* opgesloten verba *to see*, *to take* hebben als object *the city*, *a guinea*. Dit construeeren alsof een uitdrukking, waarvan men gebruik had kunnen maken, inderdaad gebezigd was, kan men telkens waarnemen; zoo zal onder 't spreken nauwe-

lijks de aandacht trekken het door mij genoteerde 'In Drent hoef je dat niet voorstellen, die zijn te zuinig', alsof het begin luidde: 'Aan de Drenten'. Vgl. ook andere ieder bekende gevallen van constructies *κατὰ σύνεσιν*. Dat men niet te denken heeft aan een dubbele usurpatie per brachylogiam, zoodat ook *the city*, *a guinea* subject zouden zijn bij *was shown*, *was given*, blijkt uit 'I was shown them all', niet 'they all'. — In beide talen beperkt zich de wijziging van beteekenis tot één genus, het passief, evenals in 't Grieksch bij *ἐπιβουλεύομαι* naast *ἐπιβουλεύω τινί* en buiten 't gebied des datiefs bij *καταφρονοῦμαι* naast *καταφρονῶ τινος*; vgl. ook eng. 'This tool was made use of', 'The king was taken refuge to', 'The murder was much talked about', maar niet: 'I made this tool use of' enz., ('Th. t. I m. u. of' heeft *Th. t.* afh. v. *of*), en evenals omgekeerd het actief 'Ik heb jouw broer gesproken' *spreken* toont = 'hebben als dengene, tot wien men 't woord richt', maar men, zoover ik opmerkte althans, niet passief zegt: 'Jouw broer is door mij gesproken'.

Wil men de hier ontwikkelde beteekenis van *vragen*, *verzoeken*, *opendoen* tegenover de oorspr. stellen, dan kan men haar aangeven als 'maken tot den persoon, aan wien gevraagd, verzocht, voor wien opengedaan wordt'.

38. Nog in enkele andere gevallen krijgt een verbum den bij de werking belanghebbende als subject. Een vrb. vinden wij vooreerst *Ndl. Wb.* III 1 1258: *„Gebroken liggen*, in Zuid-Nederland, eigenlijk van de machines eener fabriek waaraan eenig gebrek is ontstaan zoodat de fabriek moet stilstaan (niet kan „draaien"). Meestal, met subjectsverwisseling, van de werklieden: niet kunnen werken tengevolge van eene breuk aan de machines". Vgl. 'Hij is gebroken' van wie een breuk heeft; wellicht echter te verklaren naar 42 slot. Verder zijn hier te vermelden eenige in 't Westerkwartier gebruikelijke uitdrukkingen. Naast 'Mijn horloge gaat voor, na, mee' (= wijst een te laten, een te vroegen, den juisten tijd) zegt men daar n.l. ook: 'Ik ga voor, na, mee', en naast 'Mijn horloge wint, verliest' (= wijst telkens meer een te laten, een te vroegen tijd) zegt men er: 'Ik win, verlies'.

Men maakt mij er opmerkzaam op, dat dit ook elders voorkomt; evenwel kennen de meesten, die ik er naar vraag, de uitdr. niet. Een dgl. geval zie *Nl. Wb.* III 1 1061: „Wilt ge ook vuur?" „Dank u, ik brand nog". — In 't eerste geval is de verhouding het duidelijkst: de machines liggen gebroken voor (n.l. ten nadeele) van de werklieden. Maar in de andere gevallen staat de zaak evenzoo: mijn horloge gaat vóór voor mij; de belanghebbende wordt bedoeld, niet de eigenaar, want ten slotte zou 'Ik ga voor' gezegd kunnen worden door wie van een geleend horloge voorzien was, hoewel dan ook de eigenaar, die immers eveneens daarbij belang heeft, subject zou kunnen zijn. — Op gelijke wijs hoort men wel: 'S. verdroogt' voor 'Het land van S. verdroogt', 'Jan is 't verst gekomen' voor 'De steen van Jan is 't verst gekomen', 'Zij ziet er verscheurd uit' voor 'Haar kleeren z. er v. uit', 'Die dame ruischte zoo' voor 'De japon van d. d. r. z.', 'Die menschen zijn niet vóór 8 uur open' voor 'De winkel van d. m. is n. v. 8 u. o.'

Vergelijkt men zulke paren van zinnen, dan kan men dus zeggen, dat de genitivus possessivus bij het subject subject is geworden, en het oorspr. subject weggevallen; de gen. poss. wisselt intusschen met een datief of een daarmee in beteekenis overeenstemmende bepaling, want als een substantie, gelijk de gen. poss. uitdrukt, tot iemand in betrekking staat, dan heeft die persoon er belang bij, hoe de substantie werkt, en omgekeerd. Het possessief staat hierin natuurlijk gelijk met den genitief van 't personale; vgl. 'Zijn loon is betaald': 'Hij is b.' Men zou van de besproken verschuivingen de origineelen dan ook, min gebruikelijk maar voor de verschuiving eenvoudiger, kunnen geven als: 'Het horloge gaat mij voor', 'S. (datief) verdroogt het land', 'De steen is Jan 't verst gekomen', 'De kleeren zien haar (d)er verscheurd uit' en dgl.

39. Men kan de hier besproken verba karakteriseeren als te kennen gevende 'als belanghebbende betrokken zijn bij de werking, welke het verbum oorspronkelijk uitdrukt'. En men zou deze nuance een usurpatie kunnen noemen, indien men,

uitgaande van 'Mijn horloge gaat voor' enz., dit begrip een weinig wilde uitbreiden door in de definitie van 28 *in de werking* door *bij de werking* te vervangen (wat niet eens bij alle vrb. noodig is). De gewezen subjecten worden dan zoo uitgedrukt: 'Ik ga voor met mijn zilveren horloge en na met mijn gouden', 'S. verdroogt met zijn land' (hoewel dit wat vreemd klinkt, daar men *met* zou kunnen opvatten als *te zamen met*), 'Jan is met zijn steen 't verst gekomen', 'Zij ziet er verscheurd uit in haar kleeren'; gewoonlijk dus als instrumentale, soms als locale bepaling. Vgl. nog Groningsch 'Hij kan met die zaak wel uit' naast 'Die z. kan voor hem wel uit', d.i. 'Die z. is voor hem niet onvoordeelig'.

Men kan dit geval noemen de *usurpatie van den belanghebbende*. In elk geval past die naam voor passiva als de 37 vermelde 'Ik ben verzocht om daarop te letten'.

Een opmerkelijk voorbeeld is nog, dat men, niettegenstaande het misleidende der uitdrukking, meermalen zegt: 'Ik ben in die stad niet bekend' (n.l. 'niet nader bekend') voor: 'Die stad is mij niet nader bekend'; zoodat *bekend zijn in* een occasioneele beteekenis een usurpatie naast zich heeft gekregen. Evenzoo Groningsch 'Ik ben niets noodig' voor 'Ik heb niets noodig', dus logisch = 'Mij is niets noodig'. Terwijl *bekend zijn* zijn gewijzigde beteekenis slechts vertoont bij een locale bepaling, komt die weliswaar bij *noodig wezen* slechts bij een lijdend object voor, doch hier valt de bepaalde verbinding samen met de geheele gebruikssfeer der uitdrukking, daar deze transitief is. Naast het minder gebruikelijke 'Een huishoudster is voor hem noodig' is dus 'Hij is een h. noodig' een voorbeeld van de usurpatie van den belanghebbende. Het ontstaan der uitdrukking schijnt mij het best te begrijpen als contaminatie van 'Hem is iets noodig' en 'Hij heeft iets noodig'. Iets analoogs zal zijn aan te nemen voor *bekend zijn*.

De tegenwerping zal wel niet gemaakt worden, dat men in 'S. verdroogt' niet te doen heeft met veranderde verhouding tot het subject, en dus met veranderde wijs van de werking te beschouwen, maar met verwisseling van subject door personi-

ficatie, zooals in 'Frankrijk treurt'. Want zulk een personificatie ligt volstrekt niet in de bedoeling. Wel zullen echter zulke uitdrukkingen *ontstaan zijn* uit een soort van personificatie, n. l. hieruit, dat men een persoon met wat bij hem behoorde als een geheel opvatte, dat men naar den persoon èn benoemde (denominatio fit a potiori) èn als levend wezen voelde. Personificatie dus als toevallig gevolg van unificatie; vgl. 'De trom slaat'.

40. De naam 'usurpatie van den belanghebbende' past echter niet voor gevallen, waarin vroeger een ander subject stond, maar dit geheel en al door den belanghebbende verdrongen is, omdat voor usurpatie juist dit als characteristicum te beschouwen is, dat de nieuwe gebruikstypus *naast* den ouden in zwang is; vgl. Gron. ''tEten teert [hem, liever: bij hem] goed', doch trans. slechts *verteren*. Zulk een definitieve verandering van subject zien wij in gevallen, waarin de belanghebbende blijkbaar hierdoor grammatisch subject is geworden, dat hij reeds logisch subject was. Zoo ging het bij *lusten*, waarbij, zooals bekend is, voor den oorspr. genitief een subject in de plaats was gekomen, zoodat men voortaan zei: 'Die wijn lust mij'. Zoolang men hiernaast nog hoorde: 'diens wijns', vertoonde *lusten* dus twee usurpaties, een impersonale, die eenvoudig het plaats hebben der werking, in dezen de aanwezigheid van lust, constateert, en een in principe personale, causatieve, die het *doen* aanwezig zijn van lust constateert. Maar toen naast het nieuwe 'Die wijn lust mij' opkwam het nog nieuwere 'Ik lust dien wijn', was deze nieuwere beteekenis tegenover de nieuwe een usurpatie van den belanghebbende. (In Noordlaren, zegt men mij, wordt nog uitsluitend gezegd: 'Dat lust mij niet', natuurlijk m.m. wat den klank betreft). In onze tegenwoordige taal vallen echter bij dit verbum geen usurpaties meer te constateeren, want het dubbele gebruik verdween door de differentieering, dat *lusten* met de zaak tot subject ongeveer beteekent: 'welgevallen opwekken' (zooals nog in plechtigen stijl 't geval is, alsmede in sommige dialecten; bepaaldelijk, licht men mij in, is dit het geval in Zeerijp,

't Zand, Spijk, dus in Fivelgoo), met den persoon tot subject: 'lekker vinden'; in plaats van een soort van usurpatie heeft men daardoor feitelijk homoniemen, evenals bij 'Hij rouwde (droeg rouwkleeding) over zijn vader' en 'Het rouwde hem, dat hij zoo driftig geweest was' (ouder ndl. en in onze dialecten), — 'Ik moei (bemoei) mij er niet mee' en 'Het moeit (spijt) mij (ouder ndl. en in onze dialecten), — in Holland en Brabant 'Ik mankeer niks', bij ons 'Mij mankeert niks', = 'Mij scheelt niets' en 'Daar mankeert (= ontbreekt) niks aan'.

Op dezelfde wijs is een uitdrukking als ons 'Hij zal ongewoonte aangaan', d.i. 'De nieuwe toestand zal hem niet bevallen' (een enkelen keer schertsend: 'wel bevallen') blijkbaar in de plaats gekomen voor een vroeger 'Hem zal o.a.'; hier werd de verandering vergemakkelijkt doordat men, wanneer de substantie niet door een personale wordt uitgedrukt, niet meer kan hooren of zij nominatief of datief is. Zoo is 'Ik vergeet het' in plaats gekomen voor 'Het vergeet mij' (hoewel niet in onze dialecten), op het voorbeeld van zinnen, waarin de persoon voorop stond, als 'Die (schrijftaal: Dien) man vergeet het', welke uitlokten tot opvatting van *die man* als subject; en zoo zegt men, gelijk boven werd opgemerkt, in Holland en zuidelijker: 'Ik mankeer niets' = 'Mij mankeert niets'.

Evenmin is zulk een us. aanwezig in 'Ik ben bezet, in beslag genomen' naast 'Mijn tijd is b., in b. g.'; hier past eenvoudig hetzelfde praedicaat bij tweeërhande subject.

41. Ook het in 29 besproken mandaatcausatief kan veelal beschouwd worden als een geval, waarin de dat. commodi subject is geworden, maar toch niet per se. Men vergelijke '*Hij* bouwt daar een huis met 20 man' met '20 man bouwen daar een huis *voor hem*'. In 29 is ook reeds gewezen op het parallelisme tusschen dit mandaatcausatief en het gebruiken van het instrument als subject; '*Ik* schrijf met de pen' kan blijkbaar weergegeven worden door 'De pen schrijft *voor mij*'. Weliswaar niet geheel adaequaat, maar ook bij '20 man bouwen daar een huis voor hem' is de verhouding zoo; het is immers denkbaar,

dat die 20 man op last van een ander eén huis voor hem bouwen, evenals dat de pen van een ander voor mij schrijft. Ook bij '*Ik* schrijf te dik met die pen': 'Die pen schrijft *mij* te dik' zeggen beide zinnen niet onvoorwaardelijk hetzelfde; het kan b.v. wezen, dat ik niet met die pen schrijf, omdat ik weet dat ze eventueel te dik schrijft.

Naast 'Hij verkocht zijn huis door (bemiddeling van) notaris T.' (waarvoor men trouwens meest hoort: 'Hij liet zijn huis door n. T. verkoopen') staat: 'Notaris T. verkocht zijn huis voor hem'. Nu is *verkocht* in den eersten zin = 'liet veilen', in den tweeden = 'veilde'. Deze beide beteekenissen zijn ontstaan, doordat het gewoonlijk deelen van één handeling uitmakende *veilen* en *van de hand doen* hier gescheiden zijn, waardoor het laatste wordt een 'doen veilen'. Hier is het eerste *verkocht* tegenover het laatste niet te beschouwen als usurpatie van den belanghebbende (en „voor" drukt geen dat. uit); de verhouding is die van causatief tot niet-caus.

42. In andere gevallen is een locale praepositiebepaling subject geworden. Zoo staat, reeds in de middeleeuwen, naast 'Het water lekt uit die kan' ook 'Die kan lekt'; hier was echter de laatste constructie de oorspronkelijke; zie *Mnl. Wb.*, waar tevens is opgemerkt, dat het mnl. bij dit *lecken* of *leken* ook nog een transitieve constructie had ontwikkeld.

Voor 't hedendaagsche taalgevoel staat de constructie op één lijn met die van andere verba, waarin de praepositiebepaling oorspr. is; zie 47. Als oorsprong kan men contaminatie aannemen: terwijl men b.v. ging zeggen: ''t Water loopt uit die kan', maar tevens voor den geest zweefde: 'De kan lekt', kan men komen tot ''t Water lekt uit die kan'. — Behalve de substantie, waaruit iets lekt, kan ook die, waardoor het lekt, subject zijn; zoo staan weer naast elkander: 'Het water lekt door den bodem' en 'De bodem lekt'. Trouwens, men kan ook zeggen dat het water *door* de kan lekt.

Soms is er geen reden om de eene usurpatie ouder te achten dan de andere. Vgl. 'Het hout, de olie brandt' met 'De haard,

de lamp brandt'. Hier heeft invloed op den zin van *branden*, dat nu het eene, dan het andere element der concrete aanschouwing als subject kan opgevat worden.

43. Vaak zien we wel een subjectswisseling, die met de besprokene oppervlakkig overeenkomst vertoont, maar heeft het verbum geen wijziging in beteekenis ondergaan. In de zinnen met praepositiebepaling fungeert dan als subject *het*. Dat pronomen wordt daarbij vooral voor iets onbepaalds in de ruimte, ook wel in den tijd, gebezigd, maar ook voor zooveel anders, dat men genegen zou zijn het te omschrijven door: 'dat wat in aanmerking komt', incl. het geheel: Vrb.: 'Die kamer is niet netjes': ''t Is niet netjes in die kamer' — vgl. ''t Is een rommel in die kamer' —, 'De tafel is schoon': 'Op de t. is 't s.', 'Zijn gezicht was zwart: ''t Was z. om zijn g.', ''t Weer zal wel gaan', 'Met 't weer zal 't w. g.', 'Nederland is een vrij land': 'In N. is 't een v. l.', 'Die streek heet De Ga': ''t Heet in die streek De Ga', ''t Veld is kouder dan de kamer', ''t Is op 't veld kouder dan in de kamer', 'De duim doet mij zeer': 'Het doet mij z. in den d.' (waarbij men, zoowel als bij impers. gelijk *het jeukt mij, mij hongert*, als subj. *het lichaam* kan denken, maar feitelijk iets veel onbepaalders pleegt te denken; b.v. in 't voor ons taalgevoel nog levende geval van *jeukt* ongeveer: iets wat daar zit; vgl. ook 'Het kookte in hem': 'Hij kookte'), 'Die herfst was nat': 'In dien herfst was het nat', 'Zoo'n dag, les is vervelend': ''t Is v. op zoo'n dag, onder zoo'n les', 'Die dag was donker': ''t Was op dien dag d.', 'De grap was uit': ''t Was uit met (d.i. ten opzichte van) de grap', ''t Eten was afgeloopen': ''t Was a. met 't e.', 'De lust ontbrak hem': 'Het ontbrak hem aan lust'. In zulke gevallen behoort de praepositiebepaling bij *het*, b.v. 'Het [aanwezige] in de kamer is netjes'; het is dezelfde indruk dien men van *het* als dien men van *de kamer* ontvangt, en zoo is ook het verbum identiek.

44. Op één lijn met deze zinnen met, immers adverbiale, praepositiebepalingen staan zinnen met adverbia; zoo kan een

zin met *hier* hetzelfde beteekenen als een met *in Nederland*. *Hier*, *daar*, *er* zijn dan ook evengoed plaatsbepalingen bij *het*, of wel bij *dit*, *dat*, als *in Nederland* in 43 bij *'t*; dus b.v. *hier* = *in dit* = *in deze ruimte*. Iets dergelijks geldt van de temporale adv. *nu*, *toen*, *dan*, de modale *zoo*, *anders*. Wel zijn bij deze adv. de impersonalia 't gewoonst, doch dit is slechts een zaak van taalgebruik, dat b.v. ook meebrengt, eer te zeggen: ''t Is donker in de kamer', 'Op den volgenden dag was het te laat', ''t Is mij hier niet bekend', dan het logisch evenzeer of meer voor de hand liggende: 'Deze k. is d.', 'De v. d. was te l.', 'Dit is mij niet bekend' (n. l. uit vroegere aanschouwing). Zinnen nu als in 43, doch met adv., zijn: ''t Is er, hier een vrij land', 'Het was daar donker', ''t Is nu laat', 'Toen was 't nog vroeg', 'Dan zal het tijd van opstaan wezen', waarnaast minder gewoon: 'Dit is een v. l.', Dat was d.', 'Dat was nog vroeg', 'Dat zal de tijd van opstaan wezen', in welke laatste uitdrukkingen, logisch juist, het locaal of temporaal begrip slechts éëns is uitgedrukt, want *het*, *dit*, *dat* geven niet te kennen, of men met plaats, tijd, of iets anders te doen heeft. Soms is ook de zin met bepaald subject wel zoo gewoon: 'Dat heet De Ga': ' 't Heet daar De Ga'. Als vrb. met een modaal adv. vind ik in 't Ndl. Wb. sub *gelegen* natuurlijk: 'Het is met iemand of iets (zus of zoo) gelegen', „maar bij „met een zaaknaam als subject" wordt gezegd: „Weinig in gebruik", en Conscience dan geciteerd: 'hoe de zaken gelegen zijn'. 'Zoo is 't, is de zaak gelegen' en dgl. hoorde ik meermalen. Bij *geschapen* vermeldt het Wb., naast *het is*, *staat zóó geschapen met*: „In persoonlijk gebruik. Nagenoeg alleen in de uitdrukking: *de zaak* (*de zaken*) *staat* (*staan*) *zoo geschapen*" (met citaat uit Van Lennep). In vele gevallen staat een persoon of dier uit den aard der zaak als door *met* ingeleide bep. bij *het*; b. v. altijd 'Het gaat goed met den koopman', doch naast 'Het gaat goed met zijn handel' ook 'Zijn handel gaat goed'; echter 'Het gaat met hem vooruit': 'Hij g. v.'

45. In 't voorbijgaan merk ik op, dat natuurlijk voor een

praepositiebepaling een absolute casus in de plaats kan treden; zoo luidt b.v. het bovengenoemde 'Op den volgenden dag was het te laat' nog vaker: 'Den v. d. w. het t. l.' Vgl. verder: 'De nacht was koud': 'Des nachts was het k'.

46. Naast 'Hoe is 't, gaat het, wordt het' zeggen we ook 'Hoe — er mee'. Hetzij hier al of niet aan ellips van *gesteld* of iets van dien aard te denken is, in elk geval is *het*, ongeveer = 'uw toestand', het natuurlijkst subject. Daar 'er mee' staat voor 'met het', is dan 't eerste *het* nog een abstractie uit het tweede, dus ongeveer: 'Hoe is de zaak [gelegen] met uw toestand?'

47. Maar er bestonden nog andere tweetallen van zinnen met gelijke beteekenis, die er toe konden brengen, dat men analogice ook in andere zinnen locale of ook temporale praepositiebepalingen ging vervangen door subjecten. In gevallen als 'Op de tafel prijkten bloemen': 'De t. prijkte met b.' waren beide constructies mogelijk bij éénzelfde beteekenis van 't verbum. Evenzoo bij 'In dat water krioelden de visschen': 'Dat w. krioelde van v.' (want water en visschen zijn beide in wriemelende beweging), 'In, door de sloot stroomde het water': 'De sloot stroomde' (met weglating van het van zelf sprekende *van water*); in deze zinnen heeft *sloot* niet dezelfde beteekenis, daar het in den eersten zin de ruimte alleen aanduidt (als in *een droge sloot*), in den tweeden de ruimte en het water in vereeniging. Naar deze voorbeelden kon de verandering ook worden aangebracht in zinnen, waar ze oorspronkelijk onmogelijk was. Zoo is men misschien in navolging van het genoemde 'In dat water krioelden de visschen': 'Dat w. krioelde van v.', er toe gekomen, om naast 'In die straten krioelden de menschen' te stellen: 'Die straten kr. van m.'; ik geloof echter veeleer, dat deze in vele talen aanwezige uitdrukkingswijs hierop berust, dat de menschen met de straat tot een psychologische eenheid vergroeid zijn (vgl. 39 slot); hierdoor werd de laatste uitdrukking dan zelfs de gewoonste. Vgl. voor dgl. vergroeiing b.v. nog 'De geheele zaal juicht hem toe'. De eene oorzaak sluit de andere ook niet uit. Toen men eenmaal zei: 'De straat krioelt van menschen', kon

men dit natuurlijk varieeren volgens 43 tot 'Het krioelt in de straat van menschen'. Ook kan men in beide zinnen de van zelf sprekende bepaling weglaten, en dus zeggen: 'De straat krioelt', 'Het k. in de s.'. Met grooter waarschijnlijkheid mag men echter navolging van zinnen gelijk 'Dat water krioelde van visschen', 'De goot stroomde van den regen' als gelijkwaardig met 'In dat water krioelden de visschen', 'Door de goot stroomde de regen' aannemen bij 'Over' of 'Langs zijn gezicht stroomde het zweet': 'Zijn gezicht stroomde van zweet'. Eveneens, met weglating der substantie die ophoudt subject te zijn: 'Het water stroomt in den regenbak': 'De r. stroomt' (waar die substantie geen vermelding behoeft). Met dit dubbel gebruik staat, in weerwil van den afwijkenden oorsprong (zie 42), de dubbele toepassing van *lekken* thans gelijk: 'De melk lekt uit de kan': 'De kan lekt' (waar de substantie bekend wordt geacht; anders: 'lekt van de melk').

Naast 'In dat water krioelden de visschen' staat met het ook besproken *het* als onbepaalde plaatsaanduiding, welke dan door de praepositiebepaling nader gedefinieerd wordt: 'In d. w. krioelde het van v.'. Op grond hiervan mag men aannemen, dat ook van dgl. uitdrukkingen een stoot in dezelfde richting is uitgegaan; dat b.v. ook zinnen als 'In die straten krioelde het van menschen', 'Langs zijn gezicht stroomde het van zweet' konden ontstaan uit 'In die s. krioelden de m.', 'Langs zijn g. stroomde het zweet'.

Wat echter ook te bedenken is, is de mogelijkheid van contaminatie: ging men zeggen: 'Zijn gezicht glom van zweet' terwijl men juist in gedachten had gehad, of voelde opkomen: '(Het) zweet stroomde van zijn g.', of zelfs 'Van zijn g. stroomde (het) z.', dan kon licht voor den dag komen: 'Zijn g. stroomde van z.' Ook hier kan men zeer goed samenwerking van oorzaken aannemen.

48. In gevallen van den typus 'Zijn gezicht stroomde van zweet', 'De kan lekte' beteekent het verbum: 'was het tooneel, waar het van zweet stroomen, het lekken (in de beteekenis waarin de vloeistof lekt), plaats had'. Hier hebben wij een

nieuwe usurpatie voor ons, die wij *locale usurpatie* kunnen noemen. Daarvan is ook een geval: 'De boom hangt vol appels'. Parallel met b.v. 'Zweet stroomde langs zijn gezicht': 'Z. g. s. van z.' zou men naast 'Appels hangen in den boom' verwachten: 'De boom hangt van appels'; *vol* is blijkbaar ingedrongen uit 'De boom is, zit vol appels'. Of wel, het is een navolging van 'De takken hangen vol appels', daar deze dan werkelijk hangen. — Verder: 'Dat dorp *telde* 1024 inwoners', vooreerst oorspronkelijk, in zoover het oorspr. beteekende: 'was de plaats, waar het 1024 inw. tellen gebeurde'; thans echter is *telde* feitelijk synoniem met *had*, en dus, zou men eerst denken, geen usurpatie meer; het is dit intusschen gebleven, doordat het oorspr. letterlijk bedoelde 'Men telde in dat dorp 1024 inwoners' van zijn kant is gaan beteekenen: 'Men had...' — De oorsprong der uitdrukking schijnt hier geheel anders te zijn; vgl. PAUL *Deutsches Wb.*: „Das Mädchen zälht 16 Jahre mit unausgesprochener Beziehung auf die eigenen Lebensjahre, daher geradezu = „ist 16 Jahre alt". Danach dann weiter die Anstalt zählt 200 Schüler, die Stadt zählt 8000 Einwohner". Die volstrekt andere ontstaanswijs is echter evenmin een beletsel om hier de locale usurpatie aan te nemen, als bij 'De kan *lekt*', of als de geheel afwijkende genesis van het Latijnsche *amamini* belet, dit onder de personen van den pluralis te rangschikken, of als men bezwaar maakt, *-er* in hd. Kind*er* een pluralissuffix te noemen. Natuurlijk is in 'Het meisje telt 16 jaren' geen usurpatie te constateeren, omdat er geen '16 jaren tellen voor dat meisje' noch iets van dien aard naast staat; de (mijns wetens niet in de echte volkstaal) nieuw ontwikkelde beteekenis van *tellen* = 'hebben, op een aantal toegepast' duldt slechts in een gedeelte van haar gebruikssfeer verschil van subject.

49. Dit opstel zou te zeer aanzwellen, als het ook inging op dgl. verschijnselen buiten ons taalgebied. Om ten minste eenigszins op hun verre verbreiding te wijzen, wil ik den lezer toch aan een paar gevallen herinneren, die hem bekend zijn als karakteristiek voor geheele reeksen van verba. Zoo staat

tegenover enkele ndl. gevallen, waarin de datief zoowel als de acc. subject kan worden, b.v. 'Ik werd verzocht te komen', de reeds in 37 vermelde verre verbreiding van dit verschijnsel in het Engelsch, b.v. 'I was shown the city'; verder valt te wijzen op het hd. 'Es schläft sich gut in diesem Bette', het eng. 'This bed sleeps well' (maar in deze taal beperken zich allerlei dgl. uitdrukkingen noch tot eventueele werkingen, noch tot het aanduiden van het zóó en zóó verloopen der werking; cf. b.v. 'A great experiment was making'), op het met ons *ruiken* = 'olere' (immers niet *ie*, doch *ui* hoort men algemeen) en = 'olfacere' overeenstemmend hd. *riechen*, eng. *to smell*, fr. *sentir*, op het met ons *wemelen* (met b. v. *de menschen* en *de straat* als subject) overeenkomstig dubbel gebruik van hd. *wimmeln*, de. *vrimle*, zw. *vimla*, eng. *to swarm*, fr. *fourmiller*, russ. *kišetĭ*.

50. Eindelijk valt nog op te merken, dat onze taal negatief gekarakteriseerd wordt door het ontbreken der brachylogie, welke ontstaat door een verbum, dat men in twee relaties noodig heeft, slechts ééns uit te drukken. Van geheel anderen aard toch is het dubbel object bij causatieve uitdrukkingen als 'De onderwijzer liet hem de les opzeggen' en 'Men maakte (= deed worden) hem diaken', waarover ik nader hoop te handelen. Ook wordt (in weerwil van het niet meer ongewone 'Ik werd opengedaan' = 'De deur werd mij opengedaan') in 'Mevrouw deed mij de deur open' het personale als dat. comm. gevoeld, evengoed als wanneer men zegt: 'M. deed de deur *voor* mij open'. Maar onmogelijk zijn bij ons constructies in den trant van het Latijnsche *doceo aliquem aliquid*, waar het verbum de dubbele beteekenis vertoont van 'wetend maken' en van 'geweten maken', van het Hebreeuwsche *sāra*', dat gelijktijdig het gezaaide en den akker als object neemt, dus = 'zaaien' en 'bezaaien', (hoewel wij toch b.v. evengoed *land* bouwen als *rogge*), van Semietische verba, welke een maken van iets uit iets te kennen geven, en de grondstof en het product naast elkander als object kunnen hebben. Zooals iedereen weet, deelt zelfs het zoo verwante nhd. dezen volslagen tegenzin niet, maar

gebruikt bij *lehren* vaak, bij *fragen* minder, naast den acc. personae ook den acc. rei, en heeft bij *bitten* nog in lateren tijd, zij het ook in beperkt gebruik, naast den acc. pers. den acc. rei aangenomen in plaats van den vroegeren gen. rei.

Ik wil hierbij daarlaten, of niet de acc. rei, die immers als hij naast den acc. personae voorkomt bij omzetting acc. blijft, daar niet eer dan als object is op te vatten als acc. relationis, in welk geval het verbum natuurlijk niet gelijktijdig in dubbele beteekenis voorkomt; stellig zou deze verklaring echter niet overal opgaan, men denke aan het obj. van den inhoud en van het product, b.v. *εὐεργετεῖν τινα εὐεργεσίαν*.

Uit het opgemerkte volgt, dat usurpatieverschil als b. v. bij hd. 'Die Jugend wurde dort gelehrt': 'Die Kunst wurde schlecht gelehrt' in het ndl. principieel onmogelijk is.

51. Wij hebben gesproken van tweeërlei usurpatie, wanneer bij formeel hetzelfde verbum een substantie den eenen keer wel, den anderen keer niet als subject voorkwam; ze was in 't laatste geval datief, locale bepaling, enz., soms ook werd ze weggelaten. Het correlaat der veranderde functie van zulke substanties was natuurlijk de veranderde beteekenis van formeel gelijke verba. Nu is b.v. 'Mij werd opengedaan' en 'Ik werd opengedaan' blijkbaar analoog met 'Ik vroeg (aan) hem iets' en 'Ik vroeg hem naar iets', en met 'Hij benijdde (aan) zijn neef diens rijkdom' en 'Hij benijdde zijn neef om diens rijkdom'. Zoo goed als bij verschil in subject, is bij elk verschil in rectie voor een formeel gelijken verbalen vorm een verschil in beteekenis aan te nemen; slechts zóó immers kan hij in ongelijke relatie staan tot een of meer der in de werking betrokken substanties. Zoo beteekent *vragen* in den eersten zin 'als vraag stellen', in den tweeden 'òndervragen'; *benijden* in den eersten 'niet gunnen', in den tweeden 'tot voorwerp van nijd hebben'. [Vgl. nog *paarden mennen*, *den wagen mennen*, *haver mennen*, *mennen* (absoluut)]. Wordt het laatste echter, gelijk vaak geschiedt, in verzwakten zin gebezigd, dan heeft men een gewone met usurpatie niet analoge nuanceering der beteekenis.

De met verschil in rectie samengaande verschillen in beteekenis zijn natuurlijk geen usurpaties, maar wel met usurpaties analoog. Ook kunnen ze bij passiveering tot usurpaties leiden; vgl. 37 en 50. Wij kunnen dus ten slotte opmerken, dat de usurpatie species is van een genus, dat men *relatie* kan noemen. Men kan dan zeggen, dat *relatiewisseling* heeft plaats gehad, waar de gewone beteekenis van *zitten, lachen* zich heeft gewijzigd als in 'Het zit hier mooi', 'Hij lacht zich een bochel'. Relatiewisseling is reeds aanwezig, waar een transitivum den eenen keer een object heeft van het getroffene ('Hij sloeg zijn vijand'), den anderen keer van 't product ('Hij sloeg een wonde'). Ook waar een trans. absoluut staat, dus een relatie vervalt, b.v. 'Hij sloeg', n.l. wanneer men niet het object eenvoudig onuitgedrukt laat, doch bedoelt: 'Hij maakte een slaande beweging', zooals b.v. duidelijk uitkomt in 'Hij sloeg onder 't spreken gedurig met zijn armen in 't rond'. *Slaan* kan dus zijn: 'een zekere beweging maken', maar ook: 'door die beweging treffen' en 'door die b. doen ontstaan'; zie boven. — Vaak toont zich daar relatiewisseling, waar een ww. gaat beteekenen: 'door de werking doen ontstaan'; zulk een ww. kan oorspr. intr. zijn: *zich een bochel, een stuip lachen, iem. een breuk schoppen,* — of gewoonlijk tr.: *zich een ongeluk eten, iem. een wonde slaan.* Ook daar, waar een ww. de bet. aanneemt: 'door de werking zóó doen worden, als de modale bep. aangeeft'; wederom kan het ww. oorspr. intr. zijn: *zich lam werken, den drempel plat loopen,* of gewoonlijk tr.: *zich ziek eten, iem. bewusteloos slaan.* Tot deze rubriek behooren ook: *een stuk van de kaas snijden, een lap op 't kleed zetten, den hoed op 't hoofd zetten, van 't hoofd nemen,* enz. enz. Zegt men b.v. 'Hij scheurde een tak van den boom (af)', dan beteekent dit niet, dat hij een tak scheurde, maar wel, dat hij door scheuren een tak deed worden: 'van den boom (af)'. Ook 'Hij sloeg het glas stuk' sluit zich aan bij 't intr. 'Hij deed door een slaande beweging het glas stuk worden'; het aaneenschrijven van *stukslaan* neemt niet weg, dat *stuk* en *slaan* hun afzonderlijke beteekenis houden; vgl.

'Hij verfde de deur rood'. Dan valt te wijzen op de in ons spreken weinig (maar toch b.v. in *zijn gang gaan*, *een mooie(n) slag slaan*) voorkomende uitdrukkingen als *een droom droomen* = *hebben*, *den dood sterven* = *ondergaan*, dus hierop, dat een intrans., hetwelk in beteekenis gelijk is aan een trans. + een bepaald object, voor dit trans. gebruikt wordt, zoodat het objectbegrip tweemaal uitgedrukt is („inwendig object"); ook dit zijn gevallen van 'door de werking doen ontstaan'. Al wil ik niet beweren dat ze feitelijk in den regel zóó ontstaan zijn, toch kan men ook hier weer zich den oorsprong begrijpelijk maken door uit te gaan van contaminaties, b.v. van *een droom hebben* en *droomen*. Nu en dan verspreekt men zich in elk geval op deze wijs. Ook het in 42 vermelde trans. mnl. *leken*, *lecken* behoort hiertoe; de beteekenis is hier wel niet '(water enz.) doen ontstaan', maar toch: 'doen te voorschijn komen'; evenzoo 'gal spuwen' = 'door spuwen gal te voorschijn doen komen', waarbij min of meer als licentia poëtica: 'woede snuiven' = 'door snuiven zijn woede te v. doen k., d.i. openbaren'; dit gebruik kan zich dus ontwikkeld hebben uit den acc. van 't product. In 'Het waait een storm', 'Het sneeuwt dikke vlokken' hebben wij van een gelijke wijziging het uitgangspunt en het overgansgeval vóór ons. In den eersten zin staat een acc. van 't product, dus naar de gewone bedoeling = 'Het door waaien doen ontstaan van een storm heeft plaats', of anders (vgl. 22) = 'De lucht (of iets dglks) doet door waaien een storm ontstaan'. In den tweeden zijn de analoge opvattingen mogelijk, maar ook twee andere, die men krijgt als men 'ontstaan' vervangt door 'te voorschijn komen'; terwijl de eerste opvattingen de oorpronkelijke zijn, werden de twee laatste aan de hand gedaan doordat men *sneeuwen* enger kon nemen dan voor 't geheele verschijnsel, n.l. voor 't ons zichtbare deel, het neerkomen. In 'Het regende steenen' kan natuurlijk alleen van 'in den vorm van regen te voorschijn komen' sprake zijn. — Daarenboven zijn *waaide* enz., hoewel psychisch werkzaam, logisch pleonastisch voor *was* enz., evenals in 'Er waaide een storm' of, bij nadruk

op *storm*, 'Een storm waaide'; zoo ook in 'Dichte vlokken sneeuwden neer'; doch in 'Steenen regenden neer' is 't verbum natuurlijk niet eenvoudig 'kwamen neer', maar bepaaldelijk 'als een regen'.

Eindelijk zij gewezen op het hier niet nader te bespreken feit, dat in allerlei talen verba voorkomen welke meer dan één casus of praepositie regeeren, soms (zie 50) zelfs gelijktijdig (*docere aliquem* of *aliquid* of *aliquem aliquid*).

Buiten dit kader vallen (*het*) *water drinken* en *van het water drinken*, *de buitenlucht genieten* en *van de b. g.* enz. Hier blijft het verbum principieel transitief; men zou kunnen zeggen: *een gedeelte van het water drinken; wat van de b. g.* Tenzij men het laatste intrans. bedoelt, n.l. *genieten* als *genot hebben*, met *van de buitenlucht* als causale bepaling. Daarom staat ook ''t Eet smakelijk van zoo'n boterham' in constructie principieel gelijk met 'Zoo'n boterham eet smakelijk', behoort dus tot de gevallen van 44 (vgl. 'Ieder hapje eet smakelijk van zoo'n b.'); of men moet bedoelen: 'er van af eten, van af happen', in welk geval het parallel is met 'drinken uit een kopje' (zie 1), 'eten van, uit een bord'; dat de substantie, welke gegeten wordt, bij *van zoo'n boterham* (anders dan bij *van een bord*) één homogene massa vormt met die, waarvan (de qua) gegeten wordt, is voor zulk een bedoeling geen beletsel.

52. Hoewel volgens de definitie van 28 uitsluitend het verbum het domein der usurpatie is, is er toch bij het nomen een parallel van te vinden. Immers een substantief kan een werking als zelfstandig voorstellen, een adjectief kan een werking aan een substantie toekennen, en die werking kan in veel gevallen gedacht zijn als inhaereerend òf aan deze òf aan die der substanties welke in (bij) de werking betrokken zijn. Zoo is het onderscheid tusschen causat. en niet-cst. in den trant van 'De meid kookt': 'De groente kookt' (dat wegens het ontbreken van vormverschil behoort tot de usurpatieverschillen) terug te vinden bij de eveneens formeel gelijke infinitivi in substantievisch gebruik in *het koken van de meid*: *zij wacht op het* (per-

fectief) *koken van de groente,* en in gemeenzame taal hoort men, met *leerderij* als pejoratief van (*het*) *leeren*, zoowel *de l. van zoo'n meester* als *de l. van zoo'n kind.* Van adj. geldt het overkomstige; zoo beteekent *zuur* in *een zure appel*: '(eventueel) op zekere wijs aandoend' en in *een zure smaak*: 'op die wijs aangedaan wordend' (vgl. b. v. nog *een vieze hand* en *ik ben er vies van*, 'Dat was voor hem een verdrietig geval' en 'Hij werd verdrietig onder dat geval', 'Een verdrietig mensch zegt wel eens wat [wat hij zoo erg niet meent]'), en zoo zeggen wij evengoed *een moedeloos werk* (d. i. *m. makend*) als *een moedeloos mensch*; vgl. het halfverbale *toerekenbaar* p. 147. Èn een subst. èn een adj. — bijgevolg ook een adv. — kunnen dus formeel onveranderd voorkomen in verschillenden zin, die toch dezelfde werking involveert, terwijl die verschillende zin tot keerzijde heeft: bij het subst.: het eventueel in den genit. regeeren van een andere der substanties, die in de werking betrokken zijn, — bij het adj.: het bepalen van een andere der substanties, die in de werking betrokken zijn. Doch de geregeerde substantie is hier geregeld die, welke subject zou zijn bij normale verbale uitdr., b.v. *de benoemingen van dien minister* = *het* (*meer dan eens*) *benoemen van, d.i. door, dien m.*: *die m. benoemde; de benoeming van een plaatsvervanger door dien m.* = *het benoemd worden door dien m. van een p.*: *een p. werd door dien m. benoemd.* Bij de genoemde vrb. dekt zich het verschil met dat tusschen genit. subjectivus en gen. obj., welke laatste eigenlijk correspondeert met het subj. van het pass.; van het subj. van een afwijkende usurpatie (buiten de causat., z. bov.) komt geen correspondent voor. En zoo gaat het steeds: wel zegt men b.v. behalve 'Dikke stof naait zwaar', ook: 'Het naaien van d. s. is z.', maar dit sluit zich aan bij een ongebruikelijk 'Men naait dikke stof zwaar', waarom b. v. onmogelijk is om naast 'Dat papier schrijft slecht' te plaatsen: 'Het schrijven van dat p. is s.'.

53. Niet slechts het zijn in een toestand van verandering, ook het zijn in een toestand van niet-verandering kan verbaal

uitgedrukt worden: Hij slaapt, Zoo iets weegt, L. renteniert. Daar dus verbale en nominale praedicaten niet streng naar de beteekenis gescheiden zijn, zoo kan elk nominaal praedicaat als een verbale uitdr. beschouwd worden; vd. soms usurpatieverschil, als bij *bekend zijn*, *noodig wezen* (p. 150). En gelijk nu een dgl. verbale uitdr. *duur zijn* us. van den belanghebbende vertoont in 'Die winkelier is duur [met zijn waren]' tegenover 'De waren van dien w. zijn d.', en locale us. in 'Die winkel is duur' (n.l. wat de waren betreft) tegenover 'De waren in (of uit) dien w. zijn d.', zoo zegt men attributief *die dure winkelier* en *die dure winkel* naast *die dure waren*. Slechts brengt het taalgebruik mee, dat bij subst. en adj. (resp. adv.) die wijzigingen der beteekenis, welke aan usurpaties analoog zijn, een vrij beperkt gebied hebben.

Bij eenige welbekende ptc. prs. komt het analogon voor van de causale us.; de *razende* pijn: de *razende* lijder = de *kokende* meid: de *kokende* groente. Bij *brekende* waar en *roerend* goed toont zich potentiale nuanceering der beteekenis, dus '*eventueel* breken, roeren — d. i. bewegen (intr.) — veroorzakend'; vgl. 23.

Groningen. W. DE VRIES.

J. B. HOUWAERT'S HANDEL DER AMOREUSHEYT.

Houwaert's *Handel der Amoreusheyt* is vóór eenige jaren van meer dan ééne zijde in dit tijdschrift besproken geworden [1]. Het boek had immers aanleiding tot vergissing gegeven: men meende er, op den titel af, de prototype in te zien van een lateren *Handel der Amoureusheyt* in 1621 te Rotterdam bij Jan van Waesberghe verschenen, en daar deze bundel werk bevat dat van Houwaert's hand niet is, dacht men den Brabantschen rederijker van plagiaat te mogen beschuldigen. Ten onrechte echter, daar dit boek eerst twee-en-twintig jaar na Houwaert's verscheiden het licht zag en geenszins een herdruk is van zijn *Handel der Amoreusheyt*, in 1583 te Brussel bij Jan van Brecht uitgekomen.

Deze is een tooneelstuk dat een enkele klassieke stof, de minnarij van Jupiter en Io, behandelt en in drie „boecken" of „spelen", met andere woorden in drie bedrijven verdeeld is. Het bevat ook drie dialogen of „disputatien van minnen" en andere versjes. Het is thans een zeer zeldzaam boek geworden; wij kennen er slechts twee exemplaren van, een te Brussel en een te Londen. Dienvolgens moge een beknopte samenvatting ervan wellicht welkom wezen.

***

Vóór het eerste „Spel" hebben wij veertien Latijnsche disticha van Nicolaus de Meyere ter eere van den dichter en ter aanbeveling van zijn werk; een Nederlandsch acrostichon (21 regels) op Houwaert's naam *Tot die goetionstighe lesers*, om ze voor de gevaren der liefde te waarschuwen; een woord tot den *Zoïlus*, die het stuk mocht bevitten (11 r.) en den *Prologhe van d'ierste*

1) Deel VIII, 221—235; deel XII, 202—222; 320. In deel XXVII, 105 dacht de heer J. A. N. Knuttel opnieuw Houwaert's auteurschap in twijfel te mogen trekken.

spel, eene tweespraak tusschen D'ionstich herte en Ghewillighen aerbeyt (129 r.), waaruit wij 's schrijvers voornemen leeren kennen om de minnarij van Jupiter en Io naar Ovidius dramatisch te behandelen.

Dierste Spel.

Jupiter heeft aan Io's lonken bemerkt, dat zij voor hem van liefde blaakt en besluit den vierden Mei een feest in te richten, waarop hij ze „met eeren sou moghen aenschouwen". Een heraut wordt belast dit feest te „crayieren" en vooral niet te verwaarloozen Inachus en zijne dochter Io er toe uit te noodigen. De heraut volbrengt zijne boodschap en Inachus, evenals Io, nemen de uitnoodiging gretig aan. — Twee zinnekens, Natuerlycke Lust en Cracht van Liefden, die wij naderhand in nagenoeg alle tooneelen zullen weervinden, daar zij de verpersoonlijking van de leidende driften der handeling zijn, treden thans te voorschijn, keuvelen over 't feit dat „Venus den strael van minnen schiedt" en beschrijven breedvoerig Io's bekoorlijkheden; zij vreezen en voorzien wel moeilijkheden van Juno's zijde; doch wat raakt hen dat? Zij zijn „de coppeleers en dryven de kerre, daer menich zynen lust aen blust." Zij beloven zich bij het feest aanwezig te zijn en hopen het zoo te maken

Dat Jupiter soo heet na t'hinnneken haken sal
Dat hy ten lesten in t'rinneken gheraken sal. —

Io is verheugd Jupiter weldra te zullen aanschouwen en looft zijne volmaaktheden; de zinnekens hemelen die nog wat meer op, zoodat Io weldra bekent dat zij zich „in minnen subieckt moet gheven tot Jupiter den edelen prince verheven." — Het feest heeft plaats; Io wordt er door Jupiter liefdevol onthaald en tegenover hem aan den disch geplaatst. De zinnekens leeren ons in hun gesprek enkele bijzonderheden van het gedrag der gelieven kennen en voegen er bij dat hun spel aan Juno niet ontgaat: „Juno merckt al dit gheveirte; sy bit in heuren breydel al en seyt sy niet." Na het banket gaat men over tot den dans; Jupiter's liefde wordt hoe langer hoe vuriger:

Al waren alle loouerkens coninginnen
Schoon als goddinnen // doorvloeyt in minnen
En alle eertrijck lichtende als robijnen
En alle palleysen fijn gout buyten en binnen
En al dat jonstighe sinnen // mochten ghewinnen
Duysentwerf meer vreughden dan hier mach schijnen,
Soo schep ick meer vreughdelijcker medecijnen
In de wancxkens blosende als rosijnen
Van der schoonder Yo die ick vercoren hebbe.......

In zijne drift wordt hij door de zinnekens aangemoedigd en aangezet; hij noodigt Io ten dans en neemt natuurlijk de gelegenheid te baat om haar zijne liefde te verklaren:

O blomme vol gratien,
Tempel der eeuwigher recreatien
Bouen Pallas daer alle scientie aen cleeft,
Bedruckt, benoost, vol aggrauacien,
Bespronghen met eeuwigher schandalisatien,
Als een die herte noch sin en heeft,
Soo ben ick, reyn blomme, te deser spatien
Ontfunckt in uwer accordatien.......

Doch Io weifelt; zij kent zich zijner niet waardig en, voegt zij er bij, er mag van liefde tusschen ons beiden geen sprake zijn

Want ghy verbonden zijt in eeuwigher minnen
Met Juno de hooghste der coninginnen.

Deze is het die Io vooral vreest:

Ick moet de jaloursheyt uws wijfs beduchten......
Mijn leden die beuen my als biesen.......

zegt zij. Doch Jupiter, in wiens oogen „ghestolen brocxkens wel smaken," dringt aan, smeekt en vleit en eindigt met de bede:

Soo bid ick v om een troostich accoort en vrede
In mijn pryeel te comene buyten der stede
Daer de lustighe voghelkens in verblijt zijn....
Ick hebbe last aen t'herte dwelck my verlinght
U mondelinghe te segghene......

Io stemt er in toe, ofschoon niet zonder aarzeling:

Och ghy dwinght
Mijn naturelijck herte met uwer deught;
Ick sal daer comen op dat Pallas ghehinght......

Ook de twee zinnekens zijn voornemens er te wezen, want

Waey, sy sullen tsamen spelen gaen
In t'groen gersseken. —

Doch Juno waakt en bereidt haar wraakplan:

Maer vrijlijck, die sake die hier bestaen is,
Sal faulte slaen oft tsal den duyuel leet zijn!

Tevergeefs tracht Apollo haar tot bedaring te brengen; zij roept zijne hulp in en, als deze haar geweigerd wordt, besluit zij zich tot Discordia te wenden om „den prondel te verstooren." Apollo zal van zijne zijde haar plan pogen te verijdelen. Met dit doel richt hij zich tot Mercurius en deze belooft Jupiter te zullen aansporen „dat hy hem wachte voor de quaetheyt van Juno;" Apollo zelf zal „pooghen hem met sijnder claerheyt te openbaren de compste van Juno." —

Intusschen wordt het nacht en Io, meer en meer door haar drift bedwelmd, haakt naar Jupiter's komst:

Och quame Jupiter als een muysken gheschoten
Hier in mijn camerken secreet en stille.....

De zinnekens raden haar den morgend met geduld af te wachten; dan zullen haar verlangens bevredigd zijn. Zij wil wel hun raad volgen, doch slaakt niettemin den zucht:

Och vonde ick nv achter de gordijnen
Denghenen die t'herte meest begheirt,
Desen nacht waer duysent nachten weirt! —

Na met Io's liefde wat geschertst te hebben, redekavelen de zinnekens over 't geen den volgenden dag zal gebeuren, vooral over Juno's wraakplannen en verwijderen zich om te gaan bespieden

Hoe Juno dese twee ghelieuen sal scheyen.

Hiermede eindigt het eerste spel, dat 878 regels telt. Het is gevolgd van een Na-Prologhe van 33 regels, eene samenspraak tusschen Djonstich herte en Ghewillighen

aerbeyt, waar de inhoud van het voorafgaande spel beknopt samengevat en ook het verdere verloop van het stuk aangeduid worden, besloten met dit verzenpaar:

Maar aenhoort van ons eerst een sotternye
En blijft dan Gode beuolen tot allen tyc!

De „sotternye" die hierop volgt is Dierste Dialoghe oft Arguatie van Minnen, eene tweespraak (201 r.) tusschen twee zinnebeeldige personages Besueck van trooste, een Man, en Bedeckten lust, een Vrouwe; het is een tenson of débat over het netelige vraagstuk, hier uit de behandelde minnarij afgeleid, of in de liefde, ja dan neen, „tghebruycken" de voorkeur boven „thaken" verdient. De beslissing blijft aan de toeschouwers overgelaten met verzoek hun oordeel uit te brengen als beide personages terug zullen keeren.

***

Het tweede Spel.

Het tweede spel wordt ook ingeleid door een Prologhe van 80 versregels, eene samenspraak tusschen onze kennissen Djonstich herte en Ghewillighen aerbeyt, die, na eenig gekunsteld gerijmel over *jonste* en *conste* en hoe *conste is met aerbeyt te ghecrijghene*, ons beknopt den inhoud van het volgende spel aanwijzen.

Mercurius komt Jupiter van Juno's vinnigen wrok verwittigen: hij neme zich in acht! Jupiter vaart weliswaar tegen Juno uit, die „jaloursche, fenijnighe beeste;" hij wil echter van zijn opzet niet afzien en smacht op zijne beurt naar den morgend. — Juno begeeft zich naar den tempel van Discordia om haar te „gaen offeren twee fenijnighe slanghen" en van haar te vernemen of Io Jupiter behagen wil en „aen t'beenken knaghen, dwelck haer van rechtsweghen toebehoort." Zij hoort hoe de zaken staan, hoe Jupiter en Io „haer dachvaert in tgroen gras ghenomen hebben" en hoe

Sy en sullen niet peysen dan om jolijt
Van helsen, van cussen, van vechten, van tokene.....

„Ten sal niet ghelaten zijn," bromt Juno; zij rekent hierbij op Discordia's medewerking, die haar inderdaad belooft „clapachtighe tonghen toe te sinden." — Mercurius spoort nogmaals Jupiter tot omzichtigheid aan, want

Waer dat goede hoede is, daer is goeden vrede.

Jupiter bedankt hem voor zijn welgemeenden raad; voor Juno is hij echter weinig beducht:

Haer jaloursheyt en acht ick niet twee leuren...
Wat, meent sy den voghel die men wacht
Dat hy gheen syweghen en can vlieghen! —

Na een danklied tot Discordia, dat als eene litanie klinkt' begeeft zich Juno op weg om de gelieven te betrappen. De zinnekens verwenschen haar en hare boosaardigheid:

Ick wou se twee bloetsweiren in d'oghen hadde
En ecxterooghen soo groot als peirtsvoeten
Op haer tonghe ghewassen!

zegt o. a. Natuerlijcke lust; Cracht van Liefden hoopt dat Jupiter toch zal zegevieren „met constighe wercken van Nigromancyen, dies hy meestere is." Terwijl zij dus samenpraten rijst de dag en een wachter zingt:

Aurora, die verlicht t'firnament
Doet nv der manen haer schijnen laten;
De sterren, aen t'Hemels croone gheprent,
Nemen de claerheyt des daeghs te baten
Daer de bloemkens haren dau by vaten.
Staet op, staet op, tes schoon dach,
Die in liefs ermkens ligghen met vreughden!
Bidt Veneri dat noch ghebeuren mach;
Neempt orloff aen de soete jeughden,
Soo blijfdy in eeren en in deughden!
Ontweckt, ghy amoreuse sinnen,
Ontweckt ws slaeps, tis meer dan tijt;
Wildy de rooskens plucken van minnen,
Siet dat ghy onder die blomkens zijt
Daer de voghelkens baren jolijt.
Die blomkens met soeten dauwe behanghen
Die sullen v alle soetheyt gheuen;

Laet blosen die lieffelijcke wanghen
En de herten d'een aen d'ander beuen;
Soo mach er alle vreught aen cleuen.

Io ontwaakt, looft vurig het aanbreken van den zoo lang afgewachten dag en begeeft zich naar de bestemde plaats. Zoo doet ook Jupiter; de nacht is hem lang en bang geweest; nu is hij „buyten der stadt gheraeckt" en hoopt Io weldra aan te treffen en „confoort t'ontfaen." Zoo zal het gaan, meenen de zinnekens,

Daer hebdy de panne juyst metten stele.

Jupiter wacht met ongeduld; zou Io hem soms ontrouw geworden zijn? De zinnekens fluisteren hem de mogelijkheid ervan in 't oor:

Ja, een vrouwenherte is wanckelbaer
Soo den weerhaen met alle winden draeyt.

Hij wil haar echter niet mistrouwen en neemt geduld. —

Io treedt op; Cracht van Liefden poogt haar van haar opzet te doen afzien; „keert weder t'huyswaert," zegt zij herhaaldelijk. Doch Natuerlijcke Lust geeft haar anderen raad en naar dezen wil Io, door hare drift bedwongen, luisteren,

Want na t'helsen van zijnen soeten monde
Haeckt het herte invierich.

Nog eene poos en de gelieven treffen elkaar aan; de zinnekens verhalen ons nu in een levendige samenspraak wat er zoo al gebeurt:

Nu zijn d'ermkens om den hals ghevlochten.....
Men siet haer herte van liefden ontpluycken
Ghelijck het roosken doet met den dauwe........

Io is steeds voor Juno beducht, doch eindigt met in alles toe te geven en gelaten de gevolgen af te wachten:

Ick ghetrooste my, na dat wy in t'bedrijff zijn
De oneere die my voort wort toegheschreuen;
Die hen tot ghehoude persoonen begheuen
Moeten de schande haers wercx ghenieten.
Vare alst sal, t'en mach my niet verdrieten....

Wat tot een scherpe hekeling der echtbreuk aanleiding geeft. — Juno verschijnt thans vliegende in de lucht om de gelieven te verrassen; Discordia leidt haar en wakkert haar aan:

Ghy sult Jupiter en zijn liefken mercken
Hoe dat sy wandelen gaen in t'groene
Om der naturen lust te doene....

Apollo zijnerzijds waarschuwt Jupiter:

Wacht u, Jupiter, ghy zijt verraden,
V wijff heeft al t'secreet vernomen....
Juno die compt herwaerts ghevloghen;
Wacht u, ghy zijt beyde bedroghen.

Jupiter bemerkt werkelijk „van verre zijn wijff." Wat raad?

Ick sal Yo besweiren tot eender koe;
Daer sal ick mijns wijfs ooghen met verblinden.

Zoo doet hij ook:

O liefste, daar t'herte na verlanghen moet,
Ick besweire v, reyn deughdelijcke gheëerde
T'eender coe.

Aldus is Io, tot verbazing der zinnekens, in eene koe veranderd, die begint te „bleeten." Natuerlijcke Lust wil erover moraliseeren en bewijzen hoe „de sonde den mensche beestelijck maeckt," doch Cracht van Liefden snauwt hem toe:

Sou de predicatie van v ghedaen zijn,
De pilaren mochten van sorghen sweeten! —

Nu treedt Juno tot Jupiter toe en tusschen beiden vangt een tooneel aan vol geveinsde hoffelijkheid en vriendelijkheid, dat de zinnekens doet zeggen:

C. v. L. Sy is soo willecomme om druck te ontlastene
Als den eersten dach van den vastene,
Want hy wout wel dat sy in d'eirde ghedoluen ware.
N. L. Ja, oft verbeten van den woluen ware....
C. v. L. Hy banghet t'huycxken teghen den wint
Om haer ooren met catoen te vullene.

N. L. Juno en is soo niet te verdullene;
Sy heeft den pekelharinck gheroken;
Dus sal sy de koe haer steirtken croken....

En inderdaad, zij doet als of zij niets gemerkt had, looft uitbundig den lusthof waar zij zich bevinden, en vraagt hem eindelijk arglistig ten geschenke

Die koe die hier weyende in den bempt gaet.

Jupiter, heel onthutst, moet wel haar wensch inwilligen:

Ick en canse v niet gheweiren; ick gheue de koe in v ghewelt,
Behoudelijck dat ghy haer niet misdoen en selt.

Zoo heeft Juno haar doel bereikt; zij verlaat weldra haren echtgenoot om de koe aan Argus' waakzame oogen toe te vertrouwen. Wat ik van u verlang, drukt zij hem op 't hart, is

Dat ghy die koe, die hier voer my staet,
Sult wachten by nachten en by daghen;
En wilt v iemant de koe ontiaghen,
Edel, onedel, cleyn oft groot,
Soo slaet hem met uwen colue doot;
En sonderlinghe hoedet v (dats dat ick v beuele)
Dat Jupiter de koe v doch niet en stele;
Want ick segghe v, wort de koe verloren,
T'cost v t'herssebecken metten oren......

Argus belooft er voor te zorgen en hiermede eindigt het tweede spel, dat 895 regels lang is.

Hierop volgt weer een Na-Prologhe van 38 regels, eene tweespraak tusschen D'ionstich herte en Ghewillighen aerbeyt, waar wij vernemen hoe in 't derde spel Io menschelijke gedaante hernemen zal, nadat Mercurius den reus Argus zal gedood hebben. Ten slotte worden ook hier de toeschouwers verzocht nog „een sotte collatie" te willen hooren. Deze vormt den Tweeden Dialoghe, ditmaal tusschen D'amoreus gheest, een Jonghelinck, en Minlijck Samblant, een Jonckvrouwe. Het is een ander tenson op de vraag, wie meer reden hebben jaloersch te zijn, de mans of de vrouwen. D'amoreus gheest beweert dat het de mans zijn en Min-

lijck **Samblant**, de vrouwen. Beiden geven breedvoerig (438 r.) hunne redenen op, doch zonder het eens te worden. Het geschil zal den eersten April ten paleize van Venus beslecht worden

En wye dese questie best solueren
Sal Venus een hoyken van rosen schincken
Dat eeuwelijck schoon blijft.

*
* *

Het derde Spel.

Hier weer een **Voor-Prologhe** (77 r.), waar **D'ionstich herte** en **Ghewillighen aerbeyt** eerst hunne liefde voor en hunne zucht maar „const" betuigen en dan het vervolg van het stuk evenals zijn moreele strekking „de faulte des houwelijcx" beknopt aanwijzen.

Dan het spel. Wegens Io's gedaanteverwisseling is Jupiter aan wroeging en smart ten prooi, te meer daar de zinnekens op den droeven omkeer van haar lot aandringen:

Haer beddeken besaeyt met roosemarijne,
Haren napt ghevult met goeden wijne,
Dat zijn nv plasschen, marasschen en grechten;
En haer dierbaer costelijcke gherechten
Sijn netelen, gras en distelen worden.

„Ach, mochtickt beteren", zucht Jupiter. — „T'is nu wel wat laat berouwd", meenen de zinnekens:

Als t'peirt verloren is, dan sluyt men den stal.

Niettemin wil Jupiter pogingen aanwenden om zijne geliefde te verlossen:

Sy en sal niet langhe aldus ghequelt zijn;
Al soude ick dies eeuwighe schande verweruen,
Ick salse lossen oft daer voor steruen.

De zinnekens schertsen met zijn leed:

Adieu, daer gaet Venus janckere!
Ha, ha, ha, hy wert soo lancx soo crauckere.... —

Intusschen beraamt Juno den dood harer rivale:

Al soude Saturnus zijn ooghen vuyt crabbelen,
Al soude Mars des menschen hert doerboren,
Al soude Neptunus de zee doen swabbelen,
Al soude Eolus in den wint versmoren,
Al soude Venus liefde worden versworen,
Al souder den Duyvel den poot in steken,
Soo sal ick volbringhen mijnen vierighen toren,
De Koe doen sterven van ghebreken......

Apollo komt Jupiter hiervan verwittigen en beschrijft hoe scherp de koe door Argus bewaakt wordt. Het spijt Jupiter Io zoo omgeschapen te hebben:

Eylacen, mijn opset heeft my gheloghen.....
Maer, *Non fortse!* ick salder anders toegaen!
Men moet van twee quaden t' beste kiesen....
Ick hope, al is mijn lieff gheuaen,
Argus hooft sal noch vallen in die biesen
En dan sal Juno de koe verliesen. —

Io zelve krijgen wij thans te zien en levendig bespreken de zinnekens haar ellendig lot. „De koe compt netelen en gras eten. — Och, sietse staen byten aen de clauerblomkens. — Sy soeckt cleyn gerseken

Want haer herteken is verflout en siecxkens....
Maer siet, de koe die wilt te water gaen
Van dorste te deser fonteyne besondere......
Sy loeyt nv al waer sy vuyten sinne....
Want sy siet in t'water van der fonteynen
Dat haer aenschijn als t'muylgat van der koe staet.....

De zinnekens vermaledijden natuurlijk Juno, die er de schuld van is. —

Mars en Venus erbarmen zich over de arme Io; zij roepen de hulp in van Saturnus, doch deze weigert:

Neen, Venus, ick en doen gheen onderstant
Noch hulpe denghenen die my veriaeght hebben
Vuyt t'rijck, en alle mijn volck gheplaeght hebben;
Maer, trouwen, hy mach na uwen raet doen;

In dit werck en wil ick goet noch quaet doen;
Maer ick gheue v allen volmaeckt consent
Hem gratie te doene....

Daarom besluiten zij zich tot Mercurius te wenden en hem zelf desnoods bij te staan. —

Middelerwijl dwaalt Jupiter hope- en troosteloos om

Want sy die mijnder vreughden keest is
Blijft, lacen, tot eender koe besworen.

En dan, hoe ziet zij er uit!

O Yo, dijn lieffelijck aenschijn claer
Is soo beestelijck ghehorent als ossen oft koeyen,
En v ghele vlechtkens is gheborstelt haer,
En v troostighe woordekens achter naer
Te mijwerts, lacen, dats bleeten en loeyen;
Vwen soeten lichame bequaem in t'groeyen
Staet nu verrompelt in een ghesleghen;
V ronde borstkens, noydt sulck vernoeyen!
Zijn tot langhe mammen bedeghen.....

Doch Mercurius snelt toe om „hem te troosten als jonstich beradere" en hem te helpen. Jupiter twijfelt of hij daartoe in staat is. „Conste gaet voor cracht", zegt Mercurius; „de slechte mach wel goeden raet gheven". Hij ondervraagt Jupiter naar de reden zijner mistroostigheid en krijgt ten antwoord:

Mijn troostelijcke hope, mijn comfoort, mijn leuen,
T'paradijs daer therte in verjubileerde
En die my naturelijck sustineerde
Met vrindelijcker talen naer haer vermoghen,
Die therte tot liefden heeft ghetoghen,
Die is my ontrocken en voor ghehouwen.....

Hoe zoo? Omdat hij Io „tot eender koe versworen" en aan zijn „wijf" geschonken heeft en dat Io koe moet blijven zoolang zij aan Argus niet onttrokken wordt. „Schep moed", zegt Mercurius,

Ick sal Argum de koe ontleyen.....
Ick hope dat ick soo fluyten en singhen sal
Metten instrumenten, die my verenapen sullen,

Dat al Argus ooghen slapen sullen;
En slapen zijn ooghen en dat mijn ooghen waken,
Certeyn, ick sal hem de koe ontschaken;
Daervore en heb ick gheenen vaer ..... —

Hij komt dus heel minzaam bij Argus en begint hem te vleien en te flikflooien, om te beproeven of hij soms de koe niet zou verlaten; hij wijst erop hoe vernederend het voor een reus is eene koe te moeten wachten. Argus echter berust in zijn lot, want „die dient moet dienen" en „die t'cleyne versmaeyt en willet t'groot niet". Mercurius moet dus een anderen weg inslaan. „Ick sal my pijnen wat vrolijcx te stichtene," fluistert hij, en daarop begint hij „melodieuselijck te fluyten en te spelen". Argus is er door verrukt:

Ach! der fluyten soetheyt is medecijne — der herten.. ...
Nature beswaert, ick moet wat slaepen gaan .....

Hij sluimert in en Mercurius neemt dit oogenblik te baat om zijn plan uit te voeren:

Nu heb ick te ganghe
Die ooghen doen slapen door t'spels aenhooren;
Dus sal ick Argum t'herssebecken metten ooren
Jovi tot eender liefden afslaen.
Houdt dat, catijf! Nv, dat is ghedaen!
Ghy en sult de koe niet meer verbeenen;
Subtijlheyt gaet bouen cracht al teenen
En luttel wijsheden verwint veel crachten......

Terstond, zooals voorspeld was, neemt Io haar vroegere gedaante aan en, na Mercurius innig bedankt te hebben, begeeft zij zich met hem bij Jupiter. Deze ook dankt eerst vurig Mercurius:

Ghy zijt my soo willecom bouen alle goyen
Als daer gras vuyter aerden mach groyen,
Oft druppelkens vuyter fonteynen springhen....

en belast hem het hoofd van den reus aan Juno te dragen „haer te scherene door hare jaloursheyt." Zoodra Mercurius zich verwijderd heeft, zal hij zich met Io aan vreugde en genot overgeven, een tooneel dat de zinnekens weer in levendigen

dialoog beschrijven: „Hoe salmer backhuysen! — Hoe sal men daer die handen douwen! — Hoe sullen de ooghskens in d'ooghskens blincken! — Hoe sal men daer luyten, herpen en velen! — Hoe sal men daer jocken! — Hoe sal men daer spelen!" enz. Daarna gaan zij zien hoė Mercurius van Juno onthaald wordt. Hij brengt haar inderdaad het hoofd van den reus met de schertsende woorden:

(Jupiter) die sint v voer cheys en rente
T'hooft van Argo t'eenen presente
In teecken dat zijnen dienst volcomen is.
Ontfanght danckelijck, want hem ghenomen is
Die koe, die ghy hem deet bewaren
Vuyt rechter jaloursheyt.....

Juno barst in woede uit, des te heviger daar de zinnekens haar thans verwijten, dat zij zelve de schuld van al het gebeurde is:

Ghy moghet wel peysen ghy hebbet seluer ghedaen;
Jaloursheyt was cause van der saken.....

en haar dan nog aanwijzen, hoe zij zich tegenover haar echtgenoot hadde moeten gedragen. Juno verwenscht ze beiden en trekt af, weenende van spijt en woede. De zinnekens bespreken nog wat de oorzaken van de jaloersheid der vrouwen, 't zij die uit vrees ontstaat „haer daghelijcksche provene" te verliezen, 't zij uit oprechte liefde voor den echtgenoot, 't zij uit andere redenen, en de ongevallen, die er voor den huwelijksstaat uit voortvloeien. Op eens zien zij Juno de oogen van Argus werpen

Eenen pau vastelijck in zijnen steirt.

Doch op

De sinnelijckheit die daerinne begrepen is

wordt niet aangedrongen, want, zegt Cracht van Liefden,

My dunckt dat onsen dans volpepen is,

en beide de zinnekens varen henen

by Veneris jonexkens......
Daer ghejonsticheyt nemmermeer en rust
Gaen wy Venus kinderkens instrueren
Hoe sy met d'een d'ander sullen triumpheren.

Hiermede is het derde en laatste spel ten einde, dat 883 regels telt.

Dan volgt de Na-Prologhe (72 r.), waar D'jonstich herte en Ghewillighen aerbeyt op een paar allegoriën wijzen, die wel in Io's geschiedenis zouden kunnen verscholen zijn en de „sotheyt" aankondigen, die men nu gaat opvoeren.

Deze „sotheyt" is nogmaals een tenson (439 r.), een „arguatie der minnen" tusschen het Sien, Hooren, en Ghevoelen (= Ghebruycken). De vraag is wie van de drie in de liefde' de meeste vreugde verschaft, „wie sou draghen t'rosen hoycken van minnen". Elk doet beurtelings, soms vrij aardig [1]) zijn recht

1) Als staaltjes mogen deze twee tirades van Ghevoelen dienen;

T'gheuoelen als aldersoetst ghenacijt
Hout t'sien en t'hooren in haer cracht,
En sonder t'gheuoelen eu zijn sy niet gheacht,
Want om t'gheuoelen est al begonnen.
Alst al gheloopen is en gheronnen,
Gheketst, ghejaeght, ghesien en ghehoort,
Veel droefheden gheleden suyt en noort,
Gheurijt, ghemint, ghedanst, ghesprongheu,
Ghelacht, ghespelt en vrolijck ghesonghen,
Ghemompt, ghesonden menich present
Aen die schoon dochters en maeghdekens jent,
Volghter dan t'ghebruycken niet ten inde,
Soo verstuyft de liefde metten winde
En eynt met drucke soo sy aenquam.....

***

T'gheuoelen van lieue is d'amoreuste.
Wat is soeter oft meerder vreught volmaeckt
Dan lieff te gheuoelene moedernaeckt,
Haren soeten lichaem, haer borstkens ront,
Haer witte armkens, haren blosenden mont,
Haer gheluwe haerken, haer sachte beenkens,
Haer smalle vingherkens, haar proper teenkens
En al haer beldelijcke ledekens verheuen,
En men gheuoelt die hertekens beuen.....

gelden; doch elks bewijsgronden worden telkens door de twee anderen gewraakt. Men kan dus niet het eens worden en wederom blijft de beslissing aan de toeschouwers overgelatėn en

Die ons questie best sal solueren,
Sal Venus met mirtus croonen t'zijnder bate.
Leeft al in deughden en HOUDT MIDDEL MATE.

*
* *

Wie thans nog aan Houwaert's auteurschap mocht twijfelen, verzoeken wij ten slotte in overweging te willen nemen de verzen, welke het eigenlijke stuk voorafgaan, vooral het acrostichon en den daarop volgenden dialoog, die wij, beknoptheidshalve, slechts bij hun titel konden aanduiden.

Wij voegen er alleen nog bij, dat de verzen „O ooghen, wat hebdy door d'ooghen ghesien" enz., welke wij vroeger (XII, 204-205) uit Houwaert's stuk aanhaalden, groote overeenkomst vertoonen met de volgende strophe uit 's mans *Pegasides Pleyn*, te Antwerpen bij C. Plantijn in 1583 verschenen. Daar immers vinden wij (I, bl. 33):

Daer moghen wy d'ooghen/ in d'ooghen doen stralen/
En liefs ooghen/ in d'ooghen doen weerlichten/
Als d'ooghen/ uyt d'ooghen/ haren heunich halen/
Sullen wy d'ooghen/ door d'ooghen/ vreught doen stichten:
Want daer d'ooghen/ in d'ooghen met claer ghesichten/
In liefs ooghen/ met d'ooghen te stralen pijnen/
Connen d'ooghen/ liefs ooghen doen droefheyt swichten.
Want d'ooghen/ sijn der ooghen medecijnen/.
En als van d'ooghen/ die ooghen doen verdwijnen/
Sullen d'ooghen/ die ooghen beceuren// verwinnen.
Want d'ooghen/ doen d'ooghen labeuren// in minnen.

Luik. F. VAN VEERDEGHEM.

HET LATIJNSCHE ORIGINEEL DER MIDDELNEDERLANDSCHE CATO-BEWERKING.

De voorstudies, vereischt voor mijne uitgave der *Disticha Catonis* [1]), vorderden wel niet, maar wekten toch mijne belangstelling in de Middelnederlandsche bewerking van dit door geheel Europa verbreid zedenboekje. Al spoedig bemerkte ik uit Dr. A. Beets' voortreffelijke samenvatting der verschillende excerpten en fragmenten der verloren volledige mnl. bewerking [2]), dat ik, op grond van mijne kennis der verschillende vertakkingen van den oorspronkelijken Latijnschen text, eenige der middelnederlandsche strophen, die tot dusverre bezwaarlijk met Latijnsche disticha waren te identificeeren en door Beets *overschietende* strophen worden genoemd [3]), kon overeen brengen met disticha, die slechts overgeleverd zijn buiten de gewoonlijk aan de middeleeuwsche Cato-bewerkingen ten gronde liggende Vulgaat-traditie. Dit leidde mij tot een onderzoek naar het karakter van het door den mnl. vertaler gebruikte handschrift van den oorspronkelijken text, met het resultaat, dat dit hs. de Disticha Catonis moet bevat hebben in een traditie afwijkend van de gebruikelijke Vulgata, ja zelfs ook verschillend van de andere naast de Vulgata bekende tradities. Een kenschetsing van al deze tradities behoort dus als inleiding aan mijn opmerkingen vooraf te gaan.

1) Ten behoeve der nieuwe uitgave der Poetae Latini Minores (deel III) van Baehrens onder redactie van prof. Fr. Vollmer, waarvan het eerste deel juist verschenen is (Leipzig, Teubner).

2) Dr. A. Beets, De Disticha Catonis in het Middelnederlandsch. Gron. 1885. Opsomming en inhoud der hss. en drukken ald. p. 12 vgg. Een nieuw fragment, echter niet van den door Beets behandelden Middelned. Cato, publiceerde W. L. de Vreese, Tijdschr. XIX. 1901. 275 vgg.: Fragment eener vertaling der Disticha Catonis gedrukt door Jan Brito.

3) Beets, p 76; vgl. p. 24 en 48.

De zgn. *Disticha*, beter *Dicta*, *Catonis*, welker bestaan omstreeks 200 n. Chr. reeds kan worden aangetoond, hadden zich, na vele lotgevallen [1]), ten tijde van Karel den Groote tot een corpus ontwikkeld, dat, schoon zelf verloren, zijn sporen bewaart in Alcuins *Praecepta vivendi per singulos versus quae monastica dicuntur* (ed. Dümmler in Poetae aevi Carolini vol. I p. 275, uitgegeven in de Mon. Germ. Hist.). Uit dit corpus zijn, onmiddellijk of middellijk, twee naar verschillende gezichtspunten uitgevoerde verkortingen gevloeid. Ten eerste: de gebruikelijke *Vulgata*-verzameling der Disticha, de grondslag voor de talrijke middeleeuwsche bewerkingen in bijna alle Europeesche talen [2]), overgeleverd in talrijke handschriften, waaronder een reeds van de 9e eeuw, met steeds meer en meer verwilderenden woordtext. Ten tweede: een andere verzameling, voornamelijk, doch niet uitsluitend vertegenwoordigd door een zich thans te Verona bevindend, in 1872 ontdekt, hs. der 9e eeuw [3]), dat zoowel quantitatief als qualitatief van de Vulgata afwijkt. Een zuiver beeld geeft het Veroneesche hs. van de recensie, die het vertegenwoordigt, niet: aan het einde en — dit kan ik op grond van autopsie verzekeren — ook in het midden heeft de Veronensis door het uitvallen van eenige bladen een belangrijk verlies geleden. Nu treedt er nog een derde recensie op, en wel een nevenrecensie der Vulgata, gerepresenteerd door een 13e-eeuwsch handschrift, dat ik in 1907 in de Vatikaansche Bibliotheek vond en waarover ik weldra elders nader hoop te berichten. Het hs. behoort tot de familie der Vulgata, maar bevat, behalve de disticha

1) Vgl. de opmerking beneden p. 193 n. 2 over de Monosticha.

2) Zelfs op IJsland worden de D. C. aangetroffen, vgl. Eine altisländische Uebersetzung der D. C., hsg. von Hugo Gering, Festschr. der Univ. Kiel 1907. De vroeger verschenen literatuur betreffende de middeleeuwsche Cato-vertalingen is geregistreerd bij Skutsch (1903) kol. 368 vgg. en door prof. Max Förster bij Schanz (1906) p. 38 vgg.

3) K. Schenkl. Eine alte Hs. der D. C., Zschr. f. d. österr. Gymn. XXIV. 1873 p. 485 vgg.; C. Cipolla, I codici veronesi dei Distici catoniani. Rivista di filologia VIII. 1880 p. 517 vgg. Baehrens p. 206 vg.

aan deze traditie eigen, op enkele plaatsen disticha, die daaraan vreemd zijn, en die men toch ook niet als vrucht eener jongere interpolatie zou kunnen interpreteeren, alleen reeds daarom niet, omdat een der bewuste disticha ook al voorkomt in den vier eeuwen ouderen Veronensis.

De bijzonderheid van de mnl. Cato-bewerking is nu, dat zij vertalingen van disticha — eenige der zgn. overschietende strophen — bevat, die niet uit de Vulg., maar uit den Vaticanus en den Veronensis bekend zijn. De traditie van het door den mnl. bewerker gebruikte hs. moet dus aan die van den Vat. verwant zijn geweest, doch, zooals uit ons onderzoek zal blijken, identisch er mee was zij niet. Het lat. origineel van de mnl. bew. levert daardoor een hulpmiddel bij de bepaling der onderlinge verhouding van de door Ver. Vulg. Vat. vertegenwoordigde recensies.

De bovenstaande als ook de overige in dit opstel voorkomende mededeelingen omtrent bijzonderheden van den latijnschen Cato zijn zeer algemeen gehouden; afwijkingen van de heerschende meeningen of gegevens worden niet als zoodanig gekenmerkt of verdedigd, daar ik de meeste met de oorspronkelijke, latijnsche, Disticha Catonis samenhangende kwesties toch in ander verband zal hebben te bespreken. Ter orienteering zij verwezen naar het artikel Dicta Catonis van *F. Skutsch* in Pauly-Wissowa's Realencycl. f. d. klass. Alt. V (1903) kol. 358 vgg. en *M. Schanz*, Röm. Literaturgesch. III² (1906) p. 33 vgg. Geciteerd wordt naar de eenige wetenschappelijke uitgave der Disticha Catonis uit de 19e eeuw, die van Baehrens (1881) in zijne Poetae Latini Minores III p. 205 vgg. Mededeelingen uit den Veronensis berusten op mijne eigene collatie.

2. Hs. A (Audenaerdsch hs.) bevat tusschen de voorrede van het *tweede* boek en str. II, 1 (Vander Meersch, Boec van Catone 1846 str. 33, vs. 195 vgg.) de volgende door Beets p. 50 aarzelend in navolging van Kausler (Altn. Denkm. III. 355) met dist. IV. 39 [*Cede locum laesus Fortunae, cede potenti:*

laedere qui potuit, poterit prodesse aliquando] geïdentificeerde strophe:

Den ghelucke wes onderdaen,
Alst ti te dienste heeft gestaen,
Ende dankes Ghode ember mede,
Daer du best in elker stede.

Een door Beets voor jongeren variant hiervan gehouden strophe bevindt zich in hs. H (ed. Halbertsma in Nieuw Archief voor Ned. Taalkunde V. 1855/6 p. 239 vgg.) vs. 189 vgg., doch in den aanvang van het *derde* boek, in deze reeks: str. III, 1 vs. 1 en 2, „Bouc v. Seden vs. 203/4 bedorven" [1]), *de hier bedoelde strophe*, str. III. 2 [2]).

Weest den gelucke onderdaen,
Alset dyn ten dienste wilt staen,
Sulc heeft geweest, diet versprac,
Geluc dat hem selve wrac.

Aan de oorspronkelijke mnl. strophe ligt het volgende, slechts buiten de Vulgata voorkomende Latijnsche origineel ten gronde:

Fortunae donis semper parere memento:
Non opibus bona fama datur, sed moribus ipsis.

Dit distichon werd vroeger, zoowel wegens de tegenstrijdigheid van vermaning (vs. 1) en motiveering (vs. 2) [3]), als wegens de twijfelachtige overlevering voor ondergeschoven gehouden. [4]) Thans is het achtereenvolgens uit de volgende bronnen bekend geworden:

1) uit oude uitgaven, voortgeplant uit de ed. van Pithou

1) Over deze interpolatie beneden p. 198.

2) Men lette er op, dat ik de disticha resp. strophen van het IIIe boek in overeenstemming met de moderne uitgaven *één* nummer lager nummer dan de oude uitgaven, die Beets p. 41 volgde: III 2 is dus bij Beets III 3 enz.

3) Conjecturen om die op te heffen ontbreken natuurlijk niet.

4) Vgl. Arntzenius uitg. 1754 p. 209. Cannegieter ibid. p. 465. Beets p. 41 n. 1 en de verdere aldaar aangehaalde literatuur.

(1577)[1]), die het aan een nog onbekend hs. ontleende; de plaats van het dist. in de rangorde is dezelfde als sub 4°;

2) Alcuin vs. 34 zinspeelt op vs. 2, *non opibus bona fama datur, sed moribus* [almis;

3) uit den Veronensis, die met zijn vaak gestoorde rangorde en verminkten text, het tweede vers bedorven, maar het eerste zuiver bewaard heeft: *fortunae donis semper* p a r e s s e[2]) *memento*, en wel op de volgende plaats (fol. 35r): III. 1, praef. van boek IV, dist. *fortunae donis*, explicit van boek III, incipit van boek IV, III. 2 etc.;

4) uit den nieuwen Vaticanus, volkomen wat text en plaats betreft overeenkomend met de sub 1° genoemde oude uitgaven: praef. III vs. 1 en 2, dist. III. 1, praef. III vs. 3 en 4 dist. *fortunae donis*, III. 2.

Hierbij dient te worden opgemerkt, dat de praefatio van het *derde* boek in alle handschriften met uitzondering van den Veronensis, door dist. III. 1 in tweeën wordt gedeeld, een vergissing, die door Scaliger reeds opgemerkt was en door den Veronensis buiten twijfel gesteld is. Oorspronkelijk, toen de Disticha nog niet in de door Vulg. en Ver. vertegenwoordigde recensies gesplitst waren, nam het dist. *fortunae donis* (III 1 bis) een plaats in tusschen III. 1 en III. 2, maar in de recensie,

1) Baehrens zegt weliswaar ad app. 9 p. 236: „ante cognitum A (d.i. Veron.) iam *Scriverius* exhibuit". Maar het is mij door bibliographisch onderzoek gebleken, dat het dist. lang voor Scriverius in den text verschijnt en dat ook overigens de zelfstandige diplomatische waarde van de door Baehrens e.a. hooggeschatte Cato-editie van *Scriverius* zeer gering is; hierover zal elders het noodige door mij worden meegedeeld.

2) Baehrens en Schenkl geven als lezing van den Ver. *paruisse*; het hs. heeft echter zoowel volgens de collatie van Vári (bij Nemethy) als volgens de mijne *parisse*: dit is slechts een graphische variant van *paresse* d. i. *par esse* (zoo, zonder meer, Cipolla), daar de schrijver van dit hs. overeenkomstig zijn eigen uitspraak *e* voor sibilans als *i* schrijft; vgl. over deze en andere phonetische varianten van dit hs. Th. Birt in zijne Claudianus-uitgave (Mon. Germ. A. A. vol. X. 1892.) p. CCV vg. Het verdient verder vermelding, dat de lezing *par esse* reeds door den nog steeds onbekenden auteur van de Historia Critica Catoniana Amsterdam 1759) p. 342 op palaeographische overwegingen (parere ontstaan uit parēē = paresse) bij conjectuur gevonden was.

waaruit Vulg. en haar nevenrecensie (Vat.) gesproten zijn, tusschen praef. III vs. 3/4 en III. 2.

In de *mnl. bew.* is praef. III vs. 1/2 onvertaald gebleven [1]); dit blijkt uit het feit, dat op II. 31 steeds direct III. 1 volgt (hss. CBH), in M volgt III. 2 en is III. 1 dus overgeslagen). Het andere deel der praef. III nl. vs. 3/4 is toevallig alleen in D, de andere der beide Antwerpsche drukken, die de waarde van hss. bezitten, bewaard gebleven; maar in D, ook de eenige bron, die een regelmatig verloopend excerpt van boek III vertoont, is juist weer van III. 1bis, de strophe *weest den gelucke onderdaen*, geen spoor overgebleven. Deze strophe is echter behouden, schoon verplaatst naar het begin van het tweede boek, in A, en volkomen op de plaats van het distichon *fortunae donis*, waaraan zij beantwoordt, in H. [2]).

De mnl. vertaler wist met de zonderlinge ervaring „dat niet rijkdom maar goede levenswandel iemand goeden naam verleent", waarop de Lat. dichter zijn vermaning om toch maar „steeds aan de gaven der fortuin te gehoorzamen" scheen te steunen, geen beteren raad dan — haar geheel ter zijde te laten; hij borduurde daarna alleen voort op het gegeven: *fortunae donis semper*

1) Weliswaar geeft Beets, in navolging van Vander Meersch, de strophe van algemeene strekking, die in A aan den epiloog voorafgaat, als praef. III vs. 1/2: *Wiltu wel verstaen ende leeren, / so saltu* etc. Maar het springt in het oog, dat d e z e strophe beantwoordt aan het dist., dat in de Lat. verzameling eveneens aan het laatste dist. voorafgaat: IV. 48, waarvan het corrupte vs. 2 begint met de woorden *fac discas m u l t a*. In A is deze strophe verwaterd; den oorspronkelijken vorm bewaart hs. C, eveneens onmiddellijk vóór den epiloog: *wiltu connen ende leeren / v e l e, so seltu* etc. (hier bij Beets = IV. 21, omdat IV. 48 ook reeds de reeks IV. 37—48 in dit hs. besluit; bij Jonckbloet = strophe 5 van de praef II). De strophen in A en C zijn dus identiek = IV. 48. De vier eerste verzen, die er op volgen, behooren overigens nog niet tot den epiloog, maar vormen een zelfstandige strophe ter vervanging van het slotdistichon IV. 49, dat voor vertaling niet vatbaar was: *sone, dits die beste scat, di ic hebbe* etc.; hierna eerst begon in de volledige bewerking de vrije epiloog: *ghi goede lieden, die dese reden / hebt ghehoort* etc.

2) IV. 39, waarmede Beets e.a. III. 1bis gelijkstelden, was in de volledige mndl. vertaling niet vertaald, maar vereenigd met en vervangen door een vertaling van het zinverwante II. 10 (zie ben. p. 206); is in IV. 39 sprake van c e d e r e *fortunae... potenti*, in II. 10 meer algemeen van: *Cui scieris non esse parem,.... c e d e.*

parere memento. „Wees ondergeschikt aan de gaven, die de Fortuin u geschonken heeft", d.i. dien de Fortuin, wanneer zij u gediend heeft, — natuurlijk door hare gaven te genieten:

Sulc heeft geweest, diet versprac:
Geluc dat hem selve wrac;

op menigeen, die dit weigerde, heeft het Geluk zich gewroken: d.i. wie het hem door de Fortuin geschonken vermogen niet te zijnen bate aanwendt, moet het toch te eeniger tijd verliezen en plukt er dan de vruchten niet van. Hs. H heeft niet alleen de oorspronkelijke plaats, maar ook — behoudens de corrupteel *wilt staen* voor *heeft gestaen* (A) vs. 2 — de oorspronkelijke redactie der strophe bewaard. Men kan zich lichtelijk voorstellen, dat een jonger redactor in de strophe naast de plicht tot dankbaarheid aan de Fortuin voor de gaven ons verleend die tot dankbaarheid aan God miste, en daarom gaarne het waarschuwend voorbeeld der regels „*Sulc heeft geweest* enz." prijsgaf voor:

Ende dankes Ghode ember mede,
Daar du best in elker stede.

De oorspronkelijke redactie van het Lat. distichon, zooals wij die met hulp van den Veronensis kunnen reconstrueeren:

Fortunae donis semper par esse memento:
Non opibus bona fama datur [1], *sed moribus ipsis,*

biedt de stelling in volkomene overeenstemming met den grond, waarop zij berust, en in lijnrechten strijd met de gedachte, die de mnl. dichter te bewerken had. „Wees opgewassen tegen de gaven der Fortuin, leef niet te weelderig, want niet het ten toon spreiden van uw rijkdom, maar uw levenswandel geeft uw naam een goeden klank". Deze gedachte heeft de oorspronkelijke dichter ook elders geuit en er tevens de waarschuwing aan toegevoegd tegen het andere uiterste, de gierigheid, II. 19:

1) Natuurlijk niet *vita datur*, zooals Nemethy, onder eenzijdige begunstiging van den Ver. en met verwerping der Vulg., op grond van de corrupte lezing van Ver. *vitatur*, schrijft; vgl. ook het aanstonds geciteerde parallel-dist. II. 19 vs. 2.

Luxuriam *fugito, simul et vitare memento*
Crimen avaritiae, *nam sunt* contraria famae.

Maar ook in dezen vorm is de vermaning tegen de weelde in de mnl. versie niet tot haar recht gekomen:

Hoerdom is een quade sede,
Ende vrec te sine daer mede;
Dese twe salstu scuwen,
Want sy vele sonden bruwen.

3. Hs. A geeft het slot van het derde en het begin van het vierde boek III. 20—24 IV. 1—4 volkomen regelmatig weer (vs. 255 vgg. ed. Vander Meersch); maar na III. 21 bevinden zich nog een tweetal strophen, die gewoonlijk tot de overtollige worden gerekend [1]); de eerste beschouwt en geeft Beets als vervolg van III. 21 [2]) in den text p. 45, de tweede buiten den text p. 71 bovenaan. Nu is het merkwaardig, dat buiten de Vulgata eveneens na III. 21 een tweetal Latijnsche disticha zijn aan te wijzen.

De eerste overschietende strophe III. 21bis (bij Beets III. 22 *vervolg*) vergezelt III. 21 steeds en wel behalve in hs. A ook in C (Comburger hs.) en d (de jongere Antwerpsche druk, 1605). De text van A luidt:

Lieve sone, nu wachtu dies,
Dattu biddens niet ne plies:
Penser ombe altoes ter vaert:
Die vele bidt hi wert onwaert.

In C (Kausler Dm. II. p. 605 vgg. vs. 167 vgg.), waarbij zich d behoudens enkele afwijkingen aansluit:

---

1) Ook na III. 24 staat in A nog een overtollige strophe, maar deze is van ander karakter dan de beide genoemde. Zie ben. p. 201.

2) p. 70, vgl. ook Jonckbloet, Dietsce Catoen p. 57 (ad. vs. 303 i. p. v. 299). III. 21 is een der vele disticha (I. 24, 39, II, 17, III. 8, 21, IV. 16), waarin zuinigheid wordt aangeprezen; het „bidden” van de mnl. strophe III. 21bis werd daarom door Beets als „bedelen” opgevat, zoo ook door Suringar, Bouc v. Seden 1891 p. 126. Ten onrechte zooals uit het lat. origineel blijkt.

Lieve sone, oec wachti dies
Dattu bidden niet en plies:
Ic segdi hoet int lant nu steet,
Die vele biddet, hi es leet.

Latijnsch origineel:

Spem positam voti noli tu semper habere:
Non homini semper faciles deus adnuit aures.

Ook dit Lat. distichon is slechts buiten de Vulg. overgeleverd:

1) volgens mededeeling van H. Schenkl in Wiener Studien für klass. Philol. V 1883 p. 166 staan in een 10e-eeuwsch Cato-hs. van Trinity College (Cambridge) door een jongere hand van de 13e of 14e eeuw, in margine, tusschen III. 22 en 23 [worden hiermede III. 21 en 22 bedoeld? vgl. p. 185 n. 2] een tweetal tot dusverre onbekende disticha geschreven, het hier genoemde en het beneden volgende *Quod tibi sors* etc.; zij zijn op grond dezer twijfelachtige overlevering voor onecht gehouden door Skutsch p. 360 [1]), maar ten onrechte, immers:

2) in den nieuwen Vaticanus bevinden zich dezelfde beide disticha tusschen III. 21 en 22 en wel *in den text,* dus te zelfder plaatse als in de mnl. hss.

Of beide lat. disticha ook in den Veronensis gestaan hebben, zooals III. 1bis, is niet uit te maken, daar het laatste vers in dit hs. op fol. 35v, waarmede het afbreekt, III, 7 vs. 1 is.

Uit een vergelijking van de mnl. strophe met haar origineel blijkt, dat er oorspronkelijk niet van *bedelen*, zooals Beets meende p. 71, maar werkelijk van *bidden* tot God sprake is. Elk verband met het vorige distichon vervalt hiermee. De strophe is volkomen zelfstandig. Bepaald heidensch kan men hare gedachte niet noemen. Zij verwerpt immers niet het bidden op zich zelven, maar waarschuwt tegen het *voortdurend* bidden

1) Ook Schanz p. 36 acht het Cambridger-hs. voor de textkritiek zonder belang.

en leert veeleer: ora et labora. Verhoort de godheid op den duur de beden der menschen niet, nog veel minder moet men rekenen op inlossing hunner beloften door de menschen:

Spem tibi promissi certam promittere noli:
Rara fides ideo est, quia multi multa locuntur,

gelijk in de Vulg. I. 13 de tegenhanger van het boven besproken buiten de Vulgata voorkomend dist. luidt.

Als waarschuwing tegen het bedelen is de strophe reeds opgevat door den dichter van Bouc van Seden 1074 vgg. ed. Kausler, 1075 vgg., ed. Suringar 1891, vgl. Beets p. 70:

Die vele biddet es onwaert
Ende onghemint in sinen aert:
Ic rade den ghenen, dies staet tomberne,
Dat hi nemmer en biddet gherne.

„De bedelaar is in zijn land niet bemind, niet gezien, veracht" (Suringar, p. 126 ad. vs. 1075 en 1076). Deze gewijzigde zin, gevoegd bij de bijna woordelijke overeenkomst van vs. 1075 Suringar met vs. 4 van de redactie der strophe in A, is wel een bewijs dat de dichter van Bouc van Seden in dit bijzonder geval althans[1]) het Latijnsch origineel der strophe niet kende en zijn kennis putte uit de mnl. Cato-bewerking.

De andere na III. 21 zgn. overtollige strophe in de serie III. 20—24, IV. 1—4 wordt alleen in A aangetroffen (str. 51, vs. 267 vgg. Vander Meersch, Beets p. 71):

1) Suringar heeft zich B. v. S. p. XXI niet uitgesproken, of hij voor Cato uitsluitend den Latijnschen text als bron van Bouc van Seden aanneemt, dan wel daarnevens ook de middelnederlandsche bewerking. In de *middelned.* didactische literatuur steekt zeker een stuk *indirecte* overlevering van den mnl. Cato. Dit geldt b.v. van Der Leken Spieghel. Naast b.v. Lsp. III. c. 3. 498 waar het oorspronkelijk beeld van dist. IV. 33 behouden is, terwijl de mnl. Cato het door een ander vervangt, zie ben. p. 202 n. 2, bevat, volgens de scherpe opmerking van Beets p. 58, zoowel Lsp. III. c. 3. 139 als de mnl. Cato I. 17 een zelfde aan het Lat. origineel vreemd element.

Ende veel sceelt die es wreet,
Ente vechtene saen ghereet:
Wachti des ende si vroet.
So sal dyn dinc al werden ghod (ghoet).

Wie nu het voorbeeld dezer strophe zou veronderstellen in het Lat. distichon, dat op III. 21bis in de bovengenoemde Latijnsche traditie beide malen volgt, zou zich vergissen:

Quod tibi consilium dederit probatus [1]) *amicus,*
Conserva: nullum est damnum reparata voluntas.

Het distichon bevat eene aan de strophe geheel vreemde gedachte. De meest volkomen identiteit van plaats, blijkt hieruit, is nog geen waarborg voor identiteit van origineel en versie.

Niettemin ontbreekt het aequivalent van dit Lat. distichon (III. 21ter) — over het origineel van de overtollige *mnl.* strophe spreken wij aanstonds — evenmin in de mnl. Cato-bewerking. Op de boven aangehaalde rij strophen, omvattende het einde van het 3^{e} en het begin van het 4^{e} boek, volgt in A een reeks strophen, ontleend aan het midden van het 3^{e} boek, die eigenlijk aan de eerstgenoemde serie had behooren vooraf te gaan: III. 9, 16, 17, 18, twee overschietende strophen, 19 (vs. 309 vgg. Vander Meersch). Dus alweder twee overschietende strophen: de eerste (str. 65 V. d. M.) bij Beets p. 76 in de aanteekening op IV. 13, waarmede zij door Vander Meersch vroeger gelijkgesteld was, de tweede (str. 66 V. d. M.) bij Beets achter den tekst p. 52. De eerste dezer beide strophen staat ook alweer in C en eveneens in een klein fragment van het 3^{e} boek: III. 14, 15, *de hier bedoelde strophe*, 24. Dat deze strophe in de volledige mnl. vertaling in het tweede gedeelte van het 3^{e} boek stond, is dus zeker. Zij luidt aldus (volgens A, kleine afwijkingen in C, zie Beets p. 76):

1) *Prolatus* met lange o wijst op een corrupteel. De Vat.: *probitatis.*

Zone, dat di dine vriende raden,
Dat sultu in dinen sin bestaden,
Hier naer, als duus te doene heefs,
Dattu di selven raet dan geefs [1]).

Voor den oorspronkelijken dichter zou deze gedachte wel wat te eenvoudig geweest zijn: III. 10 verkondigt zelfs de stelling, dat men een nuttigen raad van niemand, zelfs niet van zijn slaaf, moet in den wind slaan. De kern van de oorspronkelijke spreuk is, dat men bereid moet zijn een plan of een oordeel op raad van een vriend te herroepen. Maar deze kern is door den mnl. bewerker verduisterd; zij werd als zoodanig nog begrepen en is daarna veralgemeend door den epitomator, die de verzameling der Monosticha heeft aangelegd [2]): vs. 75 p. 240 Baehrens: *ne crede amissum, quicquid reparare licebit.*

De op III. 21ter in A volgende, eveneens overtollige, strophe is eenigszins bedorven (str. 66. V. d. M.):

Hic segdi, sone, wat hic di rade:
Laetstut het sal comen di te quade;
Du sals wesen altoes onderdaen
Den † gheden ente sine dienste staen.

Waar nu, naar we zagen, tusschen III. 21 en 22 der Vulg. oorspronkelijk nog andere strophen zich bevonden hebben, —

1) Jonckbloet p. 84 identificeert deze strophe met IV. 36b, maar zegt nergens, ook niet in zijne aanteekeningen, wat hij onder dit nr. verstond, evenmin waarom hij twee strophen IV. 36a en 36b aannam. Dit is te merkwaardiger, omdat Jonckbloet onmogelijk weten kon, wat eerst uit den Veronensis gebleken is, dat de beide hexameters, die in de Vulg. IV. 36 vormen, oorspronkelijk tot verschillende disticha behoorden. De tweede hexameter der Vulg., waarop Jonckbloet wellicht doelt, luidt: *Sunt quaedam quae ferre decet patienter amicum* (Baehrens in den app. crit. ad IV. 36 p. 234, Nemethy in zijne Cato-ed.[2] Budapest 1896 p. 40 te recht als rest van een in zijn geheel verloren distichon, app. 10).

2) De Monosticha zijn een, reeds vóór de splitsing der Cato-bewerking in Vulg. en Ver., vervaardigde bekorting en samentrekking der disticha in éénregelige verzen (monosticha); echter heeft de bewerker ook spreuken van elders opgenomen en tot monosticha vervormd. Onderling zeer verschillende fragmenten dezer verzameling zijn in een aantal hs., echter nimmer in hss. der Disticha, bewaard, Baehrens p. 211 en 236 vgg.

bestaat daar geen grond voor de gevolgtrekking, dat het Lat. origineel, waarnaar de mnl. bewerker zijn vertaling vervaardigde, aldaar niet twee maar vier disticha bevat heeft, waarvan niet alleen de strophen III. 21bis en ter maar ook de beide overschietende *Ende vele sceelt* en *Hic segdi, sone* de middelnederlandsche reproducties zijn? Hoe verleidelijk deze conclusie ook moge zijn, zij zou voorbarig wezen: immers nauwkeurige vergelijking dezer beide nog niet geïdentificeerde strophen met het aanwezige materiaal der Vulgata leert, dat hare overtolligheid slechts schijnbaar is en subjectief, niet werkelijk en objectief.

Ende vele sceelt, die es wreet,
Ente vechtene saen ghereet:
Wachti des ende si vroet.
So sal dyn dinc al werden ghoet.

„Kies beleid boven geweld" [1]). Deze gedachte heeft de lat. Cato, met de hem eigene beknoptheid, eveneens, IV. 12:

Cum tibi praevalidae uerint fin corpore vires,
Fac sapias: sic *tu poteris vir fortis haberi.*

De aanwezigheid van de vertaling van dit dist. in den mnl. Cato is hiermee aangetoond. Of IV. 12 door den individueelen redactor van A in de gesloten reeks III. 20 vgg. is ingelascht — zooals III. 1bis in den aanvang van het 2e boek —, dan wel of deze inlassching reeds eigen was aan de volledige mnl. vertaling, laat zich niet beslissen, daar IV. 12 in geen enkel ander hs. is overgeleverd. Daarentegen kunnen we van de andere, na III. 21ter, overschietende strophe de

1) Vgl. IV. 19, *disce aliquid:*

Vare so dattu werdes *vroet:*
Doetstu dit, *hets di goet.*

Daarentegen wordt in het beneden p. 200 bedoelde toevoegsel van I. 18 in A de vermelding van en het verband tusschen wijsheid en welvaart reeds stereotiep.

invoeging in het 3e boek op den mnl. bewerker zelven terugvoeren [1]).

Hic segdi, sone, wat hic di rade:
Laetstut het sal comen di te quade;
Du sals wesen altoes onderdaen
Den † gheden ente sinen dienste staen.

Wordt thans de mogelijkheid der herkenning voorshands belemmerd door de bedorvenheid van den text, een hulpmiddel biedt hier de terugkeer eener dergelijke strophe op ongeveer dezelfde plaats in de rangorde in een ander handschrift. Hs. B (Beets p. 14) bevat de volgende strophe:

Du sulste wesen onderdaen
Den ghenen dye dy te dienste staen,
Ofstu iemant wilde doren,
Dat sy dy helpen verweren.

Weliswaar houdt Beets p. 36 deze strophe voor een textvariant van de strophe, die in hs. A aan II. 1 [2]) beantwoordt:

Den ghenen die di toe gaen,
Hem allen saltu te dienste staen,
Ofti dijn viant wille deren,
Dat sine di doch helpen weren,

en men zal niet kunnen ontkennen, dat hare plaats in de rangorde in B deze gelijkstelling rechtvaardigt: I. 37, 38 en dan deze strophe (het eerste boek telt 40 disticha resp. strophen). Maar men zal eveneens moeten erkennen, dat in dit geval de plaats alleen geen gewicht in de schaal mag leggen, immers men kan evengoed de strophe beschouwen als

---

1) Deze heeft b.v. ook I. 19 (niet hopen op eens anders dood) achter de zinverwante str. I. 22 (zelf niet den dood vreezen) geplaatst. Daarentegen is b.v. in hs. B de inschuiving van de aanstonds te bespreken str. III. 19 na de eerste str. van praef. II te danken aan den redactor van B, wel wegens de in beide strophen vermelde „seden" van „dorpers".

2) Lat. text ben. p. 197.

afkomstig uit het d e r d e boek, daar zij onmiddellijk gevolgd wordt door III. 20, 23 [1]). Men kan dus èn wegens de plaatsing der in A overschietende strophe *Hic segdi sone* enz. vóór III. 19 èn wegens de duidelijke overeenkomst van de tweede helft dezer strophe met de eerste helft der in B voor III. 20 staande strophe, deze B-strophe opvatten als gelijkwaardig met de overschietende A-strophe. En hiervoor spreekt ook het verschil in zin tusschen II. 1 en de B-strophe. II. 1 leert, dat men hen, die iemand „toe gaen" [2]), door dienstbetoon aan zich moet verplichten; de B-strophe, dat men tegenover degenen, die iemand een dienst bewijzen, zich onderdanig, vriendelijk moet gedragen. Wederkeerige hulp in nood, — hiermee immers wordt in beide gevallen gelijkelijk de vermaning gemotiveerd — verwacht men alleen van hen, wien wij, niet van hen, die ons een dienst bewijzen. Een zeker tweeslachtig karakter kan men daarom aan de B-strophe niet ontzeggen. En we zijn dus zeer zeker gerechtigd bij onze verdere behandeling de B-strophe niet als identiek met II. 1 te beschouwen, maar tot het derde boek te trekken, haar met de nu op gelijke plaats in A voorkomende overtollige strophe gelijk te stellen en haar text te gebruiken tot verbetering der woorden, die in deze A-strophe bedorven zijn:

Du sals wesen altoes onderdaen
Den *ghenen die di te* dienste staen [3]).

Men moet tegenover hen, die ons een dienst bewijzen, „onderdaen" zijn, d.w.z. vriendelijk, en, zelfs in *dit* geval, praegnanter, dankbaar; welke wijdere strekking ook, naar het ons voorkwam, de analoge woorden in III. 1bis bezitten:

---

1) III. 19, dat er aan voorafging, is door den redactor van B verplaatst na de praef. IIa, zie vorige p. n. 1.

2) „*Toegaen* is toebehooren, toekomen, ondergeschikt, onderhoorig zijn" Beets p. 64.

3) Vander Meersch wilde *den goeden* lezen, Kausler, die de str. bespreekt III. 355 n. 1 *Gode*. Zie Beets p. 52 n. 1.

Den ghelucke wes *onderdaen*,
Alst ti *te dienste heeft gestaen*.

Slechts één Lat. dist. kan het origineel dezer strophe vormen, het eenige [1]) distichon, dat op de plicht der dankbaarheid wijst en bovendien nog niet in den mnl. Cato is aangewezen, IV. 42:

Gratior officiis quo sis mage carior esto,
Ne nomen subeas quod dicunt officiperdi.

„Wees dankbaar voor u bewezen diensten" — dit is in ieder geval de algemeene zin van den moeilijk te construeeren eersten versregel [2]) — „anders gaat ge door voor iemand, aan wien dienstbetoon slecht besteed is".

Deze strophe IV. 42 moet dus van II. 1 gescheiden worden en men behoeft zich door de B-strophe dus niet langer te laten weerhouden om in II. 1 te lezen

Den ghenen, die di <niet> toe gaen,

zooals Beets p. 64 te recht voorstelde met het oog op het Lat. origineel [3]):

Si potes ignotis etiam *prodesse memento;*
Utilius regno est meritis acquirere amicos.

De redactie van IV. 42 in A is de oorspronkelijke, terwijl die van B op willekeurige contaminatie met II. 1, dat er toevallig aan voorafging (I. 37, 38, II. 1 + IV. 42, III. 20,

---

1) I. 15, dat trouwens reeds in de mnl. vert. bestaat, is van anderen aard:
Officium alterius multis narrare memento,
At quaecumque aliis benefeceris ipse, sileto.
Ondankbaren moet men links laten liggen, vermaant een buiten de Vulg., alleen in den Veron. (app. 3 Baehrens p. 236), niet correct, overgeleverd distichon:
Perde semel socium quem ingratum noveris esse;
Saepe dato bonis, scieris bene ponere [te] quod des.

2) Over de verschillende wijzen van interpretatie en interpunctie van dezen regel vgl. den commentaar van Arntzenius. Voorshands acht ik Scaligers verklaring de plausibelste: Quo gratior quis erga benefactorem, eo cariorem illi futurum dixit.

3) Vgl. II. 8 (alleen in D) waar voor *vroet* te recht gelezen wordt *on roet* (insipiens).

23, IV. 1, II. 2 + 12) schijnt te berusten. Ook II. 2 en II. 12 zijn in dit hs. tot éene strophe samengeloopen. De verplaatsing van IV. 42 naar het derde boek moet reeds door den mnl. bewerker zelven zijn verricht. Dit bewijst zoowel de overeenkomstige plaats vóór III. 19 resp. III. 20 in A en B als de omstandigheid, dat in C in de reeks IV. 40—IV. 48 alleen IV. 42 ontbreekt [1]).

4. Het is wenschelijk nu ook de andere overtollige strophen en verzen, die de hss. van den mnl. Cato tegenover de Lat. Vulgata vertoonen of schijnen te vertoonen, te controleeren. Zij komen alleen voor in A of H, niet in C. [2])

Beginnen wij met H. Naast de werkelijk overtollige (III. 1bis, III. 21bis, III. 21ter) strophen, die op een lat. orig. buiten de Vulgata teruggaan, en de schijnbaar overtollige (IV. 12 en 42), die aan disticha der Vulgata beantwoorden, ontmoeten wij in H een derde soort overtollige verzen, nl. *interpolaties*, en wel uit Bouc van Seden. Beets heeft er op gewezen (p. 14, 52 en 84 n. 1), dat de twee volkomen corrupte verzen, die in dit hs. vs. 187 vg. in de plaats treden van de tweede helft van str. III. 1 (zie boven p. 185):

Scouwet toorn en quade wive
Ende toe verne by dine live

een interpolatie zijn, ontleend aan Bouc van Seden vs. 203 vg. ed. Suringar 1891:

Vlie terninghe ende quade wijf
Laet in tavernen niet dijn lijf.

1) Alleen is C bewaard; in geen van beide in dit hs. aanwezige fragmenten van het 3e boek is IV. 42 opgenomen.

2) In M schieten in de alleen in dit hs. overgeleverde strophe I. 25 de verzen 5 en 6 over. Zooals Beets reeds gezien heeft, behooren deze verzen aan IV. 41 vs. 3 en 4. Hoe deze achter I. 25 verzeild geraakt zijn, is raadselachtig, daar in de voll. mndl. vertaling IV. 41 zijn normale plaats had na IV. 40 en in het hs. M in het geheel geen strophen uit het IVe boek zijn overgeleverd (schijnbaar wel IV. 8 na I. 34, maar deze strophe = I. 35).

Zij gaan niet terug op Cato, maar, gelijk Suringar p. 67 heeft aangetoond, op den Latijnschen Facetus, het middeleeuwsch Supplement van Cato: hec fugias: fastum *talos lupamque tabernam*. Vgl. Van Zeden, de mnl. Facetus-bewerking [1]), ed. Suringar 1892 str. 105 en p. 64; Beets p. 84 [2]).

Maar ook eenige andere volslagen bedorven verzen in H zijn slechts als interpolatie uit Bouc v. Seden en niet als overblijfsel eener niet nader vast te stellen strophe te beschouwen. Zij vormen het slot van H vs. 250—254 (Beets p. 52):

Gaet haestelick daer men versaemt,
En snellike soe weder went.
Weest ree te doen alle dinck,
En wes men dijn doer dat gedenct
Dattu mit pine bejage heves.

Vgl. Bouc v. Seden 722 Kausler (Dm. II. 585), 721 Suringar:

In allen dinghen wes ghetrouwe
Dinen heere ende diere vrouwe.
Ganc haestelike daer men di sent,
Ende cortelike weder went.
Wes snel te doene alle dinc,

1) Over den Facetus vgl. Suringar in de voorrede van Bouc van Seden 1891 en van Van Zeden 1892. Verder Zarncke, Ber. sächs. Ges. Lpz. 1862 p. 73 vgg. Aan het artikel van P. Crain in de pas verschenen aflevering van het Zschr. f. deutsch. Altert. deel 51, 1909 p. 218 vgg. „Bruchstück eines Lat.-Deutschen Facetus in der Jenaer Univ. Bibl." ontleen ik de mededeeling, dat onlangs een werk over den Duitschen Facetus verschenen is: C. Schroeder, Der deutsche Facetus. Diss. Berl. 1909. — Van de latijnsche omwerkingen van den eigenlijken Cato verdient naast de vier algemeen bekende (zgn. Cato novus, interpolatus, rhythmicus en leoninus) door Zarncke uitgegeven (Skutsch p. 870, Beets p. 90) nog vermelding de zgn. Ethica Ludulphi, door Peiper, Zschr. f. deutsche phil. V. 1874 p. 172 meegedeeld. Deze vrije bewerking is ook in ons land bekend geweest: de codex uit Weenen (nr. 883), dien Peiper o.m. gebruikte, is blijkens subscriptie in 1339 te Deventer geschreven; hij is herkomstig uit het klooster Camp aan den Neder-Rijn.

2) Het is eigenaardig, dat zoowel deze interpolatie (i. p. v. III, 1 vs. 3 en 4) als de volgende zich beide bevinden aan het slot van een boek. III. 1 gold, nu praef. III v. 1/2 onvertaald was gebleven en praef. III v. 3/4 op III. 1 volgde (zie boven p. 186 vg.), in de mnl. bewerking althans nog voor een strophe van het tweede boek. De andere interpolatie vervangt den representant der slotstrophe IV. 49, die overigens in alle op zich zelf volledige hs. bewaard is gebleven. Vgl. p. 187 n. 1.

Dat men di seghet, dat ghedinc.
Diene hoveschelike dinen heere,
Ende pine di vele te meere
Dattu in dienste prijs bejaghes; enz.

De versmelting en het bederf der twee laatste verzen gaat in H zoover, dat er zelfs een regel te voorschijn komt als vs. 254 die op een werkelijk mnl. Cato-vers gelijkt: I. 39, 1 Dattu met pinen bejaghet heefs (*quae sunt iam parta labore*). Over de vermoedelijke bronnen van deze plaats vgl. Suringar p. 102.

In H staan vs. 240 vg. nog een tweetal zeer corrupte verzen door Beets als toevoegsel van II. 4 beschouwd en als zoodanig ook door den schrijver van H bedoeld. In werkelijkheid bevatten zij een rest van II. 6 (bij Beets = IV. 10). Hier volsta deze mededeeling, daar ik mij thans niet verder in de kwestie van de identificatie der mnl. strophen met lat. disticha wil begeven.

In A ontmoeten wij weer een andere soort overtollige regels: de aan dit hs. in het bijzonder eigene vrije uitwerkingen en aanvulsels, die niet meer verband schijnen te houden met den Latijnschen text. Aan I. 18 knoopt zich een zesregelige toelichting vast (*want* fortune is wel groet enz.), Beets p. 59; eveneens, naar het schijnt[1]), een tweeregelige aan III. 16. Elders wordt de lezer door een afzonderlijke strophe nog eens aan de waarde en het gewicht der les van de voorafgaande strophe herinnerd, zoo na IV. 30 (Beets p. 78):

Nu wachti des ende si oec vroet,
Ende hout di emmer in ghoet ghemoet,
So saltu werden ghoet getal,
Ende ghemint al over al.

1) De verzen 5 en 6: „*want* recht heeft dicken hulpen noet, † dat nember de man ne si so groet," ontbreken in D en ook in d, waar de str. III. 16 met II. 14, op welker plaats zij ook in de rangorde staat, is gecontamineerd. Dat zij met den in de vier eerste regels niet weergegeven en in de Vulg. vrij onverstaanbaren tweeden hexameter: *ipsae etiam leges cupiunt ut iure regantur* (te lezen met Paris. 8093 *rogentur*, d. i. ook de wetten zelf verlangen dat men zich tot den rechter wendt) verband zouden houden (Beets p. 70), acht ik onwaarschijnlijk.

Een dergelijke strophe schijnt ook op IV. 1 te zijn gevolgd. Wel ziet IV. 1 er nu in A aldus uit:

Sone, rike te sine te ommaten,
Dat saltu scuwen ende laten;
Ne laetstus niet, Ghod sal di haten,
Ende haet di Ghod du best verwaten [1]).
Willu werden dan liefghetal,
So werd omoedech al over al.

Maar deze laatste vier verzen zijn blijkbaar geen variant van de twee verzen, die B daarvoor slechts biedt:

Ende deel dyn goet den armen mede,
So sulstu na dynre tijt hebben vre(de),

doch vormen een aanvullingsstrophe, gelijk aan die, welke na IV. 30 staat en waarmee zij ook eenige overeenkomst vertoont; de in B bewaarde tweede helft der strophe schijnt in A te zijn uitgevallen. Str. III. 24 (eert uwe ouders), de laatste strophe van het derde boek, heeft evenzeer een vervolg (Beets p. 46):

Diese oec ert, eist man, eist wijf,
Hi leed sekerleke ghoet lijf;
Ende sal te vriende hebben Ghode,
Hout hi wel sine ghebode.

Vgl. verder de toevoegsels van IV. 36:

Sone, castidi wel daer of,
So saltu meerren dinen lof[2])

en IV. 38 (vgl. IV. 38. vs. 3):

---

1) Vgl. I. 12 waarvan in C vs. 4 luidt: *want die hem volghe(n), God salse* haten terwijl dezelfde regel in A aldus uitziet: *want dies pleght hi wert* verwaten. In de andere hss. is de redactie geheel anders.

2) Vgl. I. 15 vs. 3 en 4: Alse du weldoes, zwigher of (*jongere vulg.*, vgl. p. 197 n. 1,: atque aliis cum tu benefeceris ipse sileto), *So saltu hebben goeden lof.*

Die dor Ghode gherne gheeft,
Ghod lonet alse hijs te doene heeft.

Of wij al deze, uitsluitend aan A eigene, toevoegsels juist beoordeelen als „toegiften" of „vervolgen" (Vander Meersch p. 31 n. 2, p. 40 n. 5) is niet met zekerheid uit te maken. Nieuw handschriftelijk materiaal of overeenkomstige toevoegsels in andere middeleeuwsche Cato-bewerkingen zouden er een ander licht op kunnen werpen.

In dit verband dient nog op één afwijking gewezen te worden, thans geen quantitatieve van een enkel hs. ten opzichte van andere hss., maar een qualitatieve, reeds eigen aan het mnl. origineel, ten opzichte van het lat. origineel. In dist. IV. 33:

Quod potes, id tempta; nam litus carpere remis
Tutius est multo quam velum tendere in altum

heeft de mnl. vert. (C A H) het beeld van het schip laten varen[1]) en door een ander beeld vervangen:

Hijs sot die vorder hem wille strecken
Dan sine cleedre hem mogen recken.[2])

1) Eveneens in de vertaling van het pendant II. 6 (Beets = IV. 10), waarvan vs. 2 luidt: *Tuta mage est* puppis, *modico quae flumine fertur*. De mnl. vert. alleen: want onmate is ongheware, over welke woorden vgl. Mnl. Wb. V. s. v. ongeware.

2) Daarentegen trachten aan het oorspronkelijke beeld vast te houden: Lsp. III. c. 3. 498 vgg:

hets goet *biden lande* zwimmen enz.

(vgl. Jonckbloet p. 50, die dit en de daarop volgende verzen = II. 6 stelt, zie vorige noot), en de 15e eeuwsche mnl. Cato-bewerking, waarvan de Vreese Tijdschr. XIX. 278 vg. een fragment, IV. 26—34 omvattend, mededeelt:

maar *biden lande* zulstu bet[er varen],
dan hooghe dijn coorde getrocken waren.

De identificatie = IV. 33 van deze regels is onaantastbaar, daar in den Brugschen druk — in tegenstelling met de door Beets behandelde hss. en drukken — de Latijnsche text de vertaling vergezelt, zooals bijv. ook in het Berlijnsche hs. van den oud-provençaalschen Cato (vgl. R. Tobler, die altprovenzalische Version der D. C., Strassb. Inaug. Diss. 1897.)

Dit beeld is echter niet oorspronkelijk. Het is ontleend aan den Facetus:

> *Ultra quam vestis non extendas tua crura,*
> Nec nimis expendas, si vivere vis sine cura,

vandaar dat het beeld van het kleed ook voorkomt, en wel met ongeveer dezelfde woorden, in Bouc v. Seden 531 (vgl. Suringar B. v. S. p. 96, Beets p. 78):

> *Dune moetsti niet vorder strecken*
> *Dan dine cleedre moghen recken*:
> Naer dien dattu neeringhe heves
> So bedaerf di dattu leves.

Eveneens in de mnl. Facetus-bewerking Van Zeden ed. Suringar str. 98 p. 17 en p. 61:

> *Langhere dan dine cleedre strecken*
> *Saltu dine leden niet recken*;
> Oec salti setten dine theere
> Naar dijn winnen, naer dine neere.

Het is mij althans niet duidelijk, hoe men zich de onderlinge verhouding tusschen mnl. Cato, B. v. S. en Facetus in dit geval moet voorstellen.

5. Werkelijk overschietende strophen, vreemd aan de Lat. Vulgata, maar, zooals wij zagen, niet vreemd aan neventradities, bleken III. 1bis, III. 21bis en III. 21ter te zijn. Daar zij niet tot één hs. beperkt zijn (III. 1bis in A en H, III. 21bis in A C d, III. 21ter in A C) mogen wij hare aanwezigheid reeds aannemen in de volledige mnl. bewerking en het daaraan ten gronde liggend lat. hs. Dit week dus af van de Vulgaat-hss. en stond dicht bij den Vaticanus. Kwam het er in omvang ook mee overeen?

Ten einde deze vraag te beantwoorden, hebben we te onderzoeken, of ook eenige andere verschillen tusschen Vat. en Vulg.

optreden in de mndl. bew. Dit zijn hoofdzakelijk een drietal.

1°. Behalve de drie genoemde disticha, die, hoewel buiten de Vulgata staande, hun aequivalent bezitten in de mndl. bew., bevat de Vat. nog een vierde, thans nog niet gepubliceerd, dist. (over de afgunst) [1]) aan het eind van het Ie boek, dus I. 40bis. Dit dist. kwam echter niet voor in de te reconstrueeren mndl. origineel-vertaling: op I. 40, dat in alle hss. behalve C bewaard is, volgt steeds de praefatio van II of een fragment er van; zoo in M A H B b D d, terwijl in L II. 6 (= Beets IV. 10) volgt, waarvóór de praef. II blijkens de volgorde in d (I. 40, praef. II, II. 6) moet zijn uitgevallen. Daar de mnl. bewerker blijkens hs. A het geheele slotgedeelte van boek I zonder afwijking heeft overgenomen, is de mogelijkheid zoo goed als uitgesloten, dat I. 40bis wel in het lat. origineel voorkwam, maar niet in de mnl. bew. zou zijn weergegeven. I. 40bis van den Vaticanus was dus aan het lat. origineel der mnl. bew. vreemd.

Of I. 40bis in de traditie, die door den Veronensis vertegenwoordigd wordt, gestaan heeft, is niet met zekerheid te zeggen, daar door het uitvallen van eenige bladen [2]) het slot van het eerste en de eerste helft van het tweede boek in den Veronensis zijn verloren gegaan.

2°. Eenige malen (IV. 2 en IV. 36) zet de Vat. de hexameters van het distichon om. Daar dit desnoods uit een individueele vergissing van den schrijver van dit hs. zou kunnen verklaard worden [3]) en uit de mnl. bew. met zekerheid niets omtrent een dergelijke in haar lat. origineel aanwezige omzetting zou kunnen worden afgeleid, wordt deze eigenaardigheid van Vat.,

1) Het is merkwaardig, dat het Bouc van Seden 311 vgg. een aantal verzen heeft, die zich met dit distichon schijnen te dekken. Zij gaan echter, naar de mededeeling van Suringar p. 74, terug op den Floretus van den H. Bernhard van Clairvaux, waaruit de auteur van het B. v. S. naast den Facetus zijn materiaal heeft geput (Suringar p. XXVI).

2) Zie boven p. 183.

3) Een zoodanige verklaring zou echter onjuist zijn.

die mij reeds op verband tusschen Vat. en Ver. schijnt te wijzen, hier onbesproken gelaten.

3⁰. Het bewijs, dat de Vat. beinvloed is door de traditie, waarvan de Ver. een representant is, wordt geleverd door de plaats van IV. 37 in Vat. Dit dist. ontmoet men in dit hs. reeds na III. 3. Deze plaats, of althans de plaatsing van IV. 37 in het begin van het derde boek, is karakteristiek voor de traditie van den Veronensis en alleen uit het karakter *dezer* traditie te verklaren. Hoewel dit hs. reeds met III, 7, vs. 1 afbreekt (zie boven p. 190), vinden we er toch nog een aantal disticha in uit het vierde boek, daar de redactor dezer traditie om een onverklaarbare reden de disticha van het tweede gedeelte van het vierde boek regelmatig over de andere boeken schijnt te hebben verdeeld: zoo staat IV. 23 op fol. 32r [1]), IV. 24, 25 op fol. 32v, [IV. 26—29 schijnen in de p. 183 vermelde lacune te zijn verloren gegaan], IV. 30 deels op 34r, deels op 34v, IV. 31—33 op 34v [IV. 34 ontbreekt], IV. 36/35 (omgekeerde volgorde) op 35r en *IV. 37 na dist. III. 5 op* 35v, de laatste bladzijde van het manuscript. De verplaatsing van het dist. naar het begin van het derde boek moet dus niet als een zelfstandige handelwijze van den schrijver van het Vat. hs. worden opgevat, maar als beinvloeding uitgaande van de traditie van den Veronensis, waarin IV. 37 in het begin van het 3e boek zijn normale plaats heeft. Het eenige verschil is, dat de Ver. het dist. na III. 5, de Vat. na III. 3 heeft. Er zijn nog andere sporen van deze verplaatsing. In de middelhoogduitsche Cato-bew. is het verschijnen van dit dist. in het begin van het 3e boek zelfs normaal: in de oudere mhd. vertaling na III. 16 (d. i. 15) [2]), in eenige der jongere mhd. vertalingen staat het zelfs op de zelfde plaats als in den Vaticanus na III. 4 (d. i. 3) [3]).

---

1) Wegens de uitlatingen van een aantal disticha en de storingen in de volgorde in dit hs. geef ik liever de pagina's van het hs. op dan de nrs. van de disticha, waarop telkens de disticha van het 4e boek volgen.

2) Zarncke, Der deutsche Cato Leipz. 1852 p. 48.

3) Ibid. p. 75 en 83.

Hauthal[1]) vermeldt in zijn appar. crit. ad III. 11 (d. i. 10), dat een — voor ons oncontroleerbaar — hs. IV. 37 bevat tusschen III. 10 en 11 (d. i. 9 en 10). In den zgn. Cato leoninus[2]) staat IV. 37 al na II. 23.

Hoe gedraagt zich in dezen het Lat. origineel van de mnl. bew.? In alle drie hss., waarin IV. 37 bewaard is, staat het steeds vóór IV. 38: C IV. 37, 38 II. 10[3]) IV. 40 enz., A IV. 30—36, 37, 38 II. 10, H IV. 33, 37, 38 II. 10. Het Lat. orig. der mnl. bew. volgde dus de Vulgata. En daar ook de andere eigenaardigheden van den Veronensis zich niet, naar ik heb kunnen nagaan, vertoonen in de mnl. versie, kunnen we verklaren, dat het Lat. origineel der mndl. bew. geheel is vrij geweest van beinvloeding van de traditie van den Veronensis, waaraan de Vat. wel heeft blootgestaan.

Hierdoor verkrijgt de te reconstrueeren middelnederlandsche Cato-vertaling zelfstandige waarde voor de filiatie der Latijnsche handschriften; door haar zijn wij in staat de van de Vulg. afwijkende eigenaardigheden van den Vaticanus te schiften, en wel in bijzonderheden, geërfd uit een traditie, die met het Lat. origineel der mnl. bew. overeenkwam, en in bijzonderheden, verworven uit de traditie, die o.a. ook aan den Veronensis het aanzijn schonk. En waar de aard der filiatie der lat. hss. beslissend is voor de te construeeren volgorde der omwerkingen van den Latijnschen text vóór het ontstaan der Vulgata, heeft het nu herwonnen Lat. origineel der uit verschillende excerpten en fragmenten te reconstrueeren middelnederlandsche Cato-vertaling aanspraak op een plaats onder de belangrijke Latijnsche Cato-handschriften.

Amsterdam, Oct. 1909. M. BOAS.

---

1) Catonis philosophi liber .... rec. F. Hauthal Berl. 1869.
2) Zarncke, Ber. sächs. Ges. Lpz. 1870 p. 182 en 187.
3) II. 10 vervangt IV. 39, vgl. boven p. 187 n. 2.

REINAERT IN DE KANSELARIJ.

Dr. A. Hulshof, conservator der handschriften aan de Universiteits-Bibliotheek alhier, vond onlangs achter in een dier handschriften, op het tegen den band vastgeplakte laatste blad, de beneden afgedrukte Latijnsche „litera citatoria", door Koning Leeuw aan den ezel en den haas gezonden, met het (onvolledig) antwoord of verslag hunner zending door den haas. Over de gedaante en de herkomst van dit handschrift deelde Dr. Hulshof, die de goedheid had mijne aandacht op het stuk te vestigen en er mij de beschikking over te laten, mij mede wat er hem van bekend was geworden, waarvan ik hier dankbaar gebruik maak [1]).

De brieven zijn met dezelfde veertiendeeuwsche hand geschreven als de eigenlijke inhoud van het handschrift zelf (Cat. Tiele, no. 712), dat het Liber Ruralium Commodorum van Petrus de Crescentiis bevat en er aldus uitziet: Perk. 260 × 292. 149 ff., 2 kol. Beginletters en opschriften rood. Herbonden in een met lichtbruin leder overtrokken houten band. Aan de laatste katern ontbreken blad 6 en 8. Het hs. eindigt op blz. 5*a*; 5*b* en 7*a* zijn onbeschreven; 7*b* bevat de brieven, waarvan helaas het slot ontbreekt, dat op bl. 8*a* zal hebben gestaan en bij het herbinden verwijderd kan zijn. De brieven zijn dus niet op een later bijgevoegd schutblad, maar op een blad van het oorspronkelijke hs. en met dezelfde hand, dus te gelijk met het hs. zelf, geschreven. Waarschijnlijk is de afschrijver door den inhoud van den codex, waarin ook allerlei over huis- en andere dieren te lezen staat, er toe gebracht deze verdichte dierenbrieven achterin op te teekenen.

Wat nu de herkomst van dit handschrift betreft nog het

1) Zie eene korte aanteekening van Dr. H. over dit onderwerp in het inmiddels verschenen tweede deel van den Catal. Codd. mss. Bibl. Univ. Rheno-Traj., p. 68.

volgende. Voorin, op fol. 1*a* bovenaan, staat met moderne kapitale letters geschreven: „... Liber Ruralium Commodorum Mei Dominici de Karo || nellis" [1]); hetgeen wel zal moeten beteekenen: „Dit boek Rur. Comm. is van mij, Dominicus (van) Caronelli", al is een dergelijk ex-libris, in plaats van het meer gewone „sum ..." (c. gen.) of „pertinet ad ..." ietwat vreemd. De vorm van den naam schijnt, in weerwil der bevreemdende spelling met *K*, naar Italië te wijzen. Dr. G. Brom te Rome, die zoo welwillend is geweest naar dezen ondersteldeu Italiaanschen naam „Domenico de Caronelli" in biographische, bibliographische en aardrijkskundige woordenboeken te zoeken, meldt dat bij dezen persoon in de 16de eeuw niet heeft kunnen opsporen, en dat een plaats *Caronelli* in Italië ook niet (meer?) schijnt te bestaan, doch wel de geslachtsnaam *Caronelli*. Te Venetië heeft tegen het eind der 18de eeuw als schrijver gebloeid de edelman Pietro Caronelli. Aldaar leefde in 't begin dierzelfde eeuw ook de Conventueele Minderbroeder Mario Vincenzo Coronelli, (± 1718). Denkelijk zijn *Caronelli* en *Coronelli* twee vormen van denzelfden naam en behoorde ook Domenico de Caronelli tot dit Venetiaansche geslacht.

Wijst dus de naam van den eigenaar van dit hs. naar Italië, ook de auteur van het daarin vervatte werk voert ons derwaarts. Petrus de Crescentiis, te Bologna in 1230 geboren, in 1320 gestorven, was een vermaard landhuishoudkundige, die in 1304 zijn „Opus ruralium commodorum, ll. XII" uitgaf: de vrucht zijner herhaalde jarenlange reizen door alle Italiaansche gewesten en zijner lectuur van de oude Romeinsche landhuishoudkundige schrijvers. Dit werk is het voornaamste middeleeuwsche geschrift over den landbouw, in heel Europa verspreid en na de uitvinding der drukkunst aanstonds ter perse gelegd.

Wanneer en langs welken weg de codex in onze Univ.-Bibliotheek beland is blijkt niet. In den oudsten Catalogus van

1) Aldus hoogstwaarschijnlijk te lezen: de koppen der letters zijn, zeker bij het herbinden van den codex, met de randen weggesnoeid.

1608 staat hij niet vermeld [1]); hij is dus niet afkomstig uit de boekerijen der Utrechtsche kloosters, noch uit die van Van de Poll of Van Buchel, die samen de kern onzer Bibliotheek vormen. Evenmin wordt hij vermeld op de lijst van hss. en boeken der Utrechtsche kapittelen, die in 1844 uit het Domeinarchief naar onze Bibliotheek zijn overgebracht. Alleen blijkt uit de oude, voorin geschreven plaatsnummers dat hij reeds in de 18de eeuw hier aanwezig geweest is. Wellicht heeft een of ander geleerde reiziger hem van een reis uit Italië medegebracht en aan de Bibliotheek geschonken [2]).

Scheen de vondst dezer mij geheel onbekende brieven aanvankelijk een nieuwe bijdrage tot de kennis van het dierenepos, bij nader onderzoek bleek ons dat de stukken reeds vroeger, zelfs meer dan eens, elders gevonden en ook uitgegeven zijn. Reeds in 1824 heeft Pertz, naar een (omstandig beschreven) hs. te Palermo [3]), een korte aanhaling uit den tweeden brief gegeven, die tien jaar later ook door Grimm in zijn boek over het dierenepos gebruikt is [4]). In 1851 heeft vervolgens Wattenbach, naar een hs. te Praag, den eersten brief (van den leeuw) volledig medegedeeld [5]), die in 1859 opnieuw door Höfler, naar 't schijnt zonder kennis van de laatstgenoemde uitgave, naar hetzelfde hs. is afgedrukt [6]). En ten slotte zijn beide brieven in 1875 voor 't eerst volledig, oogenschijnlijk volgens drie van de vier toen bekende hss., door Zacher uitgegeven [7]).

Die vier handschriften der beide brieven waren, volgens de (hier kort samengevatte) mededeelingen der bovengenoemde geleerden:

1. een hs. van den vorst van Fitalia te Palermo (*F*), volgens

1) Wel wordt daarin een hs. van gelijken titel vermeld, maar daarmede is een codex uit het legaat Van de Poll (Pollio) bedoeld (Cat. Tiele, no. 713).

2) Verg. b. v. Tijdschr. XXV, 9.

3) Arch. d. Ges. f. ält. deutsche Geschichtsk. V, 374 (verg. 361, 387).

4) Reinhart Fuchs CCV.

5) Arch. d. Ges. f. ält. deutsche Geschichtsk. X, 662.

6) Germania IV, 109—111.

7) Zeitschr. f. deut. Philol. VI, 3—12.

Pertz uit het eerste kwart der 14de eeuw, bevattende een verzameling van brieven, oorkonden, gedichten betrekkelijk de geschiedenis, vooral van Sicilië, in de 13de en 14de eeuw [1]).

2. een hs. van de Hertogelijke Bibliotheek te Wolfenbuttel (*W*), uit de 15de eeuw, bevattende een dergelijke bonte verzameling van (echte en verdichte) brieven van pausen, keizers en andere heeren, ook vertrouwelijke brieven en briefmodellen ter oefening enz.

3. een hs. van de Universiteits-Bibliotheek te Praag (*P*), uit het begin der 14[de] (of nog uit de 13[de]?) eeuw, bevattende o.a. de „Summa dictaminis secundum quod notarii episcoporum et archiepiscoporum debeant notarie officium exercere" van den Portugees Dominicus Dominici (uit het einde der 13[de] eeuw): een verzameling monsters van brieven, een soort van brievenboek ten behoeve van de bisschoppelijke kanselarijbeambten. Achter dit werk volgen, tusschen andere brieven, ook de hier bedoelde, die dus niet tot het genoemde werk behooren.

4. een hs. van de Koninklijke en Universiteits-Bibliotheek te Breslau (*B*), uit het midden der 14[de] eeuw, bevattende o.a. „Excerpta de summa artis dictandi" (wederom echte brieven en formulieren als voorbeelden door elkander, waaronder ook de beide brieven van den leeuw en den haas), verder de „Summa magistri Dominici de arte notariatus" en nog twee andere „artes dictandi."

Bij deze, reeds vroeger gebruikte hss. komen nu nog:

5. het boven beschreven hs. uit de Univ.-Bibl. alhier (*U*);

6. een hs. uit de Gemeente-Bibliotheek te Cortona (*C*), waarin 8 stukken uit de 14[de] eeuw, in 1335 geschreven, zijn samengebonden met 3 uit de 15[de] eeuw; onder deze laatste bevindt zich, op f. 47—47[vo], ook de „Missio leonis asino et lepori" en de „Responsio asini et leporis leoni." Van dit reeds vroeger

1) Misleid door P.' opschrift boven de reeks der t. a. p. beschreven hss., heeft Grimm t. a. p. deze verzameling, en dus ook de beide brieven van en aan den leeuw, aan Petrus de Vinca (Epistol. II. VI) toegeschreven; zie echter Pertz, a. w. V, 361.

door G. Löwe vermelde [1]) hs. dank ik de collatie aan de hulp van den heer G. J. Hoogewerff, litt. neerl. docts. te Rome, wien ik hierbij mijn oprechten dank breng.

Wanneer ik nu na en naast bovengenoemde uitgaven beide brieven hier nogmaals afdruk, heb ik daarvoor de volgende redenen.

Vooreerst bevatten het nieuwe Utrechtsche hs. (*U*), hoezeer onvolledig, het Palermitaansche (*P*) — waarvan ik de collatie [2]), door de vriendelijke bemiddeling van Dr. G. Brom, onzen „wetenschappelijken consul" te Rome, te danken heb aan den Eerw. Heer Giuseppe Lactantius te Palermo — en het Cortoneesche (*C*) enkele betere lezingen; vooral de lezing *Menonis* van *U* is van belang (zie beneden, r. 52 en de aant.).

Ten tweede meen ik omtrent de brieven zelf aan het door mijne voorgangers gezegde een en ander te kunnen toevoegen, dat zonder een herdruk der (trouwens niet omvangrijke) stukken toch in de lucht zou hangen voor wie de vroegere uitgaven der stukken niet onder zijn bereik heeft.

Ik heb derhalve hier beide herdrukt, en wel, na eenige weifeling, naar den tekst van Zacher, die naar allen schijn voornamelijk den tekst van *P* (trouwens het oudste hs.), met de varianten uit *B* en *W* geeft. Aan deze laatste heb ik die van *F* (waarvan Zacher slechts enkele uit Pertz' mededeeling kende), *C* en *U* toegevoegd, en uit deze laatste alleen de lezing *Menonis* in den tekst gebracht. Een andere handelwijze scheen niet gerechtvaardigd. Wel blijkt uit de onderstaande varianten dat *FBU* (en in mindere mate ook *C*) nauw verwant zijn tegenover *P*, en ook tegenover *W* (het jongste en meest afwijkende hs., dat evenwel niet zelden met *U* overeenstemt); doch het schijnt, afgezien van andere bezwaren, niet raadzaam die groep *FBU* als grondslag voor een nieuwen afdruk aan te nemen. Vooreerst omdat die hss. o. a.

1) Zeitschr. f. deut. Philol. X, 254, waar alleen begin en slot medegedeeld zijn.

2) Door mij, voordat ik Zacher's uitgave kende, aangevraagd om het in *U* ontbrekende slot te leeren kennen en over de straks te noemen ongerijmdheid opheldering te krijgen. Doch *F* bleek, ook in dit laatste opzicht, nauw verwant met *U*.

éëne blijkbare ongerijmdheid gemeen hebben. Het antwoord, het verslag der dagvaarding aan den koning wordt er nl., volgens het opschrift en den aanhef, uitgebracht door den haas en den ezel, ofschoon deze laatste, blijkens het slot van ditzelfde verslag, door den wolf verscheurd is! [1]) Bovendien wordt de stellig juiste lezing *Menala* (in r. 25) alleen in *PBW*, niet in *FU* gevonden. Alleen in *F* ten slotte wordt gevonden de lezing *simius* (in r. 63), die veeleer een, hoezeer merkwaardig, toch jonger toevoegsel dan een oud bestanddeel schijnt.

Hier volgt dus de tekst van Zacher, met de varianten uit de verschillende thans bekende hss. Weggelaten heb ik alleen alle bloot orthographische verschillen (*ci* voor *ti*, *nm* voor *mm*, *appices* voor *apices* en derg.), benevens ontwijfelbare schrijffouten als *terrestium* voor *terrestrium*, en eenige verschillen in de volgorde derzelfde woorden; maar overigens alle werkelijk bestaande grammatische vormen, ook al waren het wellicht niet veel meer dan schrijffouten, overgenomen. Of de waarde van zulk een zwaarwichtig variantenapparaat in een juiste verhouding staat tot de moeite en de ruimte die het kost, erken ik achteraf gaarne te betwijfelen; maar eenmaal begonnen met een collatie, op hoop van belangrijke afwijkingen, laat men 't niet licht steken; en waar is dan de grens? Een enkele komma heb ik toegevoegd.

Epistola leonis ad asinum et leporem ut citent vulpem ad presenciam suam [2]).

Rex leo [3]) fortissimus animalium asino et lepori fidelibus suis gratiam suam et bonam uoluntatem [4]). Cum omne genus ferarum et omnis bestiarum [5]) terrestrium multitudo [6]), tam mitium quam inmitium [7]), nostre ditionis [8]) subsint [9]) inperio et obediant [10]), sola deceptionis [11]) fabricatrix [12]) uulpecula

1) Zie opschrift, aanhef en r. 69 in (tekst en) varianten.

2) Missiva leonis ad asinum et leporem *F* Missio leonis asino et lepori *C* Litera citatoria *U* Mandat leo Rex animalium Asino et lepori, fidelibus suis, ut citent personaliter peremptorie vulpem, quod pro sibi obiectis septimo Kal. Aprilis coram ipso se debeat presentare gallis et gallinis legitime responsura *W*

3) Leo rex *U* 4) fidel. s. gr. s. et *ontbr.* *FU* suam *ontbr.* *C*

5) fer. et best., omnisque *C* 6) omnis mult. best. (terrestrium *ontbr.*) *P*

7) non mitium *P* 8) iurisdicionis *F* iurisdictionis *W* dominacionis *PU*

9) subiaceant *U* subsistit *P* subsit *W* 10) obediat *W* obedient incunctanter *FUPC*

11) deceptrix *F* 12) fabricatrix *ontbr.* *PBUC*

contumax inuenitur, que nostre potentie magnitudinem[1] non ueretur[2], eademque[3] citata multotiens in nostra[4] noluit[5] curia[6] comparere. pro cuius excessibus sedes[7] nostra tota est impleta[8] querelis, et conquerentes[9] de ipsa[10] nullam[11] potuerunt[12] assequi[13] rationem. Quapropter fidelitati uestre precipiendo mandamus[14], quatenus[15] ipsam peremptorie[16] citare curetis[17], ut[18] pro[19] sibi obiectis nostro se debeat conspectui[20] presentare[21] VII Kal. aprilis[22], gallis[23] et gallinis legitime[24] responsura[25]. Formam citationis, diem[26], coram[27] quibus, et[28] quicquid[29] inde[30] feceritis[31] nobis postmodum[32] per litteras uestras[33] intimare curetis[34]. Datum etc.[35].

Rescriptum[36] leporis[37] ad leonem[38].

Fortissimo regi regum, dominatori[39] omnium generum[40] ferarum et bestiarum que sub celo sunt, magnifico et excellentissimo[41] domino leoni lepus suus humilis et deuotus[42], cum sui[43] recommendatione[44], ad

---

1) nostre iussionis potentiam *C* 2) veretur nec reveretur *F U*
3) eadem namque *U* 4) nostra numquam *F U* 5) valuit *F*
6) curia noluit *P* 7) sedet at curia (at c. *bovengeschreven*) *C*
8) repleta *B U* 9) conquerens *W* 10) ea *F* illa *U*
11) nullo modo *P* numquam *U* nullam prorsus *C* 12) poterunt *B* possunt *C W*
13) consequi *B U C* 14) prec. mand.] predico *P* 15) ut *P*
16) ipsam *ontbr. P* ips. experte nostra peremptorie *C* 17) curet *W* debeatis *F U*
18) quod *W* 19) per *U* 20) conspectu *U*
21) ut... presentare *ontbr. C*
22) VII Kal. apr. *vóór* nostro *W* septimo Kalendis *F* quarto Kall. *C*
23) gallinis *F* 24) in iudicio *F U* 25) responsuram *U*
26) et diem *C W* 28) et coram *C* coram quibus et *ontbr. W*
29) quisquis *W* 30) in *C* 31) fecerit *W* 32) nob. postm. *ontbr. W*
33) vestras litt. *P* nostras literas *W*
34) studiosius intimatis *P* transmisuri *W* Diem vero citacionis, formam presencium coram quibus eam citaveritis vestris nobis licteris rescribatis *F* Formam... curetis *ontbr. U*
35) per vos vel saltem per vestras litteras intimare curetis. Valete semper. Data secus descriptura babilionis in obsidione silvarum in quibus quaedam fere pessime morabantur regni nostri anno quinto [. . .?] *C*
36) Responsio *C* 37) Asini et lep. *B C*
38) Responsiva ad eandem (*verbeterd in* eundem) *F* Rescriptum... leonem *ontbr. U* 39) dominanti *F U*
40) omni generi *F U* omnis generis *W* totius generis *C*
41) et exc. *ontbr. F U* et excellenti *W*
42) Asinus et lepus sui servi humiles *F B U* as. et lep. sui hum. et devoti *C*
43) omni *F B C*, *ontbr. W*
44) commendatione *B*. rec. se ipsius *W* humiles commendationem *U*

vestigia[1]) pedum oscula[2]). Regalis magnificentie summos apices et reuerendos[3]) pronis uultibus et[4]) osculis[5]) suscipientes ad persequendum[6]) uestre iussionis officium, nobis iniunctum iuxta formam uestri[7]) maudati cum idoneis testibus, sine aliqua tarditate[8]) uulpem adiuimus citaturi[9]), quam in quadam specu[10]) ualde prerupta[11]), nimie altitudinis, ultra horrenda Menala[12]), que nec[13]) homini facilis erat nec feris adeunda[14]), inuenimus, rebellionis potius[15]) quam obedientie[16]) animum pretendentem. Cumque ad[17]) locum tam arduum[18]) ascendere nequiremus[19]), cum[20]) alterum nostrum grauitas[21]), alterum uero[22]) timor opprimeret[23]), fidum amicum nostrum et fidelem socium[24]), dominum caprum barbatum[25]), senem et circumspectum in omnibus[26]), sursum rogauimus ascensurum. Qui non moleste[27]) ferens nostrarum precum instantiam[28]), ascendit ad locum, et[29]) ipsi uulpecule[30]) egrotare[31]) similanti[32]) aduentum nostrum et causam exposuit[33]). qui[34]) uix obtinuit[35]), ut ipsa nobis ex illa supereminenti[36]) specula loqueretur[37]), nedum[38]) ad nos uellet descendere[39]) mandatum regium susceptura. per quandam tamen rimulam[40]) emisso capite cucullato[41]), prorumpens[42]) in uerba[43]), quod non esset ad curiam citanda[44]), exceptiones duplices[45]) allegauit[46]): primo enim, se graui dicebat infirmitate[47]) teneri[48]); secundo

1) vestigiam *U*
2) osc. beatorum *F* pedum raptorum *C* ad vest. ped. osc. *ontbr.* *W*
3) reverendis *U* metuendos *F* 4) et *ontbr.* *F* 5) osculo *F U C W*
6) prosequendum *U W* 7) nostri *W*
8) tard. qualibet *W* iuxta mand. nostri formam sine al. tard. cum id. test. *C*
9) citari *U* 10) spelunca *W* reperimus specu *C* 11) prorupta *W*
12) menia *F* menalia *U* menela *C* 13) ascensus nec *F* nec *ontbr.* *W*
14) adeunda feris *F U C W* 15) pocius rebellionis *C*
16) obedientem *U* reverentie *W* 17) Et cum *W* 18) altum *W*
19) non possemus *F U* 20) quia *W* 21) premebat gravitas *W*
22) vel reliquum *B* rel. *F* et rel. *U* 23) urgeret *F* gravaret *U*, *ontbr.* *W*
24) fidum et fidelem socium nostrum *F* f. et f. nostr. soc. *U* sociumque fidelem *W* amicum et fidelem soc. nostr. *C*
25) barbutum *U* 26) sen. barb. in omn. circumsp. *C* 27) egre *F U*
28) instantia *B* 29) et *ontbr.* *U* 30) vulpi *F* namque vulpi *U*
31) egrotanti et *F* 32) simulanti *F U* fingenti *W*
33) exponit et causam *F U* nostri causam adventus *W* 34) que *F*
35) vix tandem obt. *C* 36) ut ex illa nobis superem. *C*
37) ex illa sup. nobis spec. loq. *F B U* 38) nedum quod *F W*
39) desc. vell. *C* 40) que per quand. rim. *W* 41) cugullato *B*
42) prerumpens *U* 43) pror. i. v. *ontbr.* *C*
44) citandam *F* quod citanda non erat ad curiam *W*
45) excepcionem duplicem *F U C* 46) appellavit *B*
47) quia gravi se dicebat *F U* quod dicebat se in infirmitate *B* infirmitatem *U*
48) detentam *F*

quod [1]) rediens ad cor suum pro multis maleficiis dudum [2]) commissis religionis susceperat [3]) habitum, deo celi et [4]) non regi ferarum [5]) de cetero responsura. et ideo, reclusa [6]) in heremo, et [7]) contemplationi [8]) dedita, redire nullatenus uitam [9]) disposuit [10]) ad actiuam. Et uolens instanter ostendere [11]), se esse mutatam de uitio ad [12]) virtutem [13]), me [14]) uerbis lenibus demulcere temptabat [15]), ut ad ipsam [16]) ascenderem [17]), sibi reconciliandus [18]), propter multa mala, que mihi [19]) fecerat, et multas persecutiones et innumerabiles [20]), quas [21]) multotiens [22]) irrogarat [23]); qui, saniori utens consilio, fraudulentam [24]) reconciliationis [25]) gratiam euitaui [26]). Nobis tamen uolentibus [27]) plenius [28]) de ipsius [29]) infirmitate cognoscere, frater [30]) Asinus [31]), cuius sensus in omni [32]) parte medicine theoricus noscitur [33]), ipsius [34]) urinam sibi petiit presentari [35]). qua presentata nullius infirmitatis signa [36]) cognouit [37]), sed [38]) potius erant [39]) sinthomata [40]) sanitatis. Denique attendentes quod nil [41]) proficiebamus [42]) ibidem, inde [43]) discessimus, et diuertimus [44]) ad uillam Menonis [45]), que non multum [46]) distabat

---

1) quia *B* 2) multum *B* pro m. m. d. c. *ontbr.* *W* 3) suscepit *B*
4) et *ontbr.* *U* 5) terrarum vel ferarum amplius vel *U*
6) retrusa *F B U* detrusa *C* 7) et *ontbr.* *F U C*
8) contemplationis *U* vite contemplative *B* 9) vitam *ontbr.* *F B U*
10) proposerat *F B U*
11) Inmo cum multa instancia volens se *(ontbr. U)* ostendere *B U* Unde cum m. i. se volens ost. *F*
12) in *U W* 13) virtutem esse divinitus permutatam *F*
14) fratrem (autem nostrum *C*) leporem (cum multa instacia *C*) *F C*
15) demulcebat *F U* 16) ad ipsam *ontbr.* *W*
17) (secure *F*) ascenderet *F B U C*
18) reconciliaturus *F* reconciliandam *U C* reconciliandus eidem *W*
19) fratri lepori *F B U* 20) et persecuc. innum. *F U C*
21) quas *ontbr.* *U* fecerat . . . quas *ontbr.* *B*
22) quas eidem fratri lepori multociens *C* 23) irrogavit *F*
24) fraudulentem *F* fraudulente *U*
25) ipsius reconciliandi *C* 26) evitavit *F U C*
27) Nos tamen volentes *F B U* 28) plenius *ontbr.* *B*
29) ipsius *ontbr.* *F U* 30) frater noster *F*
31) Nos de ipsius inf. plen. indagare volentes, Asinus *C* 32) prima *W*
33) noscebatur *W* invenitur *F U C* inv. theor. *B* 34) ipsius *ontbr.* *F U C*
35) assignari *B* 36) sintogmata *C* 37) novit *C* 38) ymmo *F U*
39) erant pocius *U* 40) integrata *F* indicia *C* 41) non *B*
42) proficeremus *F* 43) inde *ontbr.* *C*
44) inde d. et d. *ontbr.* *U* pervenimus *C*
45) Menonis *U*] neemoth *F* neoych *B* nemodi *P W* quandam uhehemot (?) *C*
46) omnino multum *U*

abinde [1]), ibidem [2]) pernoctare credentes [3]). Sed tot [4]) erant ibi lamenta [5]), tot ploratus et ululatus [6]), que [7]) galli et galline promebant de perditis [8]) filiis et filiabus, quos [9]) vulpes ipsa uorauerat [10]), quod ab ipso loco declinauimus [11]), cum leta tristibus [12]) non concordent. Et cum [13]) transitum haberemus [14]) per quedam deuia lustra, ecce [15]) frater [16]) lupus placido [17]) uultu [18]) nobis occurrit, uolens trahere nos [19]) in [20]) domum suam [21]); quod frater [22]) asinus penitus [23]) recusauit, stillans mihi [24]) in [25]) auribus hoc secretum, illa esse [26]) fugienda hospitia [27]), que introrsum [28]) habent uestigia [29]), retrorsum nulla [30]), feris [31]) latronibus habitata [32]).

Nocte uero superueniente iam nos requiescere [33]) oportebat; et [34]) ecce camerarius domine uulpis [35]) nobis occurrit, qui conducens [36]) nos in hospitium suum [37]), gallinas, pullos, anseres, columbas [38]), omniaque [39]) genera pennatorum mense [40]) apposuit et famem nostram multis deliciis terminauit [41]). Sed, proch dolor! ad primum galli cantum [42]) ecce clamor factus est [43]). Venit enim fur et latro, lupus cum [44]) complicibus suis, et [45]) hostia pulsauit [46]). Quo percepto vix per posticum ego euasi [47]); sed [48]) socius meus [49]) asinus utpote grauis et tardus [50]) ad fugam, lupinis faucibus preda remansit et esca. Que [51]) regie maiestati duxi presentibus intimandum; nam ex [52]) illa fuga [53]) ita confracta sunt ossa [54]) mea, quod ad pedes celsitudinis uestre [55])

---

1) abinde *ontbr.* *F B U* 2) ibi *F U* 3) credidimus *U* 4) tanta *F*
5) lamentationes *U* 6) ullul. et ploratus *U* tot ul. tot pl. *C W*
7) quos *C W* 8) de *ontbr.* *F B C* pro dictis *U* 9) quas *C* 10) vorarat *B*
11) discessimus *F* 12) cum trist. *U* 13) Cum autem *C*
14) faceremus *C* 15) ecce *ontbr.* *B* 16) frater *ontbr.* *U*
17) prono *F* 18) plac. vultu *ontbr.* *C* 19) nos tr. *U W* nos ducere *F C*
20) ad *F*, *ontbr.* *C* 21) suam hospicium prestaturus *F*
22) noster fr. *F* 23) penitus *ontbr.* *B* 24) nobis *C*
25) st. in meis *U* mi st. in *W* 26) sunt *U C*
27) hospitia *ontbr.* *B* illa sunt fug. hosp. *W* 28) introitus *U*
29) et non *boven bijgeschreven F; bij* vestigia *breekt U af.*
30) que apertum habent introitum, non egressum *W* 31) foris *B*
32) nulla . . . habitata *ontbr.* *F* fer. latr. hab. *ontbr.* *W* 33) quiescere *F*
34) et *ontbr.* *F* 35) simius dom. vulp. cam. *F*
36) ducens *F C* 37) ad suum hosp. *F*
38) gallos. col. ans. *B* pull., gallos, gallinas, col., ans. *F* ans., perdices, col. *C*
39) et omnia *F* 40) mense *ontbr.* *B* nostra mense *C* 41) epulavit *F*
42) gallicinium *F* gallinarum cantum *C* 43) est magnus *C*
44) qui cum *F* 45) et *ontbr.* *F B* 46) propulsavit *C W*
47) ego lepus evasi *B* ego l. per p. e. *F C* 48) sed *ontbr.* *W*
49) noster *F* 50) tard. et gr. *F* gravis et *ontbr.* *C* 51) quod *F W*
52) in *B* 53) quod pro nimia f. *F* 54) omnia ossa *F C W*
55) vestre cels. *F C*

personaliter uenire nequiui [1]) tot [2]) pericula relaturus. Attendat ergo [3]), si placet, prouidentia uestra regia [4]) sui [5]) regni pericula, antequam [6]) crescant [7]) in [8]) inmensum [9]); sumatis [10]) gladium ad uindictam. multa enim [11]) ultioni debentur in regno uestro; que si non fuerint in breui tempore [12]) resecata, ita dilatabitur iniquitas et crescet malitia [13]), quod nulla poterit succurrere medicina [14]), iuxta illud:

Principiis obsta. sero medicina paratur,
Cum mala per longas inualuere [15]) moras.

Quodsi uestris nuntiis et legatis [16]) talia facta sunt, quin [17]) aliis peiora fiant uestre magnificentie non est aliquatenus dubitandum [18]).

Dat. [19]).

AANTEEKENINGEN.

3 *ferarum*, de viervoetige wilde dieren (mnl. *dier*, mhd. *tier*, eng. *deer*), in tegenstelling met de overige *bestiae terrestres tam mites quam immites* (tamme en wilde beesten) en met de vogels (verg. Rein. 365 e. e.: *diere ende vogle*): samen de *animalia* van r. 2 (nnl. *dieren*); verg. r. 16—17.

7 *pro*, hier en elders herhaaldelijk voor: wegens; in 't Mlat. gewoon.

9 *assequi rationem*, rekenschap, verantwoording verkrijgen.

10 *quatenus*, in 't Mlat. gewoon voor *quod* en *ut*, dat.

12 *VIJ. Kal Aprilis*, d. i. 25 Maart; is daarmede Paschen bedoeld (zie Leist, Katech. d. Urkundenlehre 189) of de vaste feestdag Maria Boodschap? Zie beneden, blz. 224 en 226.

14 *intimare* (evenzoo r. 70), „notum facere" (Ducange); verg. nog heden als rechtsterm *geïntimeerde*, iemand wien eene aanzegging gedaan, een vonnis beteekend is.

15 (var. *C*) *secus descriptura babilionis*: kan dit temet bedorven zijn uit *secus scripturam leonis*, volgens het eigenhandig geschrift van den leeuw? Anders begrijp ik noch *descriptura*, noch *babilio*: een Fransche naam als *Babillon* geeft hier immers geen zin.

20 *pedum oscula*, voetkus, „formula usitata in Chartis quae sacramenta fideli-

---

1) non potui *F* 2) tot et talia *C* 3) itaque *F*
4) prudencia regia *F* regia prouidencia *W* 5) ergo regia prudentia sui *C*
6) et anteq. *F* 7) crescat *F* 8) in *ontbr. C*
9) immensa *W* 10) sumens *C* 11) namque *F*
12) tempora *F* 13) mal. et iniquitas *F* iniq. et mal. concrescet *C*
14) nullam poteritis summere (?) medicinam *F* 15) convaluere *F C*
16) Nam si vestris leg. et nunc. *F* 17) quod *F*
18) vestris non est sensibus dubit. *F* fiant non est vestre celsitudine dubitandum valeat in furore et rapina dominatio vestra *C* 19) Dat. *ontbr. F B C*

tatis regi a civitatibus jurata exhibent" (Ducange i. v. *Osculum*, 2).
20 *apices* „pro scriptis, epistolis passim usurparant aevi inferioris Scriptores" (Ducange); zie ook Wattenbach, Schriftwesen[3] 186, 266—268.
25 *horrenda Menala*, zooals Zacher reeds aangewezen heeft, een herinnering aan Ovidius, Metamm. I, 219: „Maenala transieram latebris horrenda ferarum"; *τὸ Μαίναλον ὄρος*, *Maenalus* (ook *Maenala*, neutr. pl.) was de naam van een gebergte in Arcadië. De vorm *M(a)enalia* van *U* komt ook elders voor (zie b. v. nog Kiepert's Atlas).
29 *barbutum* (*U*) = *barbatum*; verg. it. *barbuto*, fr. *barbu*.
35 *cucullato*, met een *cucullus* (mnl. *covele* of *cappe*, *caproen*) voorzien; verg. Grimm, R. F, CXCII.
38 *rediens ad cor*, tot zich zelf, tot bezinning (en inkeer) komende; verg. althans in dezen zin it. (*ri*)*tornare al cuore.*
41 *vitam ad activam*, het werkende leven, in tegenstelling met het schouwende, *contemplativa* (verg. r. 40: *contemplationi dedita*): termen der mystiek en ascese.
48 (*sensus* ...) *theoricus*, „contemplativus" (Ducange).
51 *attendentes*, in aanmerking nemende (evenzoo r. 73). Naar de lezing van *U* daarentegen te verbinden met *ad villam Menonis*, in den zin van: „tendere ad, pergere" (Ducange); *quod* dan: omdat.
52 *ad villam Menonis*, naar het landgoed, de hofstede van *Meno*, een naam, hetzij eigen- of soortnaam, voor den (gesneden) bok. Het is hetzelfde woord als it. *menno*, gesneden, ongebaard (in weerwil van het hier gebezigde *barbatum*!), prov. *meno*(*u*)*n*, waaruit fr. *menon*, „chèvre du Levant, dont le peau sert à faire du maroquin." Zie Körting[2] 6187, 6189; Littré (en Hatzfeld-Darmesteter), alwaar een aanhaling uit O. de Serres, een in de 16de eeuw in Nivernais geboren landhuishoudkundige, jongeren vakgenoot van den bovengenoemden Petrus de Crescentiis; voorts twee aanhalingen bij Ducange (i. v. *Mennonus* en *Meno*) uit de 13de en 14de eeuw (waarvan één uit Marseille). Daar nu dit woord, als naam van den in r. 29 genoemden „caper barbatus" zeer wel in het verband past, de lezingen der andere hss. (*neemoth*, *neoych*, *nemodi*) daarentegen geen zin geven, meen ik het recht te hebben deze als verknoeiingen der echte lezing *menonis* te beschouwen en het laatste in den tekst te zetten.
57 *devia lustra*, woud, als leger van dieren, naar Ov., Metamm. III, 146, 370; verg. Virg., Aen. IV, 151 (*invia lustra*), Ecbas. capt. 329 (*lustrosis silvis*). Bij Balduinus, Rein. Vulp. 502, 607 beteekent *lustrum* daarentegen: gat, hol, leger van dieren in den grond (zie Dieffenbach, Suppl. i. v.).
60 *vestigia* enz., naar het voorbeeld van Horatius' verhaal der fabel van den vos en den zieken leeuw (Epist. I, 1,73): „Quia me vestigia terrent Omnia te adversum spectantia, nulla retrorsum" (reeds door Zacher opgemerkt).
67 *hostia* = *ostia*, voor(deur).
68 *posticum*, achterdeur, achterhuis.
78 *principiis* enz.: de bekende regels uit Ovidius, Remed. amoris 91—92.

Wat nu den inhoud en den vorm der brieven betreft het volgende.

Het is bekend dat de verhalen over de dieren, hetzij zuiver epische sproken, hetzij didactische of satirische fabelen, vanouds in de kloosters inheemsch geweest zijn. Hetzij men in die kloosterverhalen al dan niet de rechtstreeksche uitloopers der antieke fabelen en anderzijds de rechtstreeksche of middellijke bronnen der groote epische verhalen in de landstalen wil zien, in allen gevalle is het genre in de kloosters, natuurlijk in het Latijn, druk beoefend geworden en zeer geliefd geweest. Wij hebben er de Ecbasis Captivi (uit de 10[de] eeuw), den vermaarden Ysengrimus (uit de 12[de] eeuw), benevens een reeks van kleinere stukken aan te danken, alle door Grimm of later door E. Voigt uitgegeven. Dat het een kostelijk middel was tot onderlinge hekeling van geestelijken, abten en kloosterbroeders, is welbekend. Minder dat er zelfs gedramatiseerde Aesopische fabelen vertoond schijnen te zijn [1]). Ook op de talrijke voorstellingen der middeleeuwsche beeldende kunst in kerken en andere gebouwen, ontleend aan de dierenfabelen en -sproken (niet altijd aan het dierenepos), is reeds meermalen de aandacht gevestigd [2]).

Op zulk een zijpad der geschiedenis van het dierenepos schijnen

1) Zie L. Willems, Etude sur l'Ysengrimus 133; verg. ook Creizenach, Gesch. d. neueren Dramas I, 426, 427.

2) Zie b.v. Grimm, R. F. CXCII, CCXVII vlgg.; Reinaert, ed. Willems[2] 388; Van Moerkerken, De Satire in de Nederl. kunst der ME. 183—193, 207—213; L. Maeterlinck, Le genre satir. dans la peinture flamande[2] 40—68; Meitzner in Herrig's Archiv LXV, 199—232; Martin in Prager Deutsche Stud. VIII, 276 flgg en in Anz. f. deut. Alt. XXXII, 22—23; Muller, Inl. voor St. Streuvels' bewerking van Reinaert de Vos, 23.

Ik neem de gelegenheid te baat om hieraan toe te voegen hetgeen de heer Hoogewerff mij, bij zijn collatie van hs. *C*, medegedeelt omtrent door hem in Italië geziene afbeeldingen van tooneelen uit dierensproken en -fabelen (of ook -epos?), die ik niet vermeld vind bij de bovengenoemde schrijvers: „Te Spoleto zijn op de façaden van de kerk S. Pietro buiten de stad een zestal belangrijke reliefs (± 1100 of wat later), te zien die scènes uit dierenfabelen voorstellen, o. a. de vos die zich dood houdt,

ons ook deze twee stukken te brengen: zij leggen getuigenis af van het leven van dierenfabelen en -sproken in de kloosters. In die kringen, waar de mondelinge en schriftelijke overlevering dier verhalen herhaaldelijk in zuiver epischen of in meer didactischen vorm in het Latijn bewoord is, mag men zeker ook wel de geboorteplaats dezer brieven zoeken. Een of ander geestelijke, clerc of notarius in een kanselarij geworden, en daar even vertrouwd geraakt met den stijl en de taal der oorkonden als hij het in het klooster geworden was met verschillende dierenverhalen, zal voor de grap in het plechtig-wijdloopige Latijn van den kanselarijstijl deze twee brieven verdicht hebben, die later, blijkens de bovengenoemde hss., in of achter verschillende „artes" of „summae dictandi" — de middeleeuwsche zoogenaamde „briefstellers": handleidingen, met modellen, tot het stellen en schrijven van brieven, voorloopers der latere „zendbriefschrijvers" [1]) — zijn opgenomen. Het is onnoodig al de termen, woorden en wendingen van den kanselarijstijl in beide brieven hier op te sommen; ieder, die ook maar eenigermate met dien stijl bekend is, herkent er aanstonds een aantal. De samensteller, „nourri dans le sérail, en connait les détours": hij heeft zich blijkbaar verkneukeld in deze grap. Men treft hier dan ook dezelfde potsierlijke tegenstelling aan tusschen de deftige, plechtige vormen der hoogere menschenwereld en de personen der lagere dierenwereld, die vanouds het karakteristieke en het comische van het dierenepos uitgemaakt en sedert de middeleeuwen tal van geslachten zoozeer

met twee vogels, en de wolf (of vos?) met pelgrimsstaf en opgeslagen boek, omziende naar den zich verwijderenden ram. Te Perugia bevinden zich onder de reliefs aan de bekende Fonte Maggiore van Giov. Pisano (1280) twee voorstellingen uit dierenfabelen: een waarop de wolf en de kraan, en een waarop o. a. de leeuw is afgebeeld. Het stadhuis aldaar heeft in de zwikken der gewelfbogen van de Sala dei Notari afbeeldingen in fresco uit de 14de eeuw van tooneelen uit de Aesopische fabelen (de vos en de druiven enz.)"

1) Zooals b. v. het aldus genoemde werkje van Daniel Mostart (1635). Zie verder b. v. O. Weise, Schrift- u. Buchwesen in alter u. neuer Zeit 64.

vermaakt heeft. Ook de classieke herinneringen aan Ovidius, Horatius e. a. — den dieren in den mond gelegd! — behooren tot den stijl van het Latijnsche dierenepos: in de Ecbasis, den Ysengrimus, Balduinus' Reinardus Vulpes komen zij eveneens voor; verg. ook de talrijke citaten in de Indische fabelbundels.

In dit geval vond de „dichter" (in middeleeuwschen zin) trouwens in het dierenepos zelf een aanleiding voor een dergelijke dagvaarding in deurwaardersstijl. Ja er is meer. De inhoud der beide brieven bestaat bijna geheel uit herinneringen aan verschillende dierensproken en -fabelen, meerendeels in een vorm, ook uit onzen Reinaert welbekend: het is een cento. Meer niet: geen vertaling. Zoo oordeelde reeds Martin, door Zacher geraadpleegd, in 1875: „die epistola und das rescriptum sind schwerlich direct aus einer bearbeitung der tiersage entnommen. Wenigstens ist mir keine bekant, welche alle in den beiden briefen berührten umstande enthielte. Einzeln aber finden sich die meisten züge in den verschiedenen [lateinischen, niederländischen, deutschen und französischen] gedichten wieder"[1]. Wanneer dus inderdaad zeer vele trekken ons aan onzen Reinaert herinneren, wil dit alleen zeggen dat in beide geschriften dezelfde, ook elders telkens terugkeerende, blijkbaar alom verbreide, traditioneele trekken gebruikt zijn, niet dat hier een nauwer verband juist met ons Dietsch gedicht aangenomen of gegist moet worden.

Reeds het denkbeeld van een brief, door Koning Leeuw uitgevaardigd, is van elders bekend[2]. Ik behoef slechts te herinneren aan den gezegelden brief, waarmede Cantecleer door den gewaanden kluizenaar Reinaert verschalkt wordt: in Rein. I, 356 vlgg. slechts vermeld, doch in Balduinus' Latijnsche vertaling, opmerkelijk genoeg, rechtstreeks aangehaald (161—162: „Rex leo praecipio treugas auibusque ferisque Sub poena mor-

---

1) Zeitschr. f. deut. Philol. VI, 8.

2) Ook een kanselier komt telkens in het dierenepos voor: in onzen Reinaert (naast den hofkapelaan Belijn) de „clerc" Botsaert (3365 vlgg.).

tis, quas fore mando ratas"); ook aan de beleeningsoorkonde van den leeuw, waarmede de vos praalt in de Ecbasis captivi (1050—1051: „vulpem, pitacia scripta vehentem Testibus appositis").

Maar vooral is met ons stuk te vergelijken de behoorlijk gezegelde dagvaarding, door Grinbert aan Renart overgebracht en door dezen gelezen: textueel in Renart I, 995—1004, doch in den Mnl. Reinaert niet overgenomen, evenmin als er in den Mhd. Reinhart sprake is van zoodanigen brief. Wel is in onzen Reinaert echter (de driemaal herhaalde) dagvaarding een der voornaamste motieven van het gedicht. Die dagvaarding is trouwens, gelijk bekend, ook een der oudste en vermaardste bestanddeelen (oorspronkelijk nauw verbonden met het overoude verhaal van den zieken leeuw) van het eigenlijke dieren e p o s, en als zoodanig reeds te vinden in de Aesopische prozafabelen, bij Babrius, en sedert in alle Westeuropeesche redacties, in de Ecbasis captivi en den Ysengrimus, maar ook in den Romulus enz. (zie b. v. Voigt, Ysengrimus LXXX).

Alle dieren komen op 's konings opontbod ten hove en hebben te klagen over den vos, den eenige die »contumax" blijft en weigert rekenschap te komen doen (verg. boven, r. 5 met Rein. I, 48—60, 79—85, 1757—1760, 1851—1852). Bepaaldelijk is hij ook hier, evenals telkens in het dierenepos (en ook in het werkelijke leven), de hoenderdief (verg. r. 12, 54, 64 met R. 283 vlgg., 878 vlgg., 1167 vlgg., 1534 vlgg., 1698 vlgg., 2090 vlgg. enz.). Eveneens wendt hij een ziekte voor als »nootsin" voor zijn wegblijven (verg. r. 37 met R. 556 vlgg.), houdt zich schuil en spreekt alleen door een reet tot 's konings bode (verg. r. 35 met R. 522, 547, 627). Hij is als kluizenaar gekleed in geestelijk habijt met de »kovel" (verg. r. 35 met R. 356, 369, 2982 vlgg., 3025 vlgg. enz.), kwansuis berouwvol en afkeerig van de wereld (verg. r. 38—42 met 375 vlgg., 2705 vlgg., 2855 vlgg. enz): zooals men weet is de vos in deze rol de jongere vorm der oude figuur van den wolfmonnik (zie Voigt, a. w. LXXXI). Hij wil den haas mee-

troonen in zijn hol, evenals Reinaert Cuwaert (verg. r. 42 met R. 3056 vlgg., 3088 vlgg.). 's Konings bode is door de vlucht als gebroken (verg. r. 71 met R. 961 vlgg., 1321 vlgg.), zoodat hij niet persoonlijk verslag kan komen doen; daarom maant hij ten slotte den koning aan om op den vos wraak te nemen in het belang van zijn rijk, voordat het te laat is om aan de steeds aangroeiende ongerechtigheid paal en perk te stellen (verg. r. 72—81 met R. 165—169, 174—176). De laatste plaatsen komen zelfs haast woordelijk overeen. Alles blijkbaar min of of meer vaste trekken in die dierenspreken, waarvan wij er naast onzen Reinaert slechts enkele schriftelijk gefixeerd over hebben, en zooals men ze in de hedendaagsche sprookjes ook telkens ontmoet.

Verscheidene andere trekken echter zijn niet in ons dierenepos, maar alleen elders terug te vinden.

Zoo is de toebedeeling der rol van 's konings bode aan den „tragen" ezel en den „blooden" haas vreemd aan ons Dietsche gedicht, waar, evenals in den Roman de Renart, achtereenvolgens de beer, de kater en de das den vos gaan dagvaarden. Het geheele denkbeeld dat de ezel en de haas gezellen zijn is trouwens zonderling, hoewel niet meer dan het „gheselscap" van Cuwaert en Rijn, haas en hond (en van Reinaert en Rijn, vos en hond) in ons gedicht. Dat de ezel hier als geneesheer optreedt — zeker wel reeds als satire op de medici bedoeld — is eveneens een trek, mij van elders onbekend, al is 't motief in 't algemeen verwant met dat van den zieken leeuw, wiens urine eveneens door den (ouden) vos bezichtigd wordt. Over 't algemeen speelt de ezel elders gewoonlijk een grootere rol dan in onzen Reinaert[1]). Zoo in den Roman de Renart (*Bernart*), in den Ysengrimus (*Carcophas*), in kleinere, Latijnsche en andere gedichten als de Mlat. Poenitentiarius of

---

1) In R. I schijnt met *Bruneel* (1858, 3370) de ezel bedoeld (zie de straks aangehaalde gedichten); in R. II treedt *Boudewijn* alleen in de bekende fabel van ezel en hond op (5685—5784, zie ook 1881).

Brunellus[1]), waarin de biecht van den wolf, den vos en den ezel behandeld wordt[2]); of in andere middeleeuwsche verhalen, waarin hij, evenals hier; het kind van de rekening is, veelal reeds als geduldige pakezel of lastdrager, „l'âne à fagots" (gelijk hij in een Oudfransch liedje genoemd wordt), later o. a. uit Vondel's Roskam welbekend.

Afwijkend is ook de termijn der dagvaarding: tegen Paschen (? zie de aant. op r. 12); in den Renart wordt de vos tegen Hemelvaartsdag ontboden (I, 15), in onzen Reinaert tegen Pinksteren (I, 41). Of deze datum eenige aanwijzing kan geven omtrent de herkomst van dit verhaal?

Het „steile hol", aan gene zijde van hooge bergen gelegen (r. 24) doet aan een bergland denken; verg. echter ook Reinaert I, 509 en 522[3]).

Ook de behulpzame „caper barbatus" — immers dezelfde als de „meno", de (gesneden) bok bij wien ezel en haas later hun intrek willen nemen? — komt elders weinig voor: in den Ysengrimus *Barfridus*, en veel later bij Vondel I, 399: „Heer Bockaert langh-ghebaert". Dat hij inklimt waar de ezel 't niet kan herinnert aan de fabel van Vulpis et Hircus (barbatus) bij Phaedrus IV, 9 (verg. Rein., ed. Willems, blz. 389).

Het geheele slot van den tweeden brief is trouwens blijkbaar uit andere bronnen geput dan het in Frankrijk en de Nederlanden welbekende verhaal der dagvaarding van den vos. Ezel en haas gaan samen, na den vos verlaten te hebben, naar

1) Uitgegeven door Grimm, R. F. 397—409 (verg. CLXXXV flgg.) en door Voigt, Kl. lat. Denkm. d. Thiers. 81—106 (verg. 23—34).

2) Nagenoeg hetzelfde verhaal als in de Middelgrieksche Legende van den eerzamen ezel, waarover Hesseling in het Tweemaand. Tijdschr. 1899, II, 301—321 gehandeld heeft; verg. nog een Grieksch prozaverhaal, in de Rhetores graeci, ed. Walz I, 597—599, en twee Mhd. gedichten, bij Grimm, R. F. 391—396 (verg. CXCIII, CCXI). — Andere verhalen waarin de ezel (of muilezel) optreedt zijn b.v.: Mulus, vulpes et lupus (Grimm, R. F. 423—424), Lupus et asinus (a. w. 424 425). Verderaf staan verhalen als de Asinarius en andere „Ezelssproken" (zie Van der Vliet in De Gids 1894, II, 452—471).

3) Later (r. 33) is er niet meer sprake van een *specus*, maar van een *specula*, een wacht- of kijktoren: is dit laatste woord een (in alle hs voorkomende) schrijffout?

de hofstede van den bok om daar te overnachten; zij hooren daar echter zooveel weeklachten van hanen en hennen, dat zij verder trekken. Hun weg vervolgende, ontmoeten zij nu den wolf, die hen op zijn beurt in zijn huis wil binnentroonen, waaraan zij weerstand bieden. Maar als de nacht invalt, komt hun de „kameraar" van den vos te gemoet, die hen in zijn „gasthuis" geleidt en hun daar allerlei gevogelte voorzet. Den volgenden ochtend vroeg echter komt de wolf met zijn makkers aan de deur kloppen, waarop de haas door het achterhuis ontvlucht, maar de trage ezel door den wolf verslonden wordt, zoodat de haas, „gebroken" door de vermoeienis der vlucht, alleen schriftelijk verslag van beider zending kan komen doen. Dit alles maakt wel den indruk samengelapt te zijn uit herinneringen aan andere verhalen. Zoo is er een en ander in, dat doet denken aan het vanouds alom en in allerlei varianten verspreide verhaal van de omzwervende, of ook op bedevaart gaande dieren, die samen een huis (herberg) in het bosch op de wilde dieren (later: op roovers; zie reeds hier, r. 61: *feris latronibus*) vermeesteren, zich daar nestelen en een poging van de vroegere eigenaars (zeer dikwijls: den wolf) om het huis te heroveren afslaan [1]). Ik merk alleen op dat in de meeste verhalen de ezel een der dieren is die den tocht gezamenlijk ondernemen, al wordt hij dan niet, zooals hier, door den wolf verslonden. Dit laatste zal wel een herinnering zijn aan het gelijkluidend slot van het bovengenoemde, eveneens wijdverbreide verhaal der biecht van den armen ezel bij wolf en vos.

Terwijl de ontmoeting met den wolf in het afgelegen woudleger denken doet aan sprookjes als Roodkapje, en zijn meetroonen van ezel en haas slechts een herhaling is van het even te voren aangaande den vos verhaalde, is de waarschuwing des ezels tegen een „herberge", waar men alleen voetsporen naar binnen, geene

1) Zie Ysengrimus IV, 1—889; Renart VIII; Grimm, Kinder- u. Hausmärchen, n°. 27 (verg. no. 10, 41 en dl. III, s. 47 flgg); De Cock en De Mont, Vl. Vertelsels, n°. 47; alsmede de talrijke andere lezingen, vermeld bij Voigt, Ysengr. LXXX en Sudre, Les Sources du Rom. de Ren. 205—225.

naar buiten ziet gaan, natuurlijk ontleend aan de vanouds bekende fabel van den zieken leeuw; zie reeds Fab. Aesop. 246, Babrius 103, Phaedrus Append. I, 30 en de boven, blz. 218, aangehaalde plaats van Horatius.

Eindelijk wordt de camerarius" van den vos in één hs. (*F*: zie de var. op r. 63) nader aangewezen als de „simius". De aap speelt hier dan bij den vos een soortgelijke rol als de in onzen Reinaert zonder nadere aanwijzing genoemde Botsaert de clerc (maar bij Balduinus, vs. 1730: „Boccardus simius!); in de jongere redacties is de rol van den aap (Martijn enz.) meestal grooter geworden. De overvloed van gevogelte in zijn logis herinnert aan een dergelijken voorraad bij de (immers nauw verwante) meerkat: zie Rein. II, 6592 vlgg.

Het geheel doet zich derhalve aan ons voor als een „brokkelvloer", met het vermaarde verhaal der dagvaarding van den vos als hoofdpatroon, waartusschen en waaromheen herinneringen uit andere dierensproken zijn in- en aangelascht.

Ten slotte de vraag naar tijd en plaats van ontstaan dezer stukken. Te oordeelen naar hetgeen boven, blz. 210, is medegedeeld omtrent den ouderdom der hss., zou men de brieven in het einde der 13de of het begin der 14de eeuw opgesteld achten.

Mocht men afgaan op den datum van Paschen, dan zou men een der jaren 1201, 1212, 1285, 1296, 1380 — de jaren, waarin Paschen gedurende de 13de en 14de eeuw op dien datum viel [1]) — als het jaar der vervaardiging mogen aannemen. Maar is hier niet veeleer de bekende vaste feestdag van Maria-Boodschap (Annunciatio) bedoeld? [2])

Wat de plaats van herkomst betreft, wijst alles naar Noord-Italië. Van daar komt, naar den vroegeren eigenaar en naar den

1) Zie Grotefend, Taschenbuch d. Zeitrechnung, s. 114. — In den Rom. de Ren. I, 160 valt Paschen op 1 April.

2) Ik merk op dat in sommige landen, o. a. juist in Noord-Italië, de zoogenaamde Annunciatie-(jaar)stijl heerscht, m. a. w. het jaar op dien dag begint (zie b. v. Buchberger, Kirchl. Handlexicon I, 238). Kan dit soms hier bedoeld zijn, een dagvaarding dus tegen Nieuwjaarsdag?

auteur van het er in vervatte hoofdwerk te oordeelen, ons Utrechtsch handschrift; daar bevinden zich nog steeds twee andere hss. (*F* en *C*). Daarheen schijnen ook te wijzen de naam *meno*, het (trouwens eveneens alleen in *U* gevonden) woord *barbutus* en de uitdrukking *ad cor redire* (zie de aanteekeningen over deze woorden in r. 52, 29, 38).

Waren nu echter niet alleen de antieke Latijnsche dierenfabelen, maar ook de dierensproken, uit welker herinneringen en brokstukken het mozaiek dezer brieven, blijkens het bovengenoemde, toch zeker is samengesteld, in Noord-Italië inderdaad zóó bekend als men voor het ontstaan van een dergelijken cento wel moet aannemen? Volgens Grimm, R. F. CCIV zoogoed als in 't geheel niet. Maar daargelaten wat er sedert aan getuigenissen voor zoodanige bekendheid gevonden, maar mij onbekend mag zijn, vergete men vooreerst niet dat Grimm, die voor zijn „dierensage" zulk een zeer groote waarde hechtte aan de dierennamen, hier alleen van die verhalen spreekt, waarin die karakteristieke namen voorkomen. Maar bovenal bedenke men dat niet alleen de hoofsch-lyrische Provencaalsche poëzie gedurende de 13de eeuw, zooals bekend is, in Noord-Italië grooten invloed gehad heeft, maar ook zeer vele Fransche chansons de geste gedurende de 14de eeuw heel of half zijn omgeschreven in Noorditaliaansche, Lombardische en Venetiaansche dialecten [1]). En dat dit niet slechts met chansons de geste, maar ook met branches van den Roman de Renart geschied is weten wij uit het merkwaardige gedicht Rainardo e Lesengrino, in twee hss., van verschillende redactie, bewaard en door Martin als 27ste branche afgedrukt [2]). Bewaart dit Italiaansch-Fransche gedicht ons een naar allen schijn zeer oude, naar Noord-Italië verhuisde en alleen daar bewaarde redactie van de 1ste Oudfransche branche („le Jugement") en dus ook van onzen

1) Zie G. Paris, La litt. franç. au moyen âge § 32.

2) Rom. de Renart II, 358—380; verg. Martin, Observ. s. l. R. de R. 98—101. Zie verder Sudre a. w. 90—100.

Reinaert I A, mij dunkt, wij mogen in de hier opnieuw uitgegeven brieven een tweede blijk zien, dat omstreeks 1300 deze en dergelijke dierensproken, misschien ook bepaaldelijk de beroemde 1ste branche, in Noord-Italië [1]) genoeg bekend waren om een of anderen luimigen notaris deze twee Latijnsche dierenbrieven in de pen te geven, zonder vrees van niet verstaan te worden, ja met de verwachting zijne lezers daarmede te vermaken. Aldus beschouwd, hebben deze brieven nog een verdere strekking en beteekenis voor de geschiedenis van het dierenepos.

Meer zoeke men er niet in of achter. Geen verband dus met historische personen of toestanden. Höfler's pogingen om er toespelingen in te zien op de dagvaarding van keizer Frederik II voor het concilie van Lyon in 1245 of van Ottokar II Premysl voor het Duitsche vorstengericht van 1274—1275 hebben waarschijnlijk bij zeer weinigen geloof gevonden [2]). Zij zijn ook m. i. alleen voortgesproten uit de oude, maar telkens weer opduikende onzalige zucht om altijd en overal rechtstreeksche persoonlijke satire te zoeken, die bij de studie van het dierenepos, gelijk elders, reeds zoo veel kwaad gesticht heeft. Mij dunkt, wanneer wij deze brieven opvatten als een cento van herinneringen uit oude branches van den Roman de Renart en uit andere dierensproken en fabelen, als bijdragen tot de kennis van de algemeene verspreiding der dierensproken tot zelfs in Noord-Italië, en wanneer wij — lest best — den echten humor, de groteske tegenstelling tusschen inhoud en vorm waardeeren en genieten, geven wij den samensteller wat hem toekomt en ons zelven een ongestoord genot.

Utrecht, Juni 1909. J. W. MULLER.

1) Zie ook de boven, blz. 219, noot 2, aangehaalde werken der beeldende konst, ten bewijze van de bekendheid in Noord-Italië althans der dierenfabelen; alsmede boven, blz. 226, noot 2. — Achterna zie ik dat ook Voigt, Kl. lat. Denkm. d. Thiers. 57, o. a. met het oog op deze „Löwencorrespondenz", reeds tot dezelfde slotsom is geraakt: „dass Italien in den weiteren Kreis der Thiermärchenpoesie hineingezogen werden muss."

2) Germania IV, 109-111. Zacher rept van deze uitlegging zelfs geen woord.

STARTER'S LIED: *VROU-VOEDSTER VAN DE JEUGD.*

In de *Eer-gaef op de Bruydlofts-feest van Joncker Frederick van Inthiema, en Juffrouw Helena Husemans* (*Friesche Lust-Hof*, 1621, bl. 79 vlgg.; uitg. van Vloten, bl. 122 vlgg.) laat Starter den minzieken vrijer een lied aan Cupido ter hand stellen met de opdracht om het aan zijn lief te schenken. Het is gedicht op de stemme: *I have a love so fair, so Constant, firme and kinde.* Dit zijn de aanvangsregels van een lied dat mij in drie verschillende vormen bekend is, welke ik hier in hun geheel laat volgen daar zij hier te lande niet gemakkelijk toegankelijk zijn:

1. Roxburghe collection, vol. 1, p. 322. Pretty Nannie, or A dainty delicate new Ditty, fit for the Contry, Town, or Citty, which shewes how constant she did prove unto her heart's delight & onely Love. To a dainty delicate new tune named Northerne Nannie [1]).

I have a Love so faire,
  so constant, firme, & kind,
She is without compare,
  whose fancies me doth blind.
She is the flower of Maids
  that ever was or can be,
Faire nymphs lend me your ayds
  to sing of my sweet Nannie;
Her golden hair, her face so fair,
  her glancing eye hath wounded me,
Her cheeke like snow where Roses grow,
  Pretty Nanny,
My mistris of true constancy,
  I am thine owne & shall be.

---

1) Volgens Hales and Furnivall, Bishop Percy's Folio Manuscript I 255—7.

If Venus would defend
  and grant to grace my bed,
I would not wrong my friend
  by no enticements led:
No not the fairest dame
  shall win her fauour from me,
For in the mind I am
  Ile honour none but Nannie,
For she may command my heart, my hand,
  my body too for to ride or goe,
If she but say by night or day,
    Pretty Nannie,
  My mistris, &c.

My love I will not change
  for Crœsus gold & treasure,
Nor will I seem to range
  from thee my joy & pleasure:
Though some do count our sex
  to wauer in affection,
Yet doe not thou suspect
  for I do hate that action:
My love is set, none shall me let,
  Nor me perswade, be not afraid
From thee to turne, Ile rather burne
  with fire,
Thou plaine shalt see that I love thee,
  and will yeeld to thy desire.

She is so rare & wise,
  & prudent in hêr cariage,
That gallants did devise
  to win her unto mariage ;
But she denies all those
  that doe aske such a question,
And to me she doth disclose
  her constant true affection.
She will not lie, nor falsifie,
  but true doth prove like the turtle dove,
As I doe find to me shee's kind.
    Pretty Nannie,
  My mistris, &c.

2. Bishop Percy's Folio Manuscript. Edited by John W. Hales and Frederick J. Furnivall. London, 1867. Vol. I, 256, 7.

I haue a loue thats faire,
soe constant, firme, & kinde!
shee is without compare,
whose favor doth me blind!
shee is the flower of Maids that hath beene, is, or can bee!
when beautyes garlands made, it shalbe borne by Nancye.
Her golden haire with a face soe fayre,
her cheekes like snow where roses grow;
Pretty Nancy lipps with a breath soe sweete,
a pretty chin with a dimple in,
hath woone my hart euen for her part;
Pretty Nancy, my Mistress of true constancy!

If venus will consent my vow to grace my bed,
I will not wronge my freinde by noe entisment led,
Nor the fairest dame on earth shall gaine me favor from,
If thou wilt but consent to be my true loue, Nanny!
for shee may command both hart & hand,
& my body too to ryde or goe
both night & day, if shee will but say
"Good servant, do this ffor mee."
If I deny, then let me try
what it is to wronge soe fayre a one;
denyall dew Ile neuer vew!
Pretty Nancy, I haue beene thine & wilbee!

To seall this bargaine vp, receiue my hart in pawne;
I am that onlye man, constant loue hath made me one;
then doe not thou disdaine my true loue for to bee!
grant loue for loue againe, my pretty sweet-hart Nany!
Since the heauens aboue record of loue,
let vs agree most willinglie
that the world may know it was only thou,
Pretty Nany, My Mistress of true constancy!
and with a kisse Ile seale thee this.
to thee adew! pretty, be trew
from him whose hart shall neuer part!
Pretty Nancy, I haue beene thine & wilbee!

ffins.

3. Fair Virtue, The Mistress of Philarete, by G. Wither (Arber, *English Garner* IV 424). fourth stanza:

I have a Love that's fair,
Rich, wise, and nobly born;
She's True Perfection's Heir,
Holds nought but vice in scorn.
A heart to find,
More chaste, more kind,
Our plains afford no mo.
Of her degree,
No blab I'll be;
For doubt some Prince should woo.[1])
1622.

Zooals men ziet heeft dit laatste den vorm van den eersten regel gemeen met de lezing van 't *Percy Folio Ms.*, die op haar beurt denzelfden vorm vertoont als de stemme van Starter's gedicht. Overigens kan Wither's vers buiten beschouwing blijven daar het geen invloed op Starter kan gehad hebben door den geheel anderen geest dien het ademt, nog afgezien van chronologische bezwaren.

Hoewel Starter's gedicht zeker geen vertaling, zelfs geen getrouwe navolging is van het Engelsche lied, geloof ik toch dat het onder den invloed ervan geschreven is. Ik bedoel dat Starter niet alleen de melodie kende uit een of ander liedboek, maar ook wel degelijk het gedicht welks aanvangsregels hij als stemme boven het zijne plaatste. In de Engelsche liederen en in het Hollandsche bemint een jongeling vurig eene schoone maar heeft haar hart nog niet veroverd. Hij pocht op zijn trouw en verklaart dat nooit een vrijer zijn vrijster zoo vurig beminde. Verhoort zij zijn smeekbeden dan zal zij zien haar blijdste dagen, wat haar verheugt zal zijn vreugd wezen, „she may command both heart and hand, and his body both to ride or go, both night and day". Dit is de gedachte die door beide loopt, maar daarmede houdt ook de gelijkenis op; in détails loopen de ge-

1) Vgl. nog Constant, faire, and fine Betty, Roxb. Ballads, ed. bij Hindley, I 273.

dichten geheel uiteen. Uit de Engelsche liederen blijkt niet dat de schoone afkeerig is; Starter, die een gelegenheidsvers maakte, doelt erop dat zij den vrijer 'liet klagen'.

De muziek kan men onder den titel *Pretty Nancy* vinden in Chappell, Old English Popular Music (1893) I, 234, onder verwijzing naar: Univ. Lib. Cambr. Lute MSS., Dd. IV, 23; *Dancing Master*, 4th ed. Verder geeft hij onder de muziek — woorden voegt hij er niet bij — de volgende aanteekening: "The name here given is the one under which the tune was found in the Cambridge Lute MSS.; but in *The Dancing Master* it appears as *Put on thy smock on Monday*, under which name also it is mentioned as a country dance tune in Heywood's *Woman kill'd with kindness*, act. I, sc. 2; and alluded to in Fletcher's *Love's Cure*, act II, sc. 2." Hieraan kan ik toevoegen dat in Gay's *Polly: an Opera* (1729) air XXXI (act. II, sc. 3) staat op de wijze van *Northern Nancy*.

Groningen. A. E. H. SWAEN.

NAMEN UIT DE CASTELEIN'S *CONST VAN RHETORIKEN.*

Hij mochte peysen die dees const ontweckte,
Datmer met gheeckte, hoewel ick en doe niet,
Ghelyck *temps* op *pretens*, *iette* op *delecte*,
Paistre op *champestre*, dwelk int imperfecte
Speldt ende luudt, also elck hoort en ziet.
De meesters nochtans van 'twalsche liet
Sustineren dit alle, elck als prijs verbeyere
Van Wille bresme [1]) en Hanton [2]) is ditte gheschiet
Jehan de Paris, Vigne, Marot end den Meyere.

Onder de Fransoysen hebben wij ooc om 'tzelve [3]) t'approberen ende alle in Poesien, bij namen Molinet, le Maire, Habert, Ronsart, du Bellay, Charon, de Magny, Fonteine Collet [4]), Muret, Gruget ende Marguerite des Princesses, die wel d'eerste plaetse van desen behoorde t'haudene.

M. de Castelein in zijn *Const van Rhetoriken* (strophe 134) en de drukker Jan Cauweel in een brief „an allen Nederlandsche Poeten ende Beminders van Poësien, gheseid Rhetorica" vóór in de *Const* geplaatst geven, gelijk uit de bovenstaande aanhalingen blijkt namen van Fransche dichters op. Dat deze wel eenige opheldering behoeven blijkt o.a. uit een vraagteeken dat Dr. Kalff plaatst in noot 2 op blz. 132 van het 1e deel zijner *Geschiedenis van de Ned. Letterkunde in de* 16e *eeuw*, verder uit een vergissing in die zelfde noot en uit het overnemen van eene lezing die niet juist kan zijn. Ook Dr. van Leeuwen in zijn dissertatie *Matthys de Castelein en zijne Const van Rhetoriken* (Utrecht 1894), bl. 54 haalt de namen der bedoelde „meesters" aan in wanspelling („gecorrumpeert", zou onze retrozijn zeggen) en zonder eenige toelichting.

1) D. i. Villebresme.
2) D. i. een drukfout voor Hauton, waarmee (d')Auton bedoeld is.
3) Namelijk: het laten drukken der werken.
4) Hier moet gelezen worden met een komma: Fonteine, Collet.

Buitendien geloof ik den lezers van de Castelein's wetboek geen ondienst te doen door een kleine uitweiding te geven over bedoelde dichters, die in hun tijd weliswaar coryphеeёn waren, maar wier roem met hun tijd is heengegaan, zoodat hun namen niet in het eerste 't beste werk over Fransche letterkunde te vinden zijn.

Om geen dorre, heelemaal niet oriënteerende opgave van namen te geven, heb ik ze, zooveel 't mogelijk was, in een instructief raam geplaatst.

Het is bekend, dat het bloeitijdperk der Renaissance in Frankrijk onder Frans I en zijn opvolger is voorbereid door Lodewijk XII, „den vader des volks." Deze toch omgaf zich, daarin niet weinig opgewekt door zijn tweede gemalin, Anna van Bretagne, met een kring van hofdichters, „rhétoriqueurs" of „orateurs", zooals ze zich zelf noemden, die een tijdlang (tot ± 1540) de richting en den smaak in de letterkunde volkomen beheerscht hebben (Bourgondische School). Hun aller meester was geweest George Chastelain, bijgenaamd „de avonturier", de hofpoëet van Philips den Goede en van Karel den Stoute; dit wordt erkentelijk door de besten hunner getuigd. Het waren voornamelijk Jean Meschinot, de schrijver van de *Lunettes des Princes* (1493); Guillaume Crétin, hofkapelaan; Jean le Maire (de Belges), koninklijk geschiedschrijver; Jean d'Auton, abt van Angle, chroniqueur; Jean Marot, de vader van Clément; Jacques de Bigne; Macé de Villebresme, beide „valet et poète"; André de la Vigne, de schrijver van *le Vergier d'honneur*; Jean Bouchet; Jean Molinet, de schrijver van een *„art de rhétorique,* waaraan de Castelein heel wat ontleend heeft, zooals Dr. van Leeuwen aangetoond heeft (bl. 75 vlgg. der dissertatie) en zooals door Prof. Kalff in zijn *Gesch. der Ned. Letterk.* III, 127 erkend wordt [1]). (Vgl. Kalff,

1) Het kan best zijn, dat de Castelein behalve aan Molinet aan andere Fransche „poëtica's" iets te danken heeft. Ik noem b. v. Pierre Fabri's *Le grant et vrai art de pleine Rhétorique* van 1521, evenals de Const in twee deelen gesplitst; Thomas Sibilet's *Art poétique français* dateert van 1548 en kan dus buiten beschouwing blijven.

Dr. van Leeuwen zegt (bl. 91 der dissertatie) „Wel is de droom, waarmede hij

Gesch. der Letterk. v. d. 16e *eeuw* I, 132 en te Winkel, *Ontwikkelingsgang der Ned. Letterk.* I, 216).

De laatste was bibliothecaris van Margaretha van Oostenrijk (Savoye) (1480—1530), de landvoogdes ten onzent, „la divine Perle" van Ronsard op wie de Bourgondiers nog betrekking hadden, zooals o. a. blijkt uit Jean Le Maire's uitgave van haar werken onder den titel *Couronne Margaritique* (1549) [1]).

Een andere, niet minder beroemde vorstin van dien naam was Margaretha van Angoulême (1492—1549), na 1527 door haar huwelijk met Henri d'Albret, koningin van Navarre, zuster van Frans I. Ook zij hield, te Nérac, een hofhouding van literaire secretarissen en kamerdienaars (valets). Wij noemen Clément Marot, haar dichterlijken page; Antoine du Moulin; Bonaventure Despériers; Francois Habert, een veelschrijver; Victor Brodeau; Jacques Colin; Claude Gruget († 1560), die zeer veel vertaalde en *l'Heptaméron* uitgaf (1559); Simon de la Haye, die in 1547 door zijn werk met den weidschen titel *Marguerite de la Marguerite des Princesses* dezelfde hulde bracht aan zijn beschermster als Le Maire aan zijn vorstin gedaan had (zie boven).

Van de genoemde schrijvers is nog alleen bij Cl. Marot de invloed van de Renaissance merkbaar, doch ± 1550 trad op den voorgrond een vereeniging van dichters, die geschoold waren in het humanisme en de pretentie hadden de letterkunde te willen vernieuwen en veredelen in den geest der oudheid.

Het was de Pléiade, het zevengesternte, met Ronsard als hoofdster en met Joachim du Bellay's, *Deffence et illustration de la langue française* (1549) als program [2]). In 't gevolg van

---

(d. i. De Castelein) zijn werk inleidt geheel Fransch, evenzeer als de baladenvorm der strofe zelf"; ik voeg hierbij dat ook het feit, dat hij Mercurius (niet Apollo) als god der dichtkunst neemt, op den invloed wijst van de Fransche (Belgische) dichters der Bourgondische school, die ook „Mercure" als hunnen god beschouwden. Zie Birch-Hirschfeld, *Geschichte der franz. litteratur* I, 67.

1) Zie Dr. Kooperberg's proefschrift *Margaretha v. Oostenrijk* (Amsterdam 1908), bl. 214, ook voor Le Maire.

2) De andere 5 waren: Jodelle, Remi Belleau, Antoine de Baïf, Dorat en Pontus de Thiard.

deze onnatuurlijke, de Ouden nabootsende dichters zien we Louis le Caron en Olivier de Magny (geb. te Cahors in Quercy).

Een leerling van Marot was Charles Fontaine, geb. 1515 en wel een dankbaar leerling, daar hij zijn meester verdedigde tegenover diens tegenstander Sagon, door Marot „Sagouin" genoemd (= aapje); terwijl Claude Colet uit Rumilly (Champagne) tot de achterhoede der behandelde dichterschool behoort.

Ook in het drama was de invloed der oude modellen begonnen zich te vertoonen, het was Marc Antoine Muret (1526—1585), die in zijn *Julius Caesar* een nieuwlatijnsche navolging gaf van Seneca.

Wanneer we nu nagaan welke namen door de Castelein en Cauweel gegeven worden, dan zullen deze op één na uit het vorenstaande duidelijk zijn. Wille bresme moet natuurlijk zijn Villebresme, Hauton is d'Auton, Vigne is de la Vigne (of is de Bigne bedoeld?), de Meyere is Le Maire; Molinet, Habert, Ronsard, du Bellay zijn duidelijk, evenals de Magny, Fonteine, Colet, Muret en Gruget. De Marguerite des Princesses vereischt ook geen toelichting, het is de koningin van Navarre en niet M. van Oostenrijk. Charon is le Caron (zie het naschrift).

Thans blijft nog Jehan de Paris. Wie wordt met hem bedoeld? Meer dan één Jean de Paris is wel te vinden [1]), de eenige echter, die in ons kader past is Jean Perréal de Paris, doyen der schilders te Lyon, hofschilder en valet van Lodewijk XII, de teekenmeester van Margareta van Oostenrijk, die voor deze ook gewerkt heeft aan haar groote schepping: de kerk te Brou. Hij was een man van aanzien bij de dichters, anders zou Le Maire hem niet in zijn *Concorde des deux langages* betitelen als zijn „patron et protecteur" en zou Guillaume Crétin hem niet te gelijk met andere kunstbroeders te hulp geroepen hebben in zijn *Complainte sur la mort de Bissipat* (een in 1511 bij de verovering van Bologna gevallen edelman):

1) Zie b.v. den index in Clerval, *Les écoles de Chartres* (Paris 1895).

Secourez-moy et Bigne et Villebresme,
Jehan de Paris, Marot, et de la Vigne,
Je ne puis plus à peine escripre ligne [1]).

Voor Perréal zie men Dr. Kooperberg, *Margaretha van Oostenrijk* (Amsterdam 1908), bl. 218, Thibaut, *Marguerite d'Autriche et J. Le Maire de Belges* (Paris 1888), bl. 72.

Groningen. G. A. NAUTA.

1) Dezelfde verzen ook in Oeuvres de Jean Lemaire de Belges 3, 154.

NASCHRIFT.

Met „Charon" kan ook bedoeld zijn zijn Michault le Caron, dit Taillevent (1426—47), valet van Philips den Goede en dichter van heel wat balladen.

AFSTANDSDISSIMILATIE VAN CONSONANTEN.

Literatuur:

R. Meringer und K. Mayer, *Versprechen und Verlesen*, Stuttgart 1895.

M. Grammont, *La dissimilation consonantique, dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes*, Dijon 1895 (Voorhanden op de Universiteits-Bibliotheek te Groningen).

Wanneer men Grammont's en Meringer's studiën naast elkander legt, dan betreurt men het, dat het werk van den Duitscher ook niet door een Franschman voor zijne taal werd ondernomen, dat het werk van den Franschman nog niet door een Germanist zóó volledig voor de Germaansche dialecten verricht werd. Thans weet men niet, of de taalpsychologische regels, waartoe Meringer met zijn medewerker komt, inderdaad wel zoo algemeen gelden als ze den schijn hebben; en of de regels, door Grammont toch in hoofdzaak uit het Romaansch afgeleid, ook daarbuiten, in elke taal, onveranderd blijven doorgaan. Gaat men bijv. met behulp van Grammont's index de Germaansche voorbeelden na, dan zal men bemerken, dat men op grond van zijn verzameling althans allerminst tot de geldigheid van zijn wetten in het Germaansch mag besluiten.

In het volgende stel ik mij tot taak te doen zien, hoe beide onderzoekingen in eenige punten elkander aanvullen en bevestigen. Daarbij moet men het mij ten goede houden, dat ik Grammont's arbeid alleen van een taalpsychologisch standpunt beschouw en mij voor het Romaansche gedeelte volkomen op hem verlaat; dat ik zelfs op de verklaringen, die hij van de uitzonderingen geeft, door volksetymologie, analogievorming, enz. te veronderstellen, geen kritiek oefen en er verder geen aandacht aan schenk.

Aangaande de dissimilatiewetten, die Grammont ontdekt heeft, schrijft hij het volgende (blz. 15) „Pour bien comprendre

ces lois il est nécessaire de se placer à notre point de vue, c'est-à-dire de considérer la Dissimilation indépendamment de telle ou telle langue, en dehors et en quelque sorte au-dessus des langues.. Pour telle ou telle langue en particulier, ce qui n'est pas notre point de vue, ces lois sont des possibilités; *elles sont la formule suivant laquelle la dissimilation se fera, si elle se fait.*"

Zulke wetten heeft GRAMMONT er in zijn dissertatie twintig onderscheiden; twee daarvan betreffen dissimilatie van consonanten, die tot één consonant-groep behooren, d. w. z. die tusschen twee zelfde vocalen zijn ingesloten. Blijven dus na aftrek achttien afstands-dissimilatiewetten. Dit groote aantal is deels een gevolg daarvan, dat GRAMMONT soms al heel spoedig een wet bewezen acht — enkele wetten worden met twee of drie voorbeelden gestaafd; andere, zonder voorbeelden, alleen door een analogie-redeneering opgesteld — maar voor een ander deel vloeit dit hooge cijfer voort uit de te hooge beteekenis door GRAMMONT aan de silbescheiding toegekend, een onderstelling, die m.i. door zijn materiaal niet bewezen wordt. Geoorloofd daarentegen zijn zijn drie gevolgtrekkingen, dat we bij de consonant-dissimilatie op drie factoren moeten letten, 1° of de consonant enkel staat dan wel in groep, 2° of ze in geaccentueerde lettergreep staat, 3° in welke volgorde de elkaar beïnvloedende consonanten staan. Staat de enkelconsonant aan woordbegin of einde, dan wordt de zaak moeilijk. Allerlei vragen doen zich dan voor: heeft die consonant daar altijd als begin- of eindklank gestaan; of is ze eenmaal intervocalisch geweest? Zijn hier ook zindoubletten mogelijk? Hebben voorafgaande lidwoorden met hun *l* en *n* — afstammend uit het Latijnsche *ille* en *unus* — ook assimileerenden en dissimileerenden invloed [1]) daarbij uitgeoefend? GRAMMONT heeft zijn materiaal niet zoo geordend, dat men daarop een spoedig antwoord ontvangt. In het vervolg zal ik daarom van

1) Daaraan is het wel te wijten, dat Romaansche talen zoo vaak den aanvangsconsonant van het woord laten veranderen, ofschoon volgens MERINGER's waar-

alle woorden met beginnende of besluitende enkelconsonanten afzien.

Bovendien heeft GRAMMONT niet altijd zich afgevraagd, of de voorbeelden, onder één wet vereenigd, niet een andere formuleering dier wet toelieten, en of voorbeelden, onder meerdere wetten verdeeld, geen andere indeeling duldden. Op grond van een en ander meen ik, dat men voor zijn achttien dissimilatiewetten drie hoofdregels in de plaats kan stellen. Kortheidshalve zal ik me tot de Romaansche voorbeelden beperken; ook kan een lezer, die aangaande een voorbeeld meerdere toelichting verlangt, deze bij GRAMMONT op de aangegeven bladzijde vinden. De verkorte aanduidingen van het dialect heb ik onveranderd overgenomen.

I. Dissimilatieregel voor groepconsonanten: *de groepconsonant in de geaccentueerde lettergreep wordt gehandhaafd*, die in de ongeaccentueerde gedissimileerd. Deze neiging schijnt nog versterkt te worden, wanneer de geaccentueerde groepconsonant tevens in het woord het laatst komt.

Voorbeelden; GRAMMONT blz. 18 en 19, Lat. vulg. *alberga* voor **arberg-*, vha. *heriberga*; Pist. *cortello* v. *coltello*; Milan. *porcinella* v. *pulcinella*, Sopraselva *abuldonza* v. *abondanza*; V. ital. *vernulllo* v. *velnullo*; V. esp. *puncella*, met *n* uit *l*; Provenç. *Alvernhe* v. *Arvernicu*; V. fr. *sujurne* v. v. fr *surjurne*; Fr. *héberge* (*hébergier*) v. *heriberga*; GRAMMONT, blz. 35 Ital. *albitrare* v. *arbitrari*; Esp. *albedrío*; Fr. *Coussegrey* v. *Coursegreye*; GRAMMONT blz. 74, Fr. *Flobert* v. *Frōdbert*; Fr. *flamberge* v. *floberge*; GRAMMONT blz. 26—28, It. *digiuno* v. *jejunium*, Esp. *postrado* v. **prostrado*.

Voorbeelden, waarin de geaccentueerde groepconsonant voorafgaat, GRAMMONT blz. 26—28, It. *propio* v. Lat. *proprius*; It. *frate* v. Lat. *fratrem*; It. *dreto* v. Lat. *de retro*: It. *bravo* v. **brabrus*; It. *ghiado* v. **ghiadio*; It. *chiesa* v. **chiesia*; Esp.

---

nemingen der versprekingen juist deze plaats aan een consonant een hooger weerstandsvermogen verleent (*Versprechen und Verlesen*, blz. 159—163).

propio; Esp. *criba*, Port. *crivo*, Fr. *crible*, Dampr. *crèl* v. Lat. *cribrum*; Esp. *madrasta*, cf. Fr. *marâtre*; Fr. *Brieulles* v. **Brjodre* v. *Briodurum*.

Uitzonderingen; Grammont blz. 48, Esp. *fiambre* cf. *frio*; Provenç. *ganre* v. *granre*, Fr. dial. *penre* v. prendre. Opmerking: in al de uitzonderingen staat de gehandhaafde consonant het laatst en wel in een consonantgroep, waarin *r* op nasaal volgt.

II. Dissimilatieregel voor enkelconsonanten: *de laatststaande wordt gehandhaafd*, onverschillig waar het woordaccent valt. Door het zeer groote aantal voorbeelden, dat Grammont hier bijeengebracht heeft, wordt de wet, dunkt me, afdoende bewezen. Ald. blz. 79—82: Vén. *pirola* met *r* uit *l*; Piém. *pinola* met *n* uit *l*; V. ital. *astrolomia*, met *l* uit *n*; Sard. *urulare* v. *ululare*; Lecce *sulurì* v. *sorores*; It. *veleno* v. Lat. *venenum*; It. *filosomia* v. **fisolomia* v. *fisonomia*, Pad. *álema* v. **anema*, Lucques *columia* v. *oeconomia* enz.

III. Dissimilatieregel voor groep- en enkelconsonant: *de groepconsonant wordt gehandhaafd*. De neiging wordt versterkt, wanneer tevens de groepconsonant in geaccentueerde, de enkelconsonant in accentloze silbe staat.

Voorbeelden; Grammont blz. 66—69: Lat. vulg. *porfidu* met *d* uit *r*; It. *pillora* met *r* uit *l*; V. sic. *purvuli* met *l* uit *r*; sic. *arvulu* v. *arbore*; It. *mercoledì* cf. Fr. *mercredi*; Sic. *molimento* met *l* uit *n*; V. gén. *nomeranza*, cf. ital. *nominanza*; V. gén. *noranta* v. *nonaginta*; V. gén. *morimento* met *r* uit *n*; It. *scheranzia* v. *squinanzia*; Esp. *pildora* met *r* uit *l*; Esp. *caramillo* cf. Fr. *chalumeau*; Esp. *tortola*, met *l* uit *r*; Fr. *Amelécourt* v. *Amerécourt* enz.

Voorbeelden; Grammont blz. 33: Lat. vulg. *pelegrinu* v. *peregrinum*; Lat. vulg. *palafredu* v. *parafredum*; St. *calabrone* v. Lat. *crabro*; Dampr. *alundrot* met *l* uit *r*.

Voorbeelden, waarin de beide betrokken consonanten voor en na denzelfden klinker staan; Grammont blz. 33: Lat. vulg. *proda* v. *prora*; Lat. vulg. *prudere* v. *prurire*; It. *contradio* v.

contrario; It. *brado* v. **brarus* v. **bravrus*; v. Esp. *freile* v. *freire*.

Voorbeelden, waarin de regel doorgaat ondanks tegenwerkend accent, Grammont blz. 40—42: It. *Palermo* v. *Panormus;* It. *scarmigliare* v. *carminare*; Esp. *alambre* v. *arambre*.

Uitzonderingen (overal werkt hier het accent den regel tegen) Grammont blz. 75 en 76: It. *arato* v. *aratrum*, It. *Federico* v. *Fredericus*, It. *dereto* v. *deretro;* Mil. *spiüri* v. **plurire* v. *prurire*, Esp. *plegaria* v. *precaria*.

Uit de drie genoemde wetten kunnen we twee beginselen afleiden: 1°. Geaccentueerde groep-sonoorklank blijft beter gehandhaafd dan niet geaccentueerde sonoorklank, onverschillig of deze in groep staat of enkel: 2°. Er bestaat een phonetische voorbarigheid (prolepsis), die vooral bij de enkelconsonanten zich laat gelden. Naar aanleiding hiervan doen zich weder de beide vragen voor: Waaraan ligt de geringe beteekenis van het accent voor de dissimilatie van enkelconsonanten? Hebben we in deze beide beginselen met algemeene psychische wetten, dan wel met eigenaardigheden van de Romaansche volks-psyche te doen?

Een benaderend antwoord kan op deze vragen gegeven worden door de resultaten van Meringer en Mayer hiermede te vergelijken. Uit de metathesen, die ze in versprekingen hebben opgemerkt, komen ze tot de volgende regels: (blz. 20) „Man vertauscht die anlautenden-Konsonanten von Silben, welche nahezu gleiche Betonung haben. Konsonantengruppen gelten oft als Einheit." — (blz. 22) „Bei Fremdwörtern kann man Abweichungen bemerken, insofern als, ähnlich wie bei „Monat": „Nomat", alle vollen Vokale und alle Konsonanten, welche solche Vokale enthaltende Silben beginnen, mit einander tauschen können". Als voorbeelden van den laatsten regel geven ze dan „Jakuba" voor „Jabuka", „Renumeration" voor „Remuneration", „Konolial" voor „Kolonial". [1]) Het alleenstaan der consonanten

1) Vgl. ook K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik*, Strassburg 1902, § 342 no. 3, en R. Pischel *Grammatik der Prakrit-Sprachen*, Strassburg 1900, § 354.

en de volheid der vocalen zijn dus twee voorwaarden, hier vereischt. We kunnen nu van het verschijnsel, dat het accent veel grootere versterking geeft aan groep-sonoorklank dan aan intervocalischen sonoorklank deze verklaring geven: in woorden met volle vocalen en enkelconsonanten is de klemtoon der verschillende lettergrepen minder gedifferentieerd dan bij woorden, die toonlooze vocalen en vele consonantgroepen bevatten. Daardoor bestaat voor de intervocalische sonoorklanken van een vol-vocalisch woord een verhouding van gelijkwaardigheid, zoodat ze al spoedig elkander beinvloeden zullen. Bij groep-consonanten zal daarentegen het accent gewicht in de schaal leggen. Bovendien wordt een groep-sonoorklank tegenover een alleenstaanden bevoordeeld door de innige associatie, die zich tusschen de deelen van een consonantgroep vormt. (Vgl. MERINGER's opmerking over: Konsonantengruppen in Metathesis, zooeven aangehaald). Uit de gegeven redeneering volgt, dat we in de geringe beteekenis van het accent voor de dissimilatie van enkel-consonanten hoogstwaarschijnlijk een algemeene taalpsychische wet moeten zien.

Thans rest ons nog de vraag: bestaat er voor de afstandsdissimilatie van consonanten alleen prolepsis, en is metalepsis daarbij uitgesloten? Of hebben we hier alleen te doen met een eigenaardigheid der Romaansche talen? Inzicht hierin geven de beide opmerkingen van MERINGER aangaande de versprekingen in het Duitsch, (blz. 41 en 52): „Die Anticipationen sind die gewöhnlichen Fehler des energischen, lebhaften Sprechens." „Bei jungen Leuten sind die Nachklänge offenbar seltener. Bei Greisen scheinen sie öfter vorzukommen. Bei den ersteren finden sie sich gewöhnlich als Ermüdungserscheinungen." Van de „Anticipationen von Lauten" heb ik er bij MERINGER 102 geteld, terwijl het aantal „Nachklänge von Lauten", door hem in dezelfde tijdsruimte opgeteekend, 36 bedraagt[1]). Hier-

1) Op onvolledige waarneming berust echter wel de bewering van MERINGER en MAYER, dat de secundaire functie der (klank-) voorstellingen slechts bij oude lieden of bij

uit blijkt dus, dat de groote zeldzaamheid van metalepsen tegenover phonetische prolepsen een zaak is van temperament en dat de tweede dissimilatieregel, die we boven hebben opgesteld, waarschijnlijk te maken heeft met het Romaansche volkskarakter.

Ofschoon de wetten der wederzijdsche consonant-invloeden, zoowel de afstands- als de contactwerkingen, in hoofdzaak door een uitvoerige dialectstudie gevonden moeten worden, wil ik er toch ook op wijzen, dat vele kwesties, die daarbij te pas komen, als: de invloed van het accent op het weerstandsvermogen der consonanten, de associatie tusschen de consonanten van één groep, ongetwijfeld door het psychologische experiment tot meerdere klaarheid kunnen gebracht worden. In dit verband zij het me veroorloofd te verwijzen naar mijn artikel over „Geleidelijke en springende klankverandering" in deel XXVI van dit tijdschrift en de aldaar opgenoemde literatuur.

Amsterdam. B. FADDEGON.

vermoeidheid voorkomt; alsof het slechts een pathologisch verschijnsel was. Het is ook een zaak van temperament. Vgl. MÜLLER und PILZECKER, *Experimentelle Beiträge zur Lehre vom Gedächtniss*, Leipzig 1900, blz. 58—78.

BLADVULLING.

(*Quets* = *'k wed des*).

Enkele malen wordt in 16de-eeuwsche geschriften een partikel *quets* aangetroffen in den zin van denkelijk, waarschijnlijk. In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Dl. VIII, kol. 769) heb ik een gissing van Oudemans vermeld, die meent dat het

de woorden *'k wed des* zijn; die moeten dan door veelvuldig gebruik als tusschenzin tot een partikel zijn samengetrokken waarvan door sommigen de oorsprong niet meer werd begrepen en die dan op den klank af geschreven werd. Tot mijn spijt kon ik daarbij niet aantoonen (wat a priori waarschijnlijk mocht heeten) dat *wedden* oudtijds met een genetivus werd geconstrueerd. Aan de vriendelijkheid van prof. Verdam dank ik thans de aanwijzing van twee mnl. plaatsen waar dit het geval is. Beiden zijn te vinden in de *Middelned. Dramatische Poëzie*, en zijn in de jongste uitgaaf daarvan door dr. P. Leendertz in de Woordenlijst blz. 690*a* vermeld. Ze luiden als volgt:

Jan. Den dooden lichame, Die den eerweerdegen God almechtich In haer selven besloot warechtich na haer hoge weerde Begraven ... *Potestaet.* Ic weds, her, ghi en selt Oft ghi en sijt sterker te wederstane Dan wy alle (*Sevenste Bliscap van onser Vrouwen* vs. 1487);

Ic wets (*me dunkt*), ic sal nu gaen drincken" (*Drie dage heere* vs. 201).

L. J. H.

HOLLANDO-RUSSICA [1]).

VIII. Holl. woorden in Midden-Rusland.

Behalve het woord *borstrok*, dat in sommige goevernementen van Midden-Rusland (Tambov, Rjazan, enz.) voortleeft als *bóstrok*, *bóstrak* (z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Borstrok), schijnen er ook nog enkele andere Holl. woorden bewaard te zijn gebleven in die streken.

In het 76ste deel van den *Sbornik* der afdeeling van Russische taal en letterkunde der K. A. v. W. (St. Petersburg, 1904) staat een uitvoerige studie van den heer Chalanskij over de volksdialekten van het goevernement Kursk (*Narodnye govory Kurskoj gubernii*) met op blz. 18—24 een lijstje van zeldzame woorden en uitdrukkingen, dat aangevuld wordt door een dergelijke lijst van plaatselijke woorden op blz. 361—378. In de laatste komt een woord *kanbój* voor met de beteekenis: šum, gvalt, skandal (lawaai, alarm, schandaal), dat zonder twijfel het Holl. *konvooi* is.

Immers ditzelfde *kanbój* met een afgeleid adj. *kanbójnaj* vermeldt ook de heer Tichanov in zijn studie over het dialekt van Brjansk (goevernement Orel), die in hetzelfde deel van den *Sbornik* is geplaatst (*Brjanskij govor*, blz. 50), terwijl hij beide woorden verklaart met: konvoj, konvojnyj. Nu is een van de beteekenissen van het uit Holl. *konvooi* overgenomen Russ. *konvój:* bewaking bij een arrestant; en evenzoo beteekent *konvójnyj:* soldaat, met die bewaking belast, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Konvooi. Het ligt voor de hand, dat uit deze politietermen gemakkelijk het begrip: alarm kon ontstaan, wanneer men bedenkt, dat woorden als: wacht, politie, heel vaak als alarmkreten gebezigd worden. Zoo bv. ook in het

1) Zie Tijdschrift XXVIII, blz. 206—214.

Russisch: *karaúl*, dat evenals *konvój* geen oorspronkelijk Russisch (maar Turksch) woord is, waardoor dergelijke begripsovergangen natuurlijk nog gemakkelijker plaats vinden.

In hetzelfde opstel van den heer Tichanov over het dialekt van Brjansk, nl. in het woordenboekje, dat blz. 33—111 beslaat, vindt men nog een paar woorden van Hollandschen oorsprong.

1. De merkwaardige verbastering *pankrát*, waar de elders in Rusland gebruikelijke vormen luiden: *donkrát* (spr.: dankrát), *domkrát* (spr.: damkrát), *damkrát*, *dumkrát* uit Holl. *dommekracht*, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. De verklaring van *pankrát* is als volgt: dumkrat, orudie dlja podema bol'šich tjažestej (dommekracht, werktuig om groote zwaarten op te lichten).

2. De verkortingen *undercer* en *under*, sokraščennoe nazvanie unteroficera (verkorte benaming van een onderofficier), waarin *under* het Holl. *onder* is, z. *Holl. Zee en Scheepst. in het Russ.* i. v. Onderofficier en Onder-. Tichanov voegt er nog bij: takže proiznosilos' eto slovo i vstarinu, naprim.: underletenant (evenzoo werd dit woord (nl. *under*) vroeger uitgesproken, bv. *underletenant*) en verwijst naar een archiefstuk van het landgericht te Brjansk uit 1785, waar dit woord voorkomt, z. ook *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Onderluitenant.

3. Voor het algemeen Russ. *flag*, plur. *flági*, uit Holl. *vlag* zegt men in Brjansk *flak*, plur. *fláki*, met een afgeleid adj. *fláčnyj* tegenover algemeen Russ. *flážnyj*. Vgl. voor deze *č* het in Archangel gebruikelijke ww. *flačit'*, de vlag hijschen op een schip, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Vlag.

4. Thans niet meer bekend is een woord, dat Tichanov aanhaalt uit een archiefstuk van het landgericht van Brjansk uit de achttiende eeuw (1779) nl.: *nágil'* of *nágel'*, plur. *nágol'ja* [1]) met de beteekenis: derevjannyj gvozd', gvozdi, (houten nagel, nagels), z. ook *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Nagel.

5. Zijn bovengenoemde woorden ongetwijfeld van Hollandschen

1) Zie dergelijke plur. genoemd in de noot bij het art. Spijker in de *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.*

oorsprong, niet geheel zeker is dit het geval met het woord *kvač*, dat zoowel uit Holl. *kwast* als uit Duitsch *quast* kan zijn overgenomen. De beteekenis luidt: pomazok degtjarnyj (teerkwast). In Dal' (3de druk) vindt men *kvač* (Gen. kvačá) als een in Z. Rusland gebruikelijken term voor: pomazok vo degtjarnicě (kwast in een teerbak, voor op weg, om de assen te smeren).

In de eveneens in dit deel van den *Sbornik* voorkomende studie van den heer Budde over de dialekten van de goevernementen Tula en Orel, waarbij op bladz. 113—144 een alphabetische lijst van woorden, vond ik geen Hollandsche ontleeningen.

IX. Holl. woorden in het Wolgagebied.

Behalve de in Tijdschrift XXVIII, blz. 213 genoemde in Astrachan gebruikelijke termen komen in mijn *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* de volgende Holl. woorden voor, die in het Wolgagebied en het Oosten van Rusland gebezigd worden: het ww. *dréjfit'* met de overdrachtelijke beteekenis van: versagen, zich terugtrekken, van iets afzien, geen voet bij stuk houden, uit Holl. *drijven*; de merkwaardige hybridische samenstelling *žirbák* uit Russ. *žir* (vet) en Holl. *bak* als benaming voor den bak, dien de breeuwers bij den arbeid aan hun gordel hebben hangen, en waarin het vet zich bevindt, waarmee zij het werk in de naden smeren; *lópyr'* met de eenigszins afwijkende beteekenis van: schinkel, dik, kort touw met blokken, uit Holl. *looper* (touw door de blokken van een takel geschoren); *lócman* met de beteekenis van: schipper, scheepskapitein, uit Holl. *loodsman*; *mántyr'* uit Holl. *mantel*; *škiv*, dat op de Wolga blok of spil beteekent, uit Holl. *schijf* (schijf in een blok); ten slotte een groot aantal vormen, waarin het Holl. woord *barghout* of *barkhout* voortleeft op de Wolga, haar zijrivieren en in het heele N. en O. van Rusland.

Nu vindt men in het meermalen genoemde 76ste deel van den *Sbornik* der afdeeling van Russische taal en letterkunde der K. A. v. W. ook een dialektwoordenboekje van het goever-

nement Wjatka door den heer Zelenin. Merkwaardig voor ons zijn daarin de woorden:

1. *Galánka* of *galánskaja rěpa* met de beteekenis: brjukva (koolraap); zij beteekenen letterlijk: Hollandsche of Hollandsche raap, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Holland en afleidingen, noot sub 2. e.

2. Verder: *sljúzy*, verklaard door: slan', polivnoj most, welke beide begrippen op hun beurt uitgelegd worden met: rod mosta poniže vešnjakov na mel'nicě (soort brug lager dan de sluizen van een molen); dit *sljúzy* is natuurlijk uit Holl. *sluizen*.

3. Ten slotte het woord *švábra* uit Holl. *zwabber* met dezelfde overdrachtelijke beteekenis, die het woord in andere streken van het Wolgagebied (bv. in Penza en Kostroma) heeft, nl. die van: drjannoj, prezrěnnyj, nizkij čelověk (onrein, verachtelijk, laag mensch), z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Zwabber. Zelenin geeft ook een fragment van een versje uit het district Jaransk van het goevernement Wjatka, waarin dit *švábra* voorkomt:

Vsjaka drjan' nad nam směëcca,
Pravo čistaja běda!
Vsjaka *švabra*, vsjaka dran'
Karavanicca nad nam.

D. i.

Ied're vuile lap bespot ons,
't Is je reine ongeluk!
Ied're *zwabber*, ied're lap
Trekt voor ons z'n neus maar op.

X. Holl. woorden in het goevernement Novgorod.

De Russen hebben van de Hollanders eenige benamingen van kleedingstukken en onderdeelen daarvan overgenomen, z. Tijdschr. XXVIII, blz. 208. Sommige, zooals *brjúki* uit Holl. *broek*, *lif* uit Holl. *lijf*, zijn algemeen Russisch geworden. Een woord als *zjudvéstka* uit Holl. *zuidwester* is natuurlijk alleen bij zeelui gebruikelijk. Andere benamingen daarentegen komen slechts hier en daar in dialekten voor: *buzurúnka* uit Holl. *boezeroen* in

Archangel en Olonec; *bastrók*, *bóstrak*, *bóstrik*, *bóstrog*, *bostróg*, *bostróka*, *bostrók*, *bóstrok*, *bostrúk*, *bostrjúk*, *bóstrjuk*, *vóstrik*, *vostrjúk*, allemaal vormen uit Holl. *borstrok*, waarvan de meeste in Archangel, enkele (*bóstrak*, *bóstrok*) ook in Midden-Rusland bekend zijn.

In het goevernement Novgorod nu, waardoor de weg liep, waarlangs de Hollanders in de zeventiende eeuw van Riga naar Moskou trokken (z. bv. J. J. Struys in zijn reisbeschrijving van Moskovië, blz. 128 vlgg.), leeft ook nog een benaming van een Holl. kleedingstuk voort. Prof. Uhlenbeck heeft eenige jaren geleden de redactie van het Woordenboek der Russische Taal van de K. A. v. W. hierop gewezen en ik vermeld het hier dan ook maar alleen voor de volledigheid nl. *žúrka* uit Holl. *jurk*. Dit *žúrka* wordt verklaard met: korotkoe ženskoe plat'e napodobie kurtki (kort vrouwenkleedingstuk, soort jak). Merkwaardig is, dat de Russen in dit *žúrka* wegens de laatste lettergreep *-ka* een verkleinwoord zijn gaan zien en er daarom een vorm *žúra* naast kennen, eveneens met de beteekenis: korotkoe ženskoe verchnee plat'e (kort bovenkleedingstuk voor vrouwen). Wat de verbreiding van deze woorden aangaat: *žúrka* staat in het Woordenboek der Akademie opgegeven voor de distrikten Bělozersk en Kirilov, *žúra* voor het distrikt Novgorod van het goevernement Novgorod.

In het 77ste deel van den *Sbornik* (St. Petersburg, 1904) vindt men een speciale studie over het dialekt van het distrikt Novgorod (*Osobennosti govora Novgorodskago uězda Novgorodskoj gubernii*) van de hand van den heer Solov'ev. Van blz. 24 tot blz. 60 geeft de schrijver een woordenlijstje met een aantal lexicologische bijzonderheden, waarin *žúra* of *žúrka* niet worden genoemd en ik verder ook geen Hollandsche ontleeningen kan aanwijzen, met uitzondering van de volgende. Op *Nosorýga*, dat verklaard wordt: šutočnoe nazvanie čelověka s bol'šim, širokim nosom (schertsende benaming van een mensch met een grooten, breeden neus), staat verder de opmerking: čelověka s dlinnym nosom nazyvajut „rul'" (een mensch met een langen neus

noemt men „rul'"). Dit *rul'* berust op een vergelijking en is hetzelfde woord als het algemeen gebruikelijke Russ. *rul'* (oudtijds *rur*, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Roer) uit Holl. *roer*. Dat deze vergelijking meer bij de Russen voorkomt, blijkt uit een plaats bij Stanjukovič in het eerste deel zijner *Morskie Razskazy* (Marineverhalen), waar op blz. 475 sprake is van een zekeren Stepan Dmitrievič „s krasnym ot zagara, ugrevatym neprivlekatel'nym licom, sredi kotorago, slovno rul', torčal dlinnyj, neukljužij nos" (met een roodverbrand, puistig, onaantrekkelijk gezicht, te midden waarvan als een roer een lange, plompe neus uitstak).

Op het bij Dal' voorkomende Novgorodsche woord *škon*, Holl. *spon*, is reeds Tijdschr. XXVIII, blz. 214 gewezen.

XI. Holl. namen van gewassen in het Russ.

In het bekende werk van Cornelis de Bruin: *Reizen over Moskovie door Persie en Indie* (Amsterdam, 1714) is het achtste hoofdstuk gewijd aan een *Beschrijving der Gewassen, Aerdvruchten, Lusthoven, Vijvers, en andere dingen, waer in de Russen vermaek scheppen*. Wij lezen daar op blz. 36*a* het volgende: „Knollen zyn'er van veelerhande soorten: roode kool, door de overzeesche natien voor eenige jaren daer gebragt, nu mede overvloedig; gelyk de bloemkool. Men vint ook Aspersies en Artichokken, maer niet dan by de overzeesche natie. Zoo is het ook gelegen met de Artichokken onder de aerde. Van ons hebbenze ook gekregen geele, witte, en roode wortels, of peen en karoten, die ze overvloedigh hebben voortgezet, nevens salade, waer van de Russen voor dezen niets hebben geweten. Dogh nu makenze daer werk van. Zoo is het ook met de sellery."

Van de hier genoemde gewassen is vermoedelijk een enkele Holl. benaming in het Russ. blijven voortleven.

Artisjok luidt in het Russ. evenzoo: *artišók* met de adj.

artišókovyj en *artišóčnyj*. De vorm van het Russ. woord staat dichter bij den Holl. vorm van dit oorspronkelijk Arabische woord (z. Dozy, *Oosterlingen* en het Ned. Wdb.) dan bij die in andere Europeesche talen: Ital. articiocco, Fr. artichaut, Eng. artichoke, Hgd. artischoke (Nebenform des 17 Jhrhs. ist Artschoke. Kluge).

Een zekere ontleening aan Holl. selderij is Russ. *sel'deréj*, *sel'derája* met het adj. *sel'deréjnyj*. Dit Russ. woord kan blijkens zijn *d* niet anders dan van de Hollanders zijn overgenomen (Hgd. sellerie, Eng. celery, Fr. céleri, Poolsch seler, enz.).

Aan het slot van deze overgenomen benamingen van gewassen [1]) moge een kleine aanvulling en verbetering van de in Tijdschr. XXVIII, blz. 206 genoemde Holl. namen van vruchten in het Russ. plaats vinden.

Onder Abrikoos vermeldde ik den slechts bij Dal' voorkomenden bijvorm van Russ. *abrikós*, n.l. *aprikós*, „die òf rechtstreeks van Hgd. *aprikose* afstamt òf, wat mij wegens de laatste letter waarschijnlijker voorkomt, slechts door dit Hgd. woord beïnvloed is." De volgende plaats bij Cornelis de Bruin wijst er op, dat ook Russ. *aprikós* waarschijnlijk rechtstreeks van Holl. oorsprong is en wij dus geenerlei Duitschen invloed behoeven aan te nemen. De plaats staat in de beschrijving van Astrakan op blz. 88*b* en luidt: „My in de volgende dagen verledigende om de buitenplaetsen te bezichtigen, bevond ik dat de meeste tuinen bestonden in wyngaerden, en eenige vruchtboomen, dragende Appels, Peeren, Pruimen, en *Aprikozen*, dogh maer gemeen en niet roemens waerdigh".

Verder vond ik in het onlangs verschenen vierde deel van den derden druk van Dal's woordenboek een merkwaardig verbasterden bijvorm van het in Tijdschr. XXVIII, blz. 207 genoemde Russ. *krušapel'* uit Holl. *kruisappel*, nl.: *skryšapel'*, verklaard met: razbor jablok (soort van appelen).

1) Misschien is ook Russ. *spárža* uit Holl. *asperge* en niet uit het Fr.

XII. Nog eenige Holl. namen van visschen, enz. in het Russ. [1]).

Loodsman of loodsmannetje, makreelachtig zeevischje, van 20—30 cM., gezel en vriend van den haai, dat als deze om het afval de schepen in den oceaan volgt. Zie bv. de afbeelding n^0 190 in het meergenoemde werk van Cornelis de Bruin, *Reizen over Moskovie*, enz., waar men op blz. 352*a* leest (de schrijver bevindt zich aan de Malabaarsche kust bij Mangeloor): Aen het visschen zynde, kregen wy ook veele wel gevoede visschen, waervan veele eenen voet lang waren, zynde een soort van zeebaerzen, daer ze heel naer gelyken. De zeeluiden noemen ze Lootsmannekens. Over hun lichaem hebben ze bruin blaeuagtige strepen eenen vinger breet heen loopen. Digt aen den staert zyn ze byzonder smal. Zy houden zich gestadigh by het roer van 't schip, waer ontrent wy ook dikwyls Hajen vernamen, die geen vyantschap tegen deze visjes voeren, maer in tegendeel groote gemeenzaamheit met hun houden". In het Russ. heet dit vischje evenzoo *locman* uit Holl. *loodsman*. Bij Dal' vindt men: *Locman* ili vožak, ryba Centronotus, iduščaja obyčno vperedi ili bliz akuly (*Locman* of wegwijzer, visch Centronotus, gaande gewoonlijk voor of in de nabijheid van een haai). Zoowel dus in dezen vischnaam als in de gewone beteekenis van loods (z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v.) leeft het Holl. woord *loodsman* in Russ. *locman* voort.

Oester. Het Russ. woord voor oester: *ústrica*, ostrea edulis, gaat, hoe echt Russ. het er met zijn suffix *-ica* ook uit moge zien, op Holl. *oester* of liever op den plur. *oesters* terug. In werken uit den tijd van Peter den Groote en door hem gedecreteerd vindt men meer dan eens den pluralis *ustersy* d. i. Holl. *oesters*. Zoo bv. in het tarief van het Reglement voor de Koopvaardij (*Torgovyj Morskoj Ustav*) op blz. 15: *ustersy*

1) Vervolg van Tijdschr. XXVIII, blz. 207.

svěžie i solenye (versche en gezouten *oesters*). Op dezelfde bladzijde leest men: čtob kak korabelščiki, tak i štjurmany, i matrozy, nederzalib .... s korablei .... prodavat' .... tonkoi i tolstoi porcelinoi i glinjanoi posudy .... olivok, ančovesov [1]), kalbasov .... *ustersy* (zoowel de schippers als de stuurlui en matrozen moeten het niet wagen .... van de schepen .... te verkoopen .... fijn en grof porceleinen en aarden vaatwerk .... olijven, ansjovis, worsten .... *oesters*). De Russ. plur. *ustersy* heeft als sing. *usters*; een aantal dergelijke Russ. singulares uit Holl. plurales op *s* staan vermeld in den noot bij het art. Kraag in de *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* Van den Russ. plur. *ústersy* heeft men nu een meer Russisch klinkend *ústricy* gemaakt, waarvan de sing. luidt *ústrica*, dat er uitziet als een echt Russ. woord met het suffix *-ica*. Ongeveer op dezelfde manier zijn uit de Holl. plurales *broekings* en *mamierings* de Russ. singulares *brjúkanec* en *mámerínec* ontstaan, die er eveneens met hun suffix *-ec* als echt Slavische woorden uitzien, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v.

Sprot. De in den derden druk van het vierde deel van Dal' voorkomende plur. *šproty* als vischnaam (to že čto kil'ki), zal wel eer ontleend zijn aan Holl. *sprot* dan, zooals daar staat aangegeven, aan Duitsch *sprotten*.

XIII. Nog eenige Holl. namen van stoffen in het Russ.[2]).

Sits, gedrukt of gebloemd katoen. Russ. *sítec* nabivnoe, uzoročnoe chlopkovoe polotno (gedrukt, gebloemd katoen). Afgeleid adj. is *sítcevyj*, sitsen, van sits. Dal' geeft naast *sítec* een bijvorm *sítca* in de beteekenis van: sitcevyj sarafan (sitsen

1) Bij dezen Gen. Plur. *ančovesov* luidt de Nom. Sing. *ančoves*, die bijna identisch is met Holl. *ansjovis*, dat nu tot *ančóus* is geworden in het Russ., z. Tijdschr. XXVIII, blz. 207.

2) Vervolg van Tijdschr. XXVIII, blz. 207 vlgg.

vrouwenkleed), en verder met dezelfde beteekenis de dialektische afleidingen *sítnik* (in Archangel), *sitcóvik* (in Perm), terwijl hij het van *sítec* gevormde verkleinwoord *sítčik* vermeldt in het citaat: *sítčikom* podbito, šolkom pokryto (met sits gevoerd, met zij bedekt). Russ. *sítec* kan slechts aan Holl. *sits* zijn ontleend, terwijl daarentegen Poolsch *cyc* uit Duitsch *zitz* is overgenomen. In Dal' staan deze woorden zonder onderscheid naast elkaar.

Tijk, overtrek van beddegoed. Russ. *tik*, kosonitnaja, polosataja portjanaja tkan', na periny, tjufjaki ipr. (scheefdradig, gestreept linnen weefsel, voor peluwen, matrassen, enz.). Hierbij het afgeleide adj. *tíkovyj*.

XIV. Holl. namen van drinkgerei in het Russ.

In de *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* staan een paar Holl. benamingen van inhoudsmaten voor vochten, die in het Russ. zijn overgegaan, nl.: Russ. *ánker* met het diminutivum *ánkerok*, ontleend aan Holl. *anker* (wijnmaat, wijnvaatje); en het in Archangel gebruikelijke diminutivum *kardélka*, *kartélka* uit Holl. *kardeel*, *karteel* (inhoudsmaat voor vochten, traanvat). Hierbij sluiten zich de volgende benamingen van drinkgerei [1]) aan.

Roemer, wijnglas (... maar de heldere wijn moest schijnen in een' doorlichtigen roemer. Potgieter). Russ. diminutiefformatie *rjúmka*, dat in Dal' verklaard wordt: zastol'nyj, bolěe stekljannyj sosudec, na nožkě, dlja vodki ili vina (tafelvaatwerk, gewoonlijk van glas, op een voet, voor brandewijn of wijn). Russ. *rjúmka* is niet, zooals bij Dal' staat, uit Duitsch *römer*, maar uit Holl. *roemer*. Van Russ. *rjúmka* is een nieuw diminutivum *rjúmočka* gevormd; afgeleid adj. is *rjúmočnyj*. Zonder

1) Op de overname van Holl. *komfoor* in Russ. *kamfórka*, *kanfórka*, *konfórka* is Tijdschr. XXVIII, blz. 209 gewezen. Merkwaardig is, dat zoowel de genoemde als de volgende woorden in het Russ. bijna uitsluitend diminutiva zijn geworden.

diminutiefuitgang vinden wij het Holl. woord in Russ. *rjúmščik*, vervaardiger van roemers, en in het augmentativum *rjúmišča*, bokaal.

Schaal, drinkschaal, wijd drinkglas, bokaal. Uit schalen en schaaltjes dronk men op elkaars gezondheid, zooals men bv. op tal rijke plaatsen kan vinden in het verhaal van de ambassade van KOENRAAD VAN KLENK naar Moscovië in 1675 en 1676, beschreven door een lid van het gezantschap, BALTHAZAR COYET. Zoo heet het ald. op blz. 12 van den pristaaf, den ambtenaar, die het gezantschap van Archangel naar Moskou moest begeleiden en verzorgen: „Daar na wierd hij, zijn Vertaalder Spaats, en een Kapitein van de Streltsen, Anthon Lukianowits genoemt, die ons dagelijks zouden verzorgen, met alderhande drank van sterke wateren onthaalt, daar mee men malkander in schaaltjes tot verscheide malen, op de gezontheit van de groote Zaar, en van verscheide grote Heeren in Ruslant toedronk". Vgl. ald. blz. 16: „De Brengers wierden met verscheide schaaltjes met brandewijn vereert". Onder de geschenken van den tsaar aan den gezant en zijn gevolg komen op blz. 18 voor: „Zes Schalen dubbelde Brandewijn.. Achtenveertig Schalen dubbelde Brandewijn.. Hondert Schalen Brandewijn.. Zesenveertig Schalen Brandewijn". De Russen hebben dit woord overgenomen in het diminutivum *škálik*, schaaltje, waarnaast ook *škál'čik*. De verklaring bij DAL' luidt: kabačnaja měra vina, kosuška (wijnmaat in herbergen, $^1/_4$ stoop). De pluralis *škáliki* is volgens DAL' in Smolensk gebruikelijk met de beteekenis: kabak, město prodaži vodki škalikami (kroeg, verkoopplaats van brandewijn in schaaltjes). Afgeleide adj. van *škálik* zijn *škálikovyj* en *škáličnyj*; zonder diminutiefuitgang is het adj. *škál'nyj*.

Ook in een geheel andere beteekenis hebben de Russen het woord *schaal* aan het Holl. ontleend, nl. in den vorm *škalo* of, zooals DAL' heeft, *škali*, de schalen (stukken hout ter versterking) van een mast of ra, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v.

Stoop, vochtmaat van $2^1/_2$ Liter, voorheen in gebruik (... gulden stoopen ontvangen alreê den weelderigen drank. Potgieter). Russ. *stopá*, bol'šoj stakan rastrubom, osob. serebrjannyj (groot glas met verbreeding, inzonderheid van zilver). Dal' citeert hierbij den volgenden zin: V naše vremja v morskom korpusě kvas k stolu podavali v stopach (in onzen tijd diende men in het marinekorps kwas op tafel in stoopen). Van *stopá* afgeleid zijn de diminutiva *stópka* en *stópočka*, stakan, kružka, čarka, bokal (glas, kan, schaal, bokaal); hierbij de adj. *stópkovyj* en *stópočnyj*, terwijl van *stopá* afgeleid zijn de adj. *stópnyj* en *stopovój*; ten slotte geeft Dal' nog het diminutivum *stopúška* met dezelfde beteekenissen als *stópka*, *stópočka*.

Ook het Litausch kent een subst. *stópa* of *stuopa*, waarnaast men bij Kurschat vindt de woorden: *stopka*, *stópis*, *stopìkas*; als beteekenis geeft deze: das Stof, ein Flüssigkeitsmass, etwa ein Quart. Wiedemann (naar Schleicher) heeft in het woordenboek van zijn *Handbuch der Lit. Sprache*: *stuopa*, *stuopas*, stof (flüssigkeitsmass), humpen. De Litauers hebben het woord uit het Nederduitsch.

XV. Nog eenige andere Holl. ontleeningen in het Russ.[1])

Schroef. Russ. *ščurúp*, vint, narěznoj gvozd', kotoryj ne zabivaetsja, a vvertyvaetsja (schroef, nagel met insnijdingen, die niet ingeslagen, maar ingedraaid wordt). Daarnaast geeft Dal' de vormen: *ščurúpec*, *ščurúpik*, *ščurúpiška*, *ščurúpišča*; afgeleid is verder het adj. *ščurúpnyj* en het ww. *ščurúpit'*, dat meestal voorkomt in de composita *priščurúpit'*, *zaščurúpit'*, privernut', ukrěpit' ščurupom, prinvintit' (aandraaien, vastzetten met een schroef, aanschroeven). Dit ww. *ščurúpit'* zou ook direct uit het Holl. ww. *schroeven* overgenomen kunnen zijn. Wat den vorm van Russ. *ščurúp* uit Holl. *schroef* betreft: de Russen hebben de moeilijke beginklankverbinding *schr* verlicht door

1) Vervolg van Tijdschr. XXVIII, blz. 209.

epenthesis van *u* (spr.: oe), denzelfden klank van de tweede lettergreep, die daar onder het volle accent staat uit den eenigen klinker in het Holl. woord; de *p* uit *f* (of *v*, indien *ščurúpit'* uit *schroeven*) vergelijke men met dergelijke gevallen in Russ. *konopátit'*, hoogstwaarschijnlijk uit Holl. *kalefaten*, en Russ. *palúndra*, *polúndra* uit Holl. *van onderen*, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* op deze woorden. Evenals bout (oogbout, ringbout, spijlbout, enz.), nagel, spijker, spijl en dergl. is ook het woord schroef in het Russ. overgegaan, en evenals het ww. draaien vermoedelijk ook schroeven, z. al deze woorden in het meermalen geciteerde werk.

Slagboom. De Russen hebben het Holl. woord *boom* in de beteekenis van: sluitboom van een haven, overgenomen in de vormen *bom* en *bon*, waarvan de laatste meer gebruikelijk is dan de eerste. In Archangel is verder een pluralis *bóny* bekend met de beteekenis van: lěsnye ploty (houtvlotten), dat ook aan Holl. *boomen* ontleend moet zijn, z. *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i. v. Boom. Behalve op het water zijn bovengenoemde vormen *bom* of *bon* ook gebruikelijk in het algemeen voor een slagboom op een weg, vgl. Winschooten, *Seeman*, blz. 31 i. v. Boom: een slagboom, daardoor men de weegen en passen afsluit. Nu geeft Dal' in zijn woordenboek als synoniemen bij de verklaring van *bom*, *bon* in die algemeene beteekenis behalve het gewone Russ. zastava ook de woorden: *šlagbaum*, *šlagbon*, *šlambov*. Het eerste is natuurlijk het Duitsche *schlagbaum*, maar in de beide andere woorden leeft Holl. *slagboom* ongetwijfeld voort: *šlambov* is uit Holl. *slagboom* verbasterd ongeveer op dezelfde manier als Russ. *vymbovka* uit Holl. *windboom*, waarover *Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.* i.v.

Stellage, stelling, steiger, vgl. Winschooten, *Seeman*, blz. 290: een stelling beteekend bij de timmerlieden een stellaadje, eenige planken, die gesteld sijn, om daar op te doen haar werk. Russ. plur. tantum *steláži*, podmostki, lěsa (stellage,

stelling). In den derden druk van Dal' wordt terecht betwijfeld, of het woord uit het Fr. is, maar evenmin is Duitsch *stellage* het oorspronkelijke woord, daar Duitsch *st* in het Russ. *št* zou moeten luiden. Met vele andere timmermanstermen (voorkomend in *de Holl. Zee- en Scheepst. in het Russ.*) is ook dit woord een Holl. ontleening.

Turf. Naast Russ. *torf.*(evenzoo Poolsch *torf*) uit Duitsch *torf* komt ook voor de vorm *turf*, die wel aan Holl. *turf* zal ontleend zijn. Immers de Russen hebben het turf maken van de Hollanders geleerd: in Cornelis de Bruin's, *Reizen over Moskovie*, enz. leest men op blz. 58*a* het volgende (de schrijver is met Peter den Groote op reis van Moskou naar Woronež en bevindt zich bij den oorsprong van de Don, waar op last van den tsaar in 1702 een begin was gemaakt met het graven van een kanaal om uit de Don in de Oka, Wolga en zoo in de Oostzee te kunnen komen): „Hier zagh ik ook eenen Moddermolen naer de Hollandse wys gevormt, waer door, nadat zyn Majesteit het ys had doen opbreken, voor ons gezicht veengrout wert opgehaelt. Dit veen laet de Vorst te lande brengen, en daer turf van maken, gelyk hy in Hollant gezien had. Hier toe zyn eenige schuren opgeslagen, en verscheide daer van reets met turf gevult. Wy beproefden dezen turf door aenleggen van een vier, en bevonden dat hy zeer goedt was." Een afleiding van Russ. *turf* is *turfjaník*, turfgrond, turfaarde, hetzelfde als *torfjaník* van *torf*.

Schiedam. R. VAN DER MEULEN RZ.

HOLLANDSCHE OF ENGELSCHE TOONEELSPELERS TE NEURENBERG?

In de laatste aflevering van het *Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis* (IX, 1, blz. 65) komen een paar aanteekeningen voor, door Prof. Dr. Max Seiffert te Berlijn gemaakt uit het archief der stad Neurenberg. De verdienstelijke geleerde maakte die aanteekeningen bekend, in de meening daardoor een dienst te bewijzen aan de geschiedenis van ons tooneel. Het zijn aanteekeningen uit de doopboeken van S. Sebald; zij luiden:

„4 Sept. 1656, Jacob Peters, *Comoetiant*, bürtig von Bergen ob Som, in Holland. Sophia [Mutter]. Sidonia Barbara" [Tochter].

„29 Dez. 1659. Georgius Jeliphus von Chelse in Middlsex bey Londen ein Comoediant. Maria di Roy von Urecht in Holland". [folgt Name des Kindes].

Een Nederlandsch tooneelspeler Jacob Peters was tot nu toe onbekend. Evenmin weten wij, dat Nederlandsche tooneelspelers ooit in Neurenberg zijn opgetreden. Misschien komt dat nog eens aan het licht; misschien ook zal het blijken, dat Jakob Peters behoorde bij een gezelschap Engelsche komedianten, daar toch van die reizende troepen meermalen Nederlanders deel uitmaakten. In elk geval mogen wij vooralsnog uit de eerste aanteekening geene gevolgtrekking maken.

De tweede aanteekening doelt zonder eenigen twijfel op Engelsche tooneelspelers. George Jeliphus, ook Jolifous genoemd, was een zeer bekend directeur van een Engelschen troep, die tot 1660 vooral in Zuid-Duitschland reisde. En Maria di Roy was natuurlijk een familielid van William Rowe, ook Wilhelm Rohe en Willem de Roo genoemd, die in 1645 met zijn gezin

en zijn gezelschap in Utrecht woonde[1]). Voor de geschiedenis der Engelsche komedianten in Duitschland is die aanteekening van Prof. Max Seiffert niet zonder belang; zij bewijst, dat de troepen van Jeliphus en van Rowe met elkander bekend waren, misschien zelfs, dat het gezelschap van Rowe zich in dat van Jeliphus heeft opgelost.

Nu ik van Engelsche komedianten in Duitschland spreek, wil ik gaarne mijne mededeelingen over Engelsche tooneelspelers in ons land, die ik gaf in mijne *Geschiedenis van het Drama en Tooneel* (I, blz. 311—314), aanvullen met enkele feiten, die mij later bekend zijn geworden.

Den 10den Febr. 1594 speelden Engelsche acteurs te Utrecht[2]). In Nov. 1601 traden er Engelschen te Munster op, die beweerden, dat zij ook te Amsterdam hadden gespeeld[3]). Verder vertelt Thomas Heywood in *An Apology for actors* (1612)[4]), dat door eene voorstelling van Engelsche tooneelspelers te Amsterdam eene misdaad werd ontdekt, die jaren geleden in die stad was bedreven. Tot nu toe wisten wij bijna niets af van het optreden der Engelschen te Amsterdam; de beide laatstgenoemde feiten brengen ons althans iets verder.

J. A. WORP.

---

1) Vgl. Mr. W. G. F. A. van Sorgen, *De Tooneelspeelkunst te Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg*. 's Gravenhage, 1885, blz. 75.

2) Vgl. *Diarium van Arend van Buchell* (in *Werken v. h. Hist. Gen.*, 3de ser., XXI), 1907, blz. 360

3) Vgl. Dr. J. Bolte in *Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft*, XXXVI, 1900, blz. 274.

4) Vgl. blz. 58—60 van den herdruk, uitgegeven door de *Shakespeare Society*, 1841.

BEITRÄGE ZUR NIEDERLÄNDISCHEN GRAMMATIK.

1. *ī* und *ie* im Mittelniederländischen.

Die frage nach dem lautwert von mnl. *ī*, germ. *ī*, die von selbst auch die nach dem lautwert von mnl. *ie* nach sich zieht, ist in der letzten zeit öfters behandelt worden, von te Winkel Tijdschr. 20, 81 ff., von Salverda de Grave ebenda 21, 43 ff. und in „De Franse Woorden in het Nederlans" (Verhandelingen der Koninkl. Akad. v. Wetenschappen, Afdeel. Letterk. N. R. Deel VII) 157 f.[1]). Ich weiche in der auffassung von den genannten gelehrten wesentlich ab und will meine ansicht hier in ihren hauptzügen entwickeln, wobei ich mich nicht immer bemühe, entgegen stehende ansichten ausdrücklich zu widerlegen.

Mnl. *ie*, der frühere diphthong verschiedenen ursprungs, ist zweifelsohne monophthong gewesen. Ich rede hier von der sprache der übergrossen mehrzahl der texte und lasse es dahin gestellt, ob einzelne andere daneben etwa abweichende, mundartliche oder sonst weniger verbreitete, besonderheiten bieten mögen. Für die behauptete qualität des lautes gibt es eine ganze reihe von beweisen, worunter auch schon die in einigen gegenden nicht ungewöhnliche schreibung mit *i* zu rechnen ist; s. van Helten, Mnl. Spraakk. s. 114; Kern, Limb. Serm. s. 45 (vgl. s. 42); Tijdschr. 19, 4; Lev. v. Lutg. s. XLIII usw. Einen weiteren beweis liefern jünger entlehnte oder nicht in die volkssprache eingegangene fremdwörter. Während *i* in älteren und volkstümlichen lehnwörtern mit nl. *ī* aus germ. *ī* mitging (Salv. de Grave 153 ff.), weisen jüngere und gelehrte wörter *ie* auf.

1) Nicht zugänglich war mir der aufsatz von Lecoutere „*ī* : *ei*-rijmen in het Middelnederlandsch" in Leuvensche Bijdragen 5, 141—146.

So z. b. *mielge* „meile" bei Maerlant[1]), *prieme* (neben *prime*; in doppelter form aufgenommen), *Miele* (Rolands vater Milo) Sp. 4[1], 13, 26. 14, 84 (*Mile* 19, 66), *dat Yersche volc* Sp. 3[5], 3, 75 neben *Yrsch* und häufigem *Yrlant* im selben und dem folgenden kapitel (s. auch diese namen im Mnl. Woordenb.), *Ofier: hier* Rijmb. 12929, *plaisier: hier* Merl. 3615. Das selbe beweisen reime, wenn auch die schreibung nicht *ie* bietet, wie *Tyren*: *hantieren* Velth. 1, 18, 65. Man kann hiergegen nicht einwenden, dass z. b. Maerlant andere gewis nicht früher entlehnte oder volkstümlicher gewordene namen, wie den des pabstes *Celestijn* (: *fijn*) Sp. 3[5], 3, 2 oder von *Patrijc* 4, 1 mit *ij* schreibe. Hier konnte sich die sprache an gebräuchliche ausgänge anlehnen. Höchtens könnte man mit einer vollständigeren sammlung von derartigem material dartun, dass die sprache sich damals diesem stoff gegenüber in einem zustand des schwankens befunden habe. Man muss natürlich berücksichtigen, dass von einer reihe von fällen her ein starkes gefühl für die entsprechung von nl. *ij* und fremdem *ī* vorhanden war, welches bei der wahl dem *i*, *ij* ein übergewicht hätte verleihen können. Wenn man trotzdem zu *ie* griff, so liegt darin ein um so stärkerer beweis. Dem laut, der wiederzugeben war, entsprach also damals das heimische *i*, *ij* weniger als das heimische *ie*, zugleich ein beweis dafür, dass sowohl jenes wie dieses sich geändert hatte. Das zeichen für einen noch irgendwie diphthongisch ausgeprägten laut wäre aber gewis nicht zur wiedergabe eines lautes, bei dem niemals eine spur von diphthongischem charakter vorhanden gewesen ist, des fremden *ī*, gewählt worden. Ferner sind für monophthonges *ie* geltend zu machen die bekannten nebenformen der pronomina *hie*, *sie*, *mie*, *wie*, *ghie*, *bedie* neben *hij*, *sij*, *mij*, *dij*, *wij*, *ghij*, *bedij* (van Helten s. 435; Mnl. Gr.[2]) § 5, 2; 20 Anm. 1 und Pronominaldeklination). Älteres *hī*, mnl. *hi* (*hij*), ist regelrecht zu nnl. diphthongischem

1) Wo ich keine genaueren belege gebe, sei auf das Mnl. Woordenboek verwiesen.
2) Damit ist die zweite Auflage meiner mnl. grammatik gemeint.

hij entwickelt, und entsprechend verhält es sich bei den anderen genannten pronominalformen. Daneben sind *hie* usw. weniger betonte formen, in denen, wie z. b. in nhd. *dū*, neben (dem nur mundartlich bewahrten) *dou*, infolge dieses geringeren tones, die diphthongierung nicht eingetreten ist. Die erörterten nebenformen sind auf mindertonige wörter beschränkt und haben nicht etwa ein *vrie* neben *vrī* zur seite. Ihr laut kann nur ein monophthonges *i*, kein diphthong gewesen sein. Den gleichen beweis liefern andere fälle mit *ie*, wo weder die ältere noch die jüngere lautgeschichte irgend einen anhaltspunkt für einen diphthong ergeben: *diemsterhede*, öfter in Rijmb., aus *dimster* (**þimstr-* neben *deemster* aus **þimistr-*, vgl. ahd. *finstar* : *finistar*) durch Dehnung entstanden (Mnl. Gr. § 59), fälle wie *kieren*, *hiele*, *mielre* (Mnl. Gr. § 85). Eine treffende parallele zu *mie* neben *mij* usw. bietet noch das wort *anschin* in Leven v. Lutgardis. Während *schijn* in diesem text immer zu germ. *ī* reimt, z. b. 3, 5025 zu *sijn*, wird *anschin* ausnahmslos mit etymologischem *ie* gebunden, mit *din* = *dien* 2, 527, mit *sin* = *sien* 7971. 8273. 8381. 3, 1854. 1900. 1937. 5051 usw. Also im compositum war das *ī* reduziert und infolgedessen mit etymologischem *ie* zusammengefallen. Sonst ist übrigens das überall geläufige wort anders behandelt, es behält *ī* und reimt mit etymologischem *ī*, bewahrt also das zweite glied in seiner alten art und zwar wohl auf grund des etymologischen bewustseins. Auf die gleichfalls noch in diese beweisreihe gehörigen fälle mit altem *ī* vor *r* kommen wir unten zurück.

Es ist mithin auf grund einiger der beweisgruppen klar, dass wir *ie* als eine art von lautlicher reduction von *ī* anzusehen haben. Dass aber monophthongisch gesprochenes *ie* jemals etwas anderes gewesen sei, als heute, d. h. langes *i*, dafür ist mir nicht der mindeste anhalt bekannt. Da nun sozusagen überall — auf bestimmte ausnahmen werden wir noch kommen — seine bindung im reim mit etymologischem *ī* gemieden wird[1]), so

1) Wir konnten ja sogar aus den reimen mit aller sicherheit feststellen, dass

ergibt sich, dass letzteres nicht das gleiche lange *i* gewesen sein kann. Was aber war es denn nun?

Am einfachsten wäre ja der schluss, es sei eben schon diphthong *ei* gewesen. Die tatsache, dass die dinge fürs Mnl. in denjenigen gebieten, wo heute der diphthong gar nicht gilt, also hauptsächlich im Westfläm., Seeländ. und einem teil von Limburg (vom Fries. sehen wir hier ab), genau eben so liegen wie in den übrigen, d. h. *ī* und *ie* getrennt erscheinen, würde mich von diesem schluss nicht einmal zurück schrecken. Denn dass diejenigen mundarten, die jetzt neben den diphthongierenden gebieten monophthong aufweisen, einmal bis zu einem gewissen grad an dem lautprozess teilgenommen haben und später stehen geblieben oder auch wieder zurückgegangen sind, scheint mir an sich die natürlichste auffassung des höchst interessanten problems dieser eigenartigen diphthongierung. Aber die beweise für so frühe diphthongierung, die man beigebracht zu haben glaubt oder mit demselben schein sonst beibringen könnte, stehn auf sehr schwachen füssen.

Die beweisführung hat, wie zugegeben werden muss, mit der tatsache zu rechnen, dass die traditionelle schreibung *ij* auch bis heute unangefochten beibehalten worden ist. So wenig wie die abwesenheit von *ei* oder einer anderen diphthongischen schreibung heute beweist, dass der laut nur *ī* wäre, so wenig beweist sie das für früher. Selbst die vermeidung des reimes *ij : ei* im Nnl. gilt hauptsächlich als sache der tradition. Allerdings bin ich der ansicht dass doch auch ein auf einem feineren gehör beruhendes gefühl für einen lautunterschied dabei beteiligt ist (s. unten s. 285) und kann fürs Mnl. an die erklärung aus der tradition erst recht nicht so leicht glauben. Denn die mnl. reimtechnik beruht, wie das ja auch zu erwarten ist, so entschieden auf den tatsächlichen phonetischen verhältnissen, dass wir aus den reimen eine ganze reihe von tatsachen der lautgeschichte, wie den unterschied

einzelne wörter, wie zb. fläm. *bie* „biene" und *die* „schenkel" *ie*, und nicht, wie man nach nnl. *bij* und *dij* leicht hätte vermuten können und auch tatsächlich angenommen hatte, *ī* enthielten.

von gedehntem und langem *e*, vielleicht auch von gedehntem und langem *o*, den unterschied von *oe* = germ. *ō* und *oe* = germ. *au*, das vorhandensein des lautes *ö* für altes *u* (oder *o*) und für *ū* vor *r*, ferner die einzelnen verschiedenheiten der älterem *uo* entsprechenden laute mit sicherheit feststellen konnten. Die mundartlich phonetische westfläm. reimbindung von beispielen wie *nature: ter cōre* hat ja sogar auch die schreibung wie *cure* für *core* neben sich. Aber wenn es auch Maerlant und andere mit den reimen so genau und so streng genommen haben, so könnte man doch fragen, ob es bei allen so gewesen sei, eine frage, zu deren entscheidung die eingehendsten sprachlichen untersuchungen der texte, die sich keiner einzelfrage entziehen dürften, nötig wären, aufgaben die den niederländischen universitäten so dankbaren stoff böten, und deren notwendigkeit an verschiedenen stellen dieses und des folgenden aufsatzes sehr deutlich hervortritt. Auf alle fälle bleibt aber die möglichkeit des traditionellen charakters der schreibung *i, ij* bestehen, und bei dieser möglichkeit müste allerdings auch einer vereinzelten abweichenden erscheinung ein besonderer wert beigemessen werden. Demgegenüber darf man dann aber auch verlangen, dass die einzelerscheinung in jeder hinsicht klar sei und andere auffassungen ausschliesse. Das ist nun bei den meisten vorgebrachten beweisen nicht der fall.

Die hauptstütze bilden drei verbalformen bei Hildegaersberch, *creyt*, *gleyt*, *sneyt* von *criten*, *gliden*, *sniden*, alle auf *ghiericheyt* reimend. te Winkel will die beweise entkräften, indem er die formen für praeterita nimmt und zugleich andere reime anführt, die die aussprache *ī* für *ī* bei dem dichter unwidersprechlich beweisen. Salv. de Grave meint te Winkels einwand bei seite schieben zu können und behauptet, die formen seien doch praesentia. Für mich ist *sneyt* ganz sicher praeritum (*wye sijn zwaert ghedreghen heeft den recht te baten*, *dattet niet tonrecht en sneyt*), wie auch an einer anderen von te Winkel angeführten stelle des selben dichters *gleit* (*: zericheit*) zweifelsohne praeteritum ist. An den beiden anderen stellen bedarf die praeteritale auffassung

eines zwanges. Sicher ist nun, dass der dichter in anderen fällen ī sprach. Und wenn man annehmen wollte, was meines erachtens von vorne herein ganz unwahrscheinlich ist, dass die diphthongierung vor *t* früher als vor anderen consonanten eingetreten sei, so wäre darauf zu weisen, dass neben jenen vereinzelten fällen zahllose *īt*, *ijt* stehn. S. de G. macht noch für unsere und einen gleich zu erledigenden fall darauf aufmerksam, dass es sich dabei um die technische schwierigkeit gehäufter reime handle. Wir treten dem bei und haben dann die frage zu stellen: hat der dichter vor einer reimschwierigkeit eine sonst nicht von ihm zugelassene lautform oder eine ungewöhnliche construction gewählt? Da er sonst platte formen nicht ausschliest, d. h. ihnen gegenüber wenig bedenken zeigt, so wäre bei der einen alternative sogar anzunehmen, dass das nur so ausnahmsweise durchgelassene *eit* nicht einmal eine seiner mundart angehörige platte form sondern nur eine ihm von anderswoher bekannt gewordene sei. Also würden die reime keinesfalls für das Südholl. beweisen. Die frage ist aber m. e. unbedingt nach der andern seite zu entscheiden, dass nämlich *creyt* und *gleyt* praeterita sind, die durch *sneyt* und das andere *gleit* gestützt werden. Wäre *ei* eine lautform für ī gewesen, die dem dichter verwendbar erschien, so würde sie in seinen reimkünsten gewis eine andere rolle spielen. Die beschränkung des vorkommens auf eine bestimmte grammatische kategorie weist allein schon den richtigen weg. In einem kleinen gedicht erscheint *leit* „liegt" mit *profijt*, *tijt*, *nijt* gebunden. Es steht in einer handschrift, die man „mit aller wahrscheinlichkeit", aber doch vielleicht ohne genügende rechtfertigung, ins 14 jh. setzt. S. de G. verwendet diesen reim als weiteren beweis für die diphthongierung, und auch Verdam, den S. de G. citiert, hält es zwar für möglich, dass in dem gedicht ursprünglich etwas anderes gestanden habe, lässt aber die schlussfolgerung dann doch wenigstens für den schreiber der hs. gelten. Was das ursprüngliche gedicht betrifft, so bin ich überzeugt, dass die form *leit* gar nicht hineingehört. Man könnte an eine

dem gewöhnlichen mhd. *lît* „liegt" entsprechende dialect- oder lehnform *lijt* denken, die man auch Tien Plaghen 433 und 2348 annimmt, was jedoch wenig wahrscheinlich wäre. Anderseits liegen verschiedene conjecturen, entweder die von Verdam vorgeschlagene oder *bijt*, recht nahe. Am einfachsten aber und, ich denke, überzeugend ist es, *lijt* von *liden* als die ächte lesart anzusehen. Man könnte zwar einwenden, es sei dann eher das praet. *leet* zu erwarten. Doch wir können uns auch das praesens sehr gut zurechtlegen: „der verdruss, den ich in mir trage, und der mir ins herz geht (d. h. wiederholt)"; die ausdrucksweise wäre die selbe wie „der verdruss, der mir ins herz schneidet, und der mich ankam, als ...." Auch ein schluss auf die sprache des schreibers scheint mir nicht erlaubt. Woher wissen wir, dass er sich um die reinheit des reims kümmerte? Er hat eine form misverstanden und schrieb sie auf seine weise, wie das ganz die gewohnheit dieser leute ist. Auch an einer anderen stelle hat er so statt *begaert* gegen den reim *begheert* gesetzt. Ein so vereinzeltes vorkommnis wie *laewijt* für *laeuwheit* in einer so umfangreichen handschrift wie der des Sp. hist. würde auch S. de G. nicht in anspruch nehmen, wenn es nicht bloss eine stütze für andere kräftigere beweise sein sollte. Ein blosses versehen dürfte übrigens die form vielleicht nicht sein, es sei denn, dass der schreiber das wort überhaupt nicht verstanden hätte. Sonst liegt möglicherweise eine verkürzung von *ei* in der unbetonten silbe vor, wie das sicher der fall ist in der interjection *awarijt* aus *in waerheit*. Man sollte vorkommnissen gegenüber, die unter tausenden von möglichen fällen, so vereinzelt auftauchen, vorsichtiger sein und auch ein einzelnes *fein* in der ausgedehnten Lancelothandschrift doch nicht so ohne weiteres als *fijn* auffassen, für welches das Mnl. Woordenb. 2,808 eine ungewöhnliche und schlecht bewiesene bedeutung annehmen muss. Das wort wird wohl verderbt sein. Derselbe text reimt 3,12639 *gepijs: wijs* (vorher steht *gepens*). Aber es ist natürlich nicht gesagt dass *gepijs* für *gepei(n)s* stehe, und also auch eine aussprache *weis* anzunehmen

sei, wie auch das Mnl. Wdb. nicht daran sondern an eine lautentwickelung aus der form *pinsen* (*pînsen*, *pîsen*) denkt, wie *pijsde* hs. des Alex. 2,90, *pisen* 4,1720, *te pisene* 5,747. Damit erledigt sich auch *gepijs* aus der Marialegende, das ich übrigens an der von S. de G., Verhandel d. K. akad. s. 157 angegebenen stelle nicht finde. *Marien* und *lijen*: *screien* in Tien Plagen 777. 1385 (te W. 20,92) weist in diesem aus dem Deutschen stammenden text wohl auf deutsches *scrîen*, und ganz ohne beweiskraft ist *tijt: gheseyt* Wrake II 399. Denn diesem reim geht in dem gedicht ein ebenso allein stehender *gheniet: sijt* unmittelbar vorher, und es folgt ihm unmittelbar eine reimlose zeile:

ende elc siet op sijn gheniet.
dan so naect, dies seker sijt,
die anxtelike leste tijt,
daer ic vore af hebbe gheseyt,
die elc mensche duchten mach.

Ich vermute, dass der reim auf *gheniet* verloren gegangen ist, und ursprunglich *sijt : tijt* und *dede ghewach* (an stelle von *hebbe gheseyt*) : *mach* gebunden waren. *tijt : gheseijt* kann man also auch nicht einmal zu einem schluss auf die sprache des abschreibers, der sich ja auch mit einer ganz reimlosen zeile begnügt hat, verwerten [1]).

In einer reihe von fällen handelt es sich um fremdwörter, besonders fremde namen, in denen *ij* neben dem richtigen *ei* begegnet. Auf *castellijn* in einer Brab. urkunde vom j. 1357 weist te W. 20, 91, auf *Calijs* als variante von *Caleis* (Calais) bei Stoke S. d. G. Akad. s. 157. Ich kann die variante nicht weiter controllieren. Auf alle fälle bleibt zu beachten dass es sich in diesem fall um eine nebensilbe handelt; vgl. ober über

1) Wegen *arbiden : tiden* Lekensp. 3, 1, 21 und *arbeyden* : *liden* Melib. 933 s. Mnl. Gr. § 20. *Hey* „er": *mey* Geurts s. 42 kann ich nicht nachprüfen. *Sine*: *capiteine* Heelu 1034 ist vom herausgeber aus sachlichen gründen entfernt.

awarijt. Was den namen *Alijn* bei Stoke betrifft, so scheint mir Huydecoper erwiesen zu haben, dass diese form, und nicht *Alein*, die von Stoke gebrauchte und auch die richtige ist, und die heranziehung von *Aleys: Parweys* und *Alijs: wijs* bei Heelu wundert mich nach dem, was S. d. G. in T. en Lett. 7, 102 anm. 2 selber darüber beigebracht hat. Wegen *prijsteren* berufe ich mich auf das Mnl. Woordenb. unter *prijsten*[1]). Etwas bedenklicher könnte einen Velthems Merlijn stimmen. Es reimt z. b. *Gawein: Ywein* 28473. 28709; aber im text wird gewöhnlich *Gawijn* geschrieben, und der name reimt auch zu *fijn* 28631, 31075, zu *Malaquijn* 30829; ebenso *Agrawine: pine* 30841 für *Agrawein*, das z. b. mit *plein* 30767 reimt. Ob die verschiedenen reime von Velthem selber herrühren, muss ich dahin gestellt sein lassen. Aber jedesfalls dürfte man aus ihnen und ähnlichen erscheinungen nicht den schluss ziehen, dass in heimischen wörtern *in* und *ein* zusammengefallen gewesen seien. Bewiesen wird nur, dass man sich unbewust oder auch mit bewuster willkür die fremden wörter zurecht legte, in diesem fall insbesondere die ausgänge *ein* und *in* verwechselte. *Gawein* und *Gawijn* blieben dabei verschiedene lautformen.[2])

---

1) *Achaye* (: *ic lye*) bei Dirc Potter (te W. 20, 98) ist viersilbig als *Achaïe* zu lesen.

2) Ich will selber auf eine mögliche, meiner beweisführung entgegen stehende auffassung aufmerksam machen. Es wäre ja denkbar, dass Velthem im allgemeinen unter dem einfluss der tradition der schreibung und des nicht untereinander reimbaren *ij* und *ei* — also etwa von *reine*: *pine* oder *pijne* — gestanden, aber bei den fremden namen, bei denen eine tradition weniger oder gar nicht vorhanden war, sich eben freier bewegt hätte. *Gawein*, *reine* einerseits und *Gawijn*, *pijne* anderseits hätten ihm gar nicht so verschieden geklungen. Aber *reine*: *pijne* hätte er nicht gereimt, weil es keine althergebrachte bindung war, und ihr auch schon die tradition der schreibung entgegen stand. Allein hätten sich dann nicht doch einzelne fälle mit heimischem sprachmaterial einstellen müssen, d. h. mit selteneren wörten und reimbindungen, bei denen die tradition denn doch nicht mächtig genug war? Die beschränkung der erscheinung auf diese namen, in denen zudem die fraglichen laute, wenn die silbe auch in den reim tritt, doch tatsächlich minder betont ist, spricht nicht für die hier erwogene möglichkeit. Übrigens sehen wir auch hier wieder, wie dringend das schon oben betonte erfordernis genauer untersuchungen der einzelnen texte wäre.

Schwerer schon wöge der reim *Cristofles van der valeyen*: *pertijen* 12515, wenn er nicht auch wieder in seiner vereinzelung fragwürdig erschiene. Aber auch hier handelt es sich schliesslich um ein, zudem als eigenname stehendes fremdwort, das wohl auch noch der willkür anheim fallen konnte. Wir werden unten beim selben verfasser die bindung von *ī* und *ie* vor consonanten nachweisen. Ich glaube nicht, dass die betreffenden reime als reine anzusehen sind, halte es sogar für möglich, dass einzelne der darin gebundenen wörter für den verfasser fremdwörter — ähnlich wie es te W. 20, 93 für *vlijt* in der fortzetzung der Brab. yeest. annimmt — oder literaturwörter oder auch die ganzen formeln literarische formeln waren. Aber nach diesen reimen und denen von *ie*: *ie*, über die wir gleichfalls unten sprechen, müssen ihm doch die laute *ij* und *ie* nahe gestanden haben. Hätte er selber *parteie* oder *peine* gesprochen, so würde er die reime *ī*, *ie*: *ie* nicht so leicht zugelassen haben.

Ganz anders liegen die dinge in dem ungehobelten machwerk des Hennen van Merchtenen (Merchtem bei Brüssel) aus dem jahr 1414. Hier wird unbedenklich *ij* mit *ei* gereimt. J. Geurts Bijdrage t. d. gesch. v. h. rijm Deel 1 s. 46 zählt die fälle nach Lecouteres arbeit auf, es sind ihrer noch einige mehr, im ganzen 43 in 4479 versen. Gelegentlich wird auch in der handschrift, die gleichfalls noch dem 15. jh. angehören soll, *ei* für *ij* geschrieben (häufig umgekehrt in jenen reimen *y* für *ei*). Der text wimmelt von vocalisch und consonantisch ungenauen reimen, z. b. häufig *heten: sekerleke*, aber so starke vocalische abstände wie zwischen wirklichem langem *ī* und *ei* sind sonst nicht vorhanden [1]), bezeichnender weise wird sogar *oe*: *o*, von bestimmten kategoriën abgesehen, gemieden. Man muss also, wenn der text auch wenig geeignet

1) mit *sen*: *ghemeyn* 802 ist wohl nicht „sinn" sondern *sein* gemeint, *weeghe*: *live* (lies *leven*?) 1100, *soene* „sohn": *vermanen* 1220 und andere, auch weniger starke einzelheiten gehören wahrscheinlich nur der hs. an.

ist, aus seinen reimen schlüsse auf feinere einzelheiten der sprachgeschichte zu ziehen, Geurts doch recht geben, dass dem verfasser die *ij* und *ei* ähnlich geklungen haben müssen. Und wenn Hennen neben literarischen sprachformen auch ungewöhnliche und überraschende platte gebraucht, so ist das eher geeignet die schlussfolgerung zu verstärken als abzuschwächen. Ebenso richtig ist es jedoch, wenn Geurts fortfährt: „Dit echter is zeker, dat uit die enkele *ei*: *ij* rijmen in die bepaalde werken geenszins mag besloten worden tot het geoorloofde er van bij andere Dietsche dichters in het algemeen; integendeel, wij mogen met volle recht beweren dat zij vermeden werden". Von interesse ist uns der mann noch insofern, als wir bei ihm sehen, wie häufig die bindung *ij*: *ei* auftritt, wenn sie überhaupt zugelassen wird.

Auch *isen* „schaudern" mit der ableitung *iselic* hat man als beweis geltend gemacht. Es wird nicht zu leugnen sein, dass diese schon in alten handschriften Maerlantscher texte[1]) vorkommende form an die stelle von *eisen* (aus *egison*), *eiselic* getreten ist, unter volksetymologischer anlehnung an *ijs*. Kiliaan übersetzt frigidus horror, gelidus terror, und wir neueren umschreiben den begriff „een killen schrik gevoelen." Aber die volksetymologie setzt sich über grössere abstände hinweg als einen lautunterschied zwischen *ī* und *ei*. In der tat nimmt ja auch das Westflämische, das das *ī* sicher niemals weit von dem alten lautstandpunkt entfernt und immer von *ei* weit getrennt gehalten hatte, an dieser volksetymologie teil.

Mithin kann es nicht die diphthongierung gewesen sein, die im Mnl. das etymologische *ī* von monophthong gewordenem *ie* getrennt hielt. Die diphthongierung hat in Brabant begonnen. Man muss nach den von te W. 20, 92 zusammengestellten beweisen wohl glauben, dass dort in der zweiten hälfte des 14. jhs. diphthongische laute bekannt waren. Aber te W. hält einen zweifel für berechtigt, ob sie einheimischen ursprungs seien. Für

1) Belege im Mnl. Woordenb. und bei van Helten s. 51.

1497 ist diphthongische schreibung vielleicht für Nordbrabant einzuräumen (te W. s. 97), doch sind es auch hier recht dünne unterlagen, auf die der schluss gebaut ist. Erst ein jh. später sind die beweise für Brabant sicher. Ob es viel früher gewesen ist, als sich der prozess so weit entwickelt hatte, dass man sich der lautveränderung deutlich bewust war, so deutlich, dass sie unter umständen auch die traditionelle schreibung durchbrochen hätte? Rein theoretisch gesprochen, würde ein jahrhundert, d. h. drei bis vier generationen, vollkommen genügt haben, um die entwickelung vom laut *ī* bis zu dem ausgesprochenen neuen laut zu führen. Aber wegen Hennen von Berchtem müssen wir local eine ausgesprochene annäherung von *ij* an *ei* — und das ist dann eben die diphthongierung mit einer merkbaren *ei*-aussprache — bis zum anfang des 15 jhs. heraufrücken[1]. Entweder hat das „local" in ganz beschränktem sinn zu gelten oder es hat d o c h ein teil der mnl. autoren in dieser hinsicht unter dem einfluss einer schriftsprachlichen tradition gestanden.

Vielleicht bringt es uns in der frage weiter, wenn wir eine besondere gruppe von ausnahmen des vorher aufgestellten satzes, dass *ī* und *ie* nicht mit einander reimen, näher ins auge fassen[2]. Aus Heelu führt te W. 20, 90 f. 13 beispiele der bindung

---

1) Immerhin mag bemerkt werden, das sich heute in Antwerpen die laute *ai*, *ǟi* *ǭi* und *ǟ* finden, die lautentwicklung also den weitesten weg zurück gelegt hat.

2) Diese oben zu behandelnde gruppe kennzeichnet durch ihr auftreten sofort ihre sonderstellung. Auf andere, vereinzelter auftretende reime von *ī* : *ie*, die unsere frage wahrscheinlich doch nicht fördern würden, soll hier nicht eingegangen werden. Verschiedenes ist zusammengestellt bei van Helten. mnl. Spraakk. 108, te W. 20, 91, Geurts 99 f. und für Maerlant inbesondere in meiner Einleit. z. Alex. LXVII ff. An sich bedürften auch diese fälle einer untersuchung auf ihre berechtigung und erklärung, auch meine behandlung Maerlant's wäre heute einer neuen prüfung zu unterziehen. Ich füge dem material hinzu *lieve* (hs. *live*): *vive* Wal. 7351, *sijn* : *geschien* Hildeg. 16, 63, *niet* (hs. *nijt*): *sijt* Lanc. 4, 1291, *enginen* : *pinen* Lanc. 2, 39681, was nicht sicher ist, da nach dem Franz. eine form mit *ī* neben der gewöhnlichen auf *ie* bestanden haben kann; vgl. Tijdschr. 20, 91; 21, 57 f. Von den wenigen für Velth. Spiegel angeführten beispielen steht eins in der neuen ausgabe nicht mehr. Anderseits kommen hinzu *liede* : *tide* 4ı, 38, 19 und aus

von *ie* „je", *nie* „nie", *die* prom. und *drie* „drei" mit wörtern auf *-ije* an; dazu kommt noch 5233 *drie : partye* (statt 7134 ist 7131 zu lesen.) Hierneben steht nur ein einziger reim von *ī* + consonat : *ie* + consonant, *side : liede.* Im westfläm., noch dem 14 jh. angehörigen Sp. der Sonden habe ich angemerkt die wortformen *ie* „je", *ic sie, die* „dich", *wie* „wir", *hie* „er" *: -īe, Marīe, Jheremīe* 2013. 2495. 3489. 10167. 10221. 12124 u. ö., *wi sien, plien, dien* pron. *: -īen, vrīen, lijen, antīen* 55. 581. 1579. 1671. 1909. 2193. 2204. 2249. 2265. 2447. 5846 u. ö., *niet, geschiet : vermaledīet, bedīet, līet* 4777. 5043. 7787. 8427. 9789, *dies* pron. : *bedīes* 15333; aber keinen einzigen fall von *ie : ī*, d.h. etwa *liede : side* oder *niet : tijt* „zeit". Vgl. Verdam Inleid. XLVIII. Zwischen beiden texten zeigt sich der unterschied, dass bei Heelu *ie* nur mit absolut auslautenden *īe* reimt, im Sp. d. S. aber auch mit ursprünglichen *īe* bei noch folgender consonanz. Diesen unterschied werden wir bei der folgenden übersicht berücksichtigen. Im Limb. ist ausl. *īe : ie* häufig bei Ländernamen auf *-īe*, *Marīe* und anderen femin. auf *-īe*: pron. *sie, hie, die*, zu *ie, nie, drie*, verbalformen *ghescie, sie, ontsie, vlie* 1, 1505. 1525. 1718. 1805. 1903. 2, 29. 633. 1365. 4, 1435.

---

seinem Merlijn *liede(n) : tide(n)* 18159. 23163. 24057, *tiene : pine* 18245, *te sine : gesciene* 27434. Dazu noch *tiden : ontbieden* im Maerlantschen Merl. 9077, worüber s. Anz. f. deutsches altert. 9, 376. *Gebieden (: liden)* Grimb. 1, 1807 wird vom Mnl. Woordenb. richtig als *ghebiden* aufgefast; *ende* ist wohl das substantivum. Auch *ontvlieden : riden* 1, 2524 hat schon wegen der form *vlieden* keine gewähr der ursprünglichkeit, die var. liest ganz anders. *Sien : Latijn* Limb. 8, 1253 ist an sich dem sinn nach nicht sehr überzeugend, die var. scheint auch eine andere lesart zu bieten, die auf *machtich sijn* statt *modi sien* führen könnte. Über Wrake 2, 397 sieh oben s. 270. Wie vorsichtig man sein muss, lehrt eine stelle aus Troyen, die van Helten s. 108 nach den von Blommaert Ovl. Ged. herausgegebenen fragmenten anführt: *sie hebben wel ghehad den prijs : verlies.* Aber Segher oder Maerlant hatte nicht so gereimt, die vollständige hs. von Troyen förderte als ursprüngliche lesart *kies* (Verd. vs. 6466) zutage. Dass die lesart des fragm. auch nicht für die sprache des schreibers geltend gemacht werden kann, ist oben s. 270 in einem ähnlichen fall hervorgehoben worden. Man darf nicht vergessen, dass die beweiskraft eines reimes von Maerlant und irgend eines schreibers seiner werke nicht für gleich geachtet werden kann. Für Maerl. wäre auch noch nachzutragen, mit *ie : īe, plien : hieraudien* Sp. 17, 77, 60, wo aber auch die var. gegen die ächtheit der lesart mitspricht.

5,581. 847. 1647. 6,399. 683. 771. 1845. 2241. 2270. 7,91 u. ö., ferner *vrie : mie* „mir" 1, 1551. 3, 661. Ob auch der andere fall anzuerkennen ist, bleibt mir sehr zweifelhaft. Denn *verspien*, das 4, 89 zu *castīen* reimt, kann der bedeutung wegen keinesfalls „ausspähen" sein. Vielleicht ist an eine mit der deutschen form stimmende form von *verspuwen* „verachten" zu denken. Für *Arabīen* : *nie* 6, 2403 ist natürlich *Arabie* zu schreiben, und es bliebe nach meinen aufzeichnungen nur *antīen : ghescien* 1, 1855 das als einziger fall kaum zum beweis genügen dürfte. Auch hier wäre statt *ghescien* wohl *ghedīen* (oder *bedīen*) möglich. *Clergīe : mie* „mir" Lekensp. 2, 48, 1206, : *die* pron. 3, 14, 103, *drie : partīe* 2,54,67, *Marīe : ic sie* 2, 2, 25 (eine var. *lye* statt *sie*), 2, 9, 17, *drie : astronomīe* 2, 11, 21; Grimb. 1, 471 *drie : vrie*, 1227 *ie : ic līe*, 2404 subst. auf *-ie : hie* „er", 3280 : *sie* pron., 2, 4135 : *drie*, 5748 : *nie*, 5788 : *die* pronomen; Mask. 156. 471 *sie : partīe*, N. Doctr. 1435 *die* pron. : *hatye*, Lutg. 3,147 *dye* artikel : *euwangelye*, Merl. 35651 *drie : paertie*, Stoke 7, 861 *her Gye : mie* „mir" (sonst *Gīe*) [1]).

Lorreinen *abbīe: nie* 2,35, *anetīe: nie* 3242, *anetīen: gesien* 1,53, *anetīet*: *niet* 2,3388; St. Amand *vrīe: drie* 1,5309. 2,3891, *ghewīet: niet* 1,1328, *belyet: diet* 2619, *clergyen: dien* 2745, *benedīen*: *mettien* 3538, *belīen: voorsien* 5412, *partyen* und *lyen: sien* 2,2005. 2025. 2177. 2234, *tyet*: *ghesciet* 2,3075, *lyen: tien* 5336, *ghedīen: sien* 5576; Vergi *dorpernīe: die* pron. 734, *amīe: nie* 1016, *antīet: niet* 652; Rein. II *tīet: niet* 5221, *drie: partīe* 5367, *tien* zahlwort: *cirurghīen* fem. 7619; Theoph. 705 *gheschien: castīen* (nach Verdam s. 84 interpoliert); Brab. y. fortsetzung auslautend *ie: īe* 6,175. 203. 1979. 5433. 7855. 8787. 7,6523. 18013, daneben auch *paertīen: aenghesien* 6,8951. 8963, *Lombaerdīen: sonder vertien* 7,3575. Zahlreiche beispiele

1) Aus Minnen Loop habe ich nur angemerkt *duvelye : drye* „drei" 3, 45. Letzteres ist darum wohl als *drīe* anzusehen; vgl. van Helten Spraakk. § 29 und meine Mnl. gr. § 232. 2, 2899 *nye* „neu": *maerserye* ist gewis gleichfalls *nīe*. — Lanc. 3, 4162 *ypocrisie : wie* „wir". Da der fall in diesem text allein zu stehen scheint, ist vielleicht eine lehnform *ypocrisie* mit *ie* = dem früheren dipthong anzunehmen; vgl. S. de G. Tijdschr. 21, 42.

bietet Wap. Rog. nicht nur in den bei v. Helt. § 77 opmerk. 3 angeführten fällen sondern auch in den strophen 300 ff. (*tīes: verlies*, *dies* usw. und *tien* usw.: *sien* usw.), 313 ff., 560 ff., 989 ff., 1054 ff., 1416 ff. [1]). In einigen andern texten ist die sache weniger sicher. Parthonop. 5455 *ghelīen*: *indien*, Verwijs fragm. 253 *ghelīe: nie.* Wenn die beispiele allein stehn, könnte man ihnen mistrauen und etwa an das synon. *ghien* statt *ghelien* denken. Hildeg. XV 221 *geschien: lyen* hat die var. *gedien* statt *geschien*, VI 9 *houerdīe: hye* wäre für diesen text mit apocope *houerdij: hij* nicht undenkbar; II 71 *tien* ziehen: *castīen*. Der text wäre noch näher zu untersuchen. Auch Velthem erscheint auf dem plan: *pertīe: gescie* Sp. hist. 2,35,36, *ic līe: nie* 6,32,79, *frenesīe: nie* 7,16,81, *antīet: gesciet* 2,13,39, *prophetīen: drien* 7,14,51 [2]).

Die zusammenstellungen zeigen auf den ersten blick, dass wir es nicht mit einer ungenauen reimbindung zu tun haben können, denn sonst müsten neben den belegten reimen auch überall solche wie *side: liede* stehn, sondern dass eine lautliche annäherung oder ein zusammenfall von *ie* mit *ī* + schwachem *e* statt gefunden haben muss [3]). Das wesen der sache wird klar durch neuere mundarten. De Bo s. 397 sagt, dass westfl. *ie* 1)

1) Dagegen gehört Esop. 42,9 *gies*: *verblies* nicht hierhin, denn *gies* ist = *gie* nebenform von *gij*, + *s*.

2) Die reime scheinen nicht nur bei dem compilator des Lancelot (doch s. oben s. 276 Anm.) zu fehlen sondern auch im Merlijn. Man ist bei diesem mann, der sich bequem und gefügig allen möglichen literarischen einflüssen hingegeben zu haben scheint, seiner sache nie sicher. Ich will nicht unterlassen, nochmals zu betonen, dass ich für die vollständigkeit meiner notizen nicht einstehn kann (beachte auch die *ie: ī* reime oben s. 274 Anm. 2). Man wird aus dem, was in diesem aufsatz über Velthem geboten wird, sehen, wie notwendig eine zusammenhängende untersuchung seiner reime und seines sprachgebrauchs wäre.

3) Nicht gerechtfertigt ist durch die obigen zusammenstellungen und die folgenden erklärungen die bindung des adv. *bī* mit *īe*: *Bulgerīe: bie* Alex. 7,1459, *tFrīe: daerbie* Fl. Rijmchr. 7122, *heerscappīe: daerbie* Grimb. 1, 1319, *bie: compangīe* St.-Amand 1,2506. Wenn der reim im Alex. wirklich von Maerlant herrührt, so sind wir genötigt zweisilbiges *līe* anzunehmen, eine form, die nach analogie ein adverbiales *e* angenommen hätte, hauptsächlich etwa nach *verre*; vgl. *dare* neben *daer*

mit schriftniederländisch *ie* stimmt, ausserdem aber steht 2) „op het einde der woorden, waar de Hollanders *ij* spellen" und 3) in den wörtern mit ursprünglichem *-īde-* nach verlust des *d*, *blie* blijde, *iel* ijdel, *lien* lijden usw. Wenn wir seine beispiele unter 2) mustern, so sind es genau die, die früher *īe* hatten, die feminina auf *ij*. Desgleichen lernen wir bei van Weel, Het Dialect van West-Voorne s. 22 f. dass germ. *ī* im allgemeinen *ĭ* aber in denselben fällen, die bei de Bo abweichen, *ī* ist und mit älterem *ie* stimmt (s. 37). Es kann wohl kaum einem zweifel unterliegen, dass der selbe sprachzustand bereits am ende des 14 jhs., z. b. für Sp. d. Sonden, gegolten habe, d. h. *ī* + schwachem *ə* und der ursprüngliche diphthong *ie* sich in der aussprache deckten, während sie sich z. b. bei Maerlant noch streng getrennt zeigen (Alex. LXIX f.).

Es läge ja nun nahe genug anzunehmen, dass *ī* + *ə* aus der zweisilbigen verbindung zu einem diphthong geworden, so mit noch diphthongischem *ie* zusammengefallen, und beide zusammen dann später monophthongisch geworden seien. Aber der im eingang ausgeführte satz, dass *ie* schon länger monophthongisch gewesen, ist doch unumstösslich. Durch diesen umstand und die neuere lautung, bei der keinerlei unterschied zwischen formen wie *die*, *ik sie* und *liede* vorhanden ist, wird auch der ausweg verlegt, dass der eintritt jener reime vielmehr an einer neuen aussprache des alten *ie* liege, dass es etwa zuerst im auslaut monophthongiert worden sei oder dort sonst eine veränderung erfahren habe. Der vorgang kann nur der gewesen sein, dass in der verbindung *īə* das *ī* eine änderung erfuhr. Ausserdem muss aber auch, um die reime erklärlich zu machen, das *ə* selber synkopiert worden sein. Nun lernen wir bei

---

»dort" und mhd. *bīe*. Dieses *bīə* würde sich dann lautlich wieder mit wörtern wie *herscapīe* nach oben verändert haben. An sich könnte man ja auch an eine unbetonte nebenform der praeposition denken, die dann auch wieder fürs adv. übernommen wäre, *bie* neben *bij* wie *hie* neben *hij* usw. Für Maerlant würde jedoch die erklärung keineswegs stimmen, und wenn sich eine solche form herausgebildet gehabt hätte, wären auch reime wie *bie*: *ic sie* zu erwarten.

De Bo über den unterschied von ī und *ie* weiter folgendes: *ie* „klinkt scherper en langzamer" als „de schoone klinker, de volkomene of beter heldere" ī. Was unter „scherper" dem „heldere" ī gegenüber zu verstehn ist, kann ich mir leider nicht klar genug vorstellen und muss es ebenso dahin gestellt sein lassen, ob, wie ich allerdings vermuten möchte, auch ein accentuationsunterschied mit dem sonstigen klangunterschied verbunden ist. Das müsten kenner der mundart unbedingt feststellen. Der quantitäsunterschied ist aber jedenfalls ein hervorstechendes moment, und bei van Weel wird der unterschied von altem ī und *ie* einfach als kurz und lang *i* (er schreibt, um den hellen laut anzudeuten, *ĭe* und *īe*) angegeben. Da drängt sich doch die vermutung auf, dass in jenen fällen von ursprünglichem *īə* der tonvocal einen quantitätszuwachs erfahren habe, und so würden wir darauf geführt, dass auch das mnl. ī bereits kürzer gewesen sei als das monophthonge *ie*. So scheint mir aber auch die sache ganz klar zu sein: *īə* wurde *ījə* gesprochen und mit dem eintritt der syncope verbanden sich ī und *j* zu einem längeren ī. Die syncope ist ja auffallend, zumal wir wissen, dass grade hinter ī früher das *ə* verhältnismässig fest haftete (Mnl. Gr. § 21, 1), und sie wäre unerwartet früh anzusetzen. Es dürfte sich hieraus ergeben, dass damals spontan eine änderung der aussprache von ī vor sich gegangen oder zum abschluss gelangt sei, die auch die synkope beförderte. An der letzteren ist, soviel ich sehe, gar nicht vorbei zu kommen. De Bo hat *heerschappie*, *brouwerie* usw. Wenn wir dagegen in West-Voorne *bījə* (= nnl. *bij* aus früherem *bīa*, gegen mnl., fläm. *bie* aus *bīa*), *pərtījə* usw. finden, so muss hier das *ə* nach analogie anderer feminina oder der flectierten casus wiederhergestellt sein.

Nun ist es ja auf den ersten blick merkwürdig, dass mnl. *hie*, *sie*, *wie*, *ghie* usw., die wir also mit ī zu sprechen hätten, reductionen von *hij*, *sij*, *wij*, *ghij* usw. mit kürzer zu sprechendem *i* sein sollen (oben s. 264 f.) Aber abgesehen davon dass der quantitätsunterschied früher geringer gewesen sein kann, braucht die

reduction eben nicht bloss in der quantität zu bestehn [1]).

Wenn es richtig ist, dass der unterschied von mnl. und westfläm. *ī* von *ie* mit der diphthongierung des ersteren in irgend einem zusammenhang steht, d. h. dass das moment, welches im Mnl. dem zusammenfall des monophthong gewordenen *ie* mit *ī* im wege stand, mit zu den momenten gehört, die die diphthongierung des *ī* herbeiführten, so ergäbe sich also eine gewisse verkürzung des vocals als ein solches moment. Dass ein solcher zusammenhang in der tat bestehe, dafür spricht vielleicht auch die behandlung des *ī* vor *r*. Es hat (ebenso wie das *ǖ*) im Nl. nicht an der diphthongierung teil genommen und ist mit monophthongem *ie* vollständig zusammengefallen. Und so war es bereits im Mnl.; wörter wie *fīra* „feier", auch *mīre* aus *mīnere*, dativ von *mijn*, u. a. sind *viere*, *miere* geworden (Mnl. Gr. § 54; vgl. dazu Holthausen, Soester Mundart § 92). Die schreibung *ie* haben sie, weil *ie* bereits monophthongisch war, aber sie beweist dass der laut schon damals, wie heute, mit etymologischem *ie* und nicht mit *ī* übereinstimmte.

---

1) Auf den bei der statistik hervorgehobenen unterschied zwischen *īə*: *ie* einerseits bloss im auslaut, anderseits auch vor zur silbe noch gehörendem consonant, den ich durch Heelu einerseits, Sp. d. Sonden anderseits bezeichnen will, bin ich oben im text nicht weiter eingegangen. Das nächste ist wohl die annahme, dass die tatsachen an sich identisch sind. Der unterschied könnte sich dann entweder so verstehn, dass bei Heelu die lautveränderung sich nur erst bei auslautendem *ə* vollzogen habe, oder aber dass sie vor auslautendem consonanten durch systemzwang gehindert oder durch systemzwang das *ə* wieder hergestellt gewesen sei, man also unter dem systemzwang *lī-ən*, *lī-ət* gesprochen habe. Es handelt sich ja in solchen fällen nur um flexionsformen. Dabei besteht auch noch die möglichkeit, dass man schon vorher grade syncopierte formen wie *tijt* für *tī-ət*, *lijde* für *lī-ədə* gebraucht habe, so dass aus diesen gründen in einem text möglicherweise zwar reime wie *partie*, *ic lie*, aber keine wie *liet*, *lien* auftreten könnten. Sind die gruppen Heelu und Sp. d. Sonden wirklich im wesen identisch, so ergibt sich, dass die lautentwickelung, die wir aus Westflandern und West-Voorne kennen lernen, sich viel weiter erstreckt haben muss. Wir finden ja auch grade eine reihe von beispielen in brabantischen texten. Es wäre indessen auch möglich, dass wir es im Fläm. und im Brab. mit grundverschiedenen dingen zu tun hätten. Das müste auf grund einer genaueren localisierung der texte in verbindung mit der feststellung der heutigen mundartlichen laute für *īə* und *ie* entschieden werden.

Eine diphthongentwicklung, wie ich sie früher annahm, ist durch nichts erwiesen, und es liegt keinerlei grund vor sie anzunehmen, wenn man den monophthongen charakter von *ie* zugibt. Es ist meistens eine wenig erspriessliche und oft eine gefährliche sache, rein speculativ geschichtliche lautveränderungen in ihrem phonetischen wesen ergründen zu wollen. Aber hier wäre es jedenfalls an sich einleuchtend, auf den gegensatz zwischen dem bekannten die vocale leicht verlängernden charakter des *r* und jenem an der diphthongierung vielleicht beteiligten moment, mit dem eine gewisse kürzung des vocals verbunden war, hinzuweisen. Ich will aber nicht behaupten, dass damit der übergang von *ir* zu *ier* vollständig erklärt sei.

Die voranstehenden ausführungen stehen stark im widerspruch mit ansichten, die in der letzten zeit über die diphthongierung entwickelt worden sind, hauptsächlich in dem aufsatz von Wrede, Zs. f. deutsches Altertum usw. 39, 257 ff., dessen ergebnisse jetzt Leihener, Cronenberger Wörterbuch (Wredes Deutsche Dialektgeographie II) s. XXVII ff. auf eine erklärung ripuarischer accentverhältnisse angewendet hat[1]). Die diphthongierung von *ī ū ǖ* zu *ei-*, *au-*, *äu-*lauten, die, wo sie eintritt, die laute in allen stellungen ergreift, in einzelnen gebieten sich aber auf die genannten längen vor schwachem *ə* und im auslaut oder auch nur auf die ersteren beschränkt, im Nl. allgemein vor *r* unterbleibt und auch sonst noch unbedeutendere verschiedenheiten in kleinerem umfang aufweist, ist eine so eigenartige erscheinung, neben der keine andere sprache, so weit mir bekannt ist, etwas entsprechendes bietet, dass man unbedingt einen innerlichen zusammenhang nicht nur der nl. sondern auch der engl. mit der deutschen annehmen muss. Eigenartig wie ihr wesen ist auch ihr gebiet. An das grosse, die breite Deutschlands in keilförmiger, nach westen immer schmaler werdenden gestalt durchziehende diphthongierungsgebiet schliesst sich im westen nach norden das ripuarische und niederfr. gebiet an, das die

1) Nach einer ganz anderen richtung zielt der aufsatz te Winkels, Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterk. 1904—05, s. 25 ff.

vocale nur unmittelbar vor schw. *e* oder vor schw. *e* und im auslaut diphthongiert; dann folgt, fast rund herum von nichtdiphthongierenden oder nur in den eben genannten fällen diphthongierenden strecken umgeben, das nl. diphthongierungsgebiet, von dem mittel- und ostdeutschen also durch einen breiten gürtel in der hauptsache ohne diphthonge getrennt. Über dem meer taucht die erscheinung dann wieder in England auf. Die neu entstehenden laute spielen in den mannichfachsten formen von *oi*, *ai* bis *ē* für *ī* und entsprechend. Angesichts dieser verhältnisse kann es nicht zweifelhaft sein, dass Wrede mit allem recht aufs nachdrüklichste betont, dass der vorgang seinem hauptsächlichsten verbreitungsgebiet nach als autochthoner lautprozess aufzufassen ist, und übertragung bei demselben nur in zweiter linie und für bestimmte gegenden, die uns hier nicht berühren, in betracht kommt. Dann müssen aber die keime sehr weit in der zeit zurückliegen. Die Moselfranken in Siebenbürgen haben die diphthongierung, obwohl dieselbe im 12. jh., als sie das mutterland verliessen, dort noch nicht in die erscheinung getreten war, und die Engländer müssen den keim bereits vom festland mitgebracht haben. Und wenn mitten zwischen diphthongierenden gebieten oder sonst irgendwo, wo nach dieser voraussetzung der prozess zu erwarten wäre, er stark beschränkt oder ganz unterblieben ist, so müsten neue einflüsse eine gegenwirkung ausgeübt haben. Die möglichkeit, die ich Anz. der Zs. f. deutsches Altertum usw. 23, 7 andeutete, dass der ganze vorgang als eine immanente folge des germ. wurzelaccentes aufzufassen sei, darf man wohl zuversichtlicher aussprechen. Aber Wredes versuch, die diphthonge dann als eine folge der syncope zu erweisen, hat mich von anfang an nicht überzeugen können. Die weitgehenden annahmen von analogischer übertragung, die seine hypothese nötig macht, sind mir zum teil nicht wahrscheinlich oder kommen mir überhaupt unmöglich vor. Zb. sehe ich nicht, wie die diphthongierung in einem fall wie moselfr. *eisə* „eisen" oder *eich* „ich" erklärt werden könnte, und auch die diphthongierung des vor *nd* (*nt*) verlän-

gerten, ursprünglich kurzen *i* im Engl. und in nl. mundarten in wörtern wie *blind, finden* oder vor *ld* im Engl. scheint mir der hypothese nicht günstig. Sie nimmt im anschluss an eine von Kräuter Zs. f. deutsches Altertum usw. 21, 258 ff. entwickelte theorie eine zerdehnung der länge und einen entwicklungsgang mit dissimilation und kürzung des ersten teils, etwa *īj, ĕj, ej, aj* an. Einer solchen, heute, wie es scheint, vielerseits gebilligten ansicht, würden meine obigen darlegungen scharf wiedersprechen. Nach Kräuter könnte sie gestützt scheinen durch einen parallelismus zwischen der diphtongierung vor vocal (und im auslaut) — es ist das die einzige diphthongierung, die im Elsäss.-Schweiz. vorkommt — und der entwicklung von wörtern mit innerem *g* im Elsäss., z. b. *schreie* „schreien" und *leie* „liegen", *steie* „steigen"; *feil* „feile" (aus *fī(h)ala*) und *eil* „igel" (vgl. auch *böüe* „bauen" und *löüe* „lüge", *söüe* „saugen"), wonach es ja vor der hand läge, sich den übergang von *ī* zu *ei* durch ein *īj* aus *ī* vermittelt zu denken. Aber die übereinstimmung der entwicklung beruht nur auf dem einstmaligen vorhandensein von *ī* vor vocal auf beiden seiten. In *ligen* und *stīgen* hatte sich das *g* zu *i* aufgelöst und mit *ĭ* und *ī* zu *ī* verbunden, und so waren die formen *schrīen*, *ligen* und *stīgen* gleich geworden und hatten sich gleichmässig weiter entwickelt; aus *igil* war *īəl* entstanden, das sich entwickelt wie *fīələ* „feile". Dass die sache so aufzufassen ist, beweist *stībeil* „steigbügel" (*beil* aus *bügel*, wie *eil* aus *igel*) neben *steie* „steigen"; das aus *īg* entstandene *ī* war in dem compositum vor consonant zu stehn gekommen und infolge dessen nicht diphtongiert. Wäre *g* zu *j* geworden, und läge die diphthongiering doch an der verbindung *īg*, so hätte sie auch in *stīgbügel* eintreten müssen, und wenn wir in genauerer lautlicher schreibung *schrījen, lījen, stījen* als die vorformen anzusetzen haben, so könnte die diphthongierung doch nicht an dem *īj* allein sondern nur an seiner verbindung mit dem folgenden vocal liegen. *Būan* und *lugi*, *sūgan* trafen in einer form mit *ū* oder *ūw* zusammen, indem das *g* nach dunklem vocal zu *u̯* wurde,

das sich mit *u* und *ū* zu *ū* verband. *ū* wurde dann auf elsässisch zu *ǖ* und dies zu *öǖ* diphthongiert: *sūgan* < *sūu̯en* < *sūən* (oder *sūwən*) < *sǖən* (oder *sǖwən*) < *söǖən*. Erst in *sǖən* oder *söüən* hat sich ein *j* als übergangslaut entwickelt: *söüjə*.

Allerdings hat S. de Grave klug eiu tatsächliches moment in die verhandlung über diese frage geworfen Er weist Tijdschr. 21,46 f. darauf hin, dass die mnl. schreibung *ii*, *ij* für *ī* nicht mit der bei *a*-, *o*- und *u*-lauten gebräuchlichen längebezeichnung durch nachgesetztes *e* (holl. auch *i*) zu vergleichen sei. Die andeutung der länge durch nachgesetztes *e* beruht auf der ausdehnung einer in bestimmten fällen durch historische entwicklung entstandenen schreibung (Beitr. 27,398 ff.), und die schreibung *ij* kann in der tat dem nicht parallel sein. Aber es ist zu berüchsicktigen, dass *ij* nichts ist als eine rein graphische variante von *ii*, und insofern es nicht das alte *y* fortführt, das in einer anzahl von fremden wörtern und namen langes *i* bedeutete, ist es also als doppelung anzusehen. Als solches könnte es nun den alten gebrauch der doppelschreibung für lange vocale fortsetzen, wie auch das mnl. *ee* wahrscheinlich doch eine fortsetzung der alten doppelschreibung ist (Mnl. Gr. § 6). Es kann sich jedoch auch so erklären, dass das doppelt gesetzte *i* in wortformen wie *pīnt*, *schīnt* von *pīnen*, *schīnen* den ausgeprägten *i*-charakter des vocallautes dem nach *e* neigenden klang des kurzen *i* gegenüber ausdrücken sollte. So ist *ij* in vielen handschriften zweifelsohne auch gebraucht in fällen wie *kijnt* für *kint* (Mnl. Gr. § 59 Anm. 1). Es ist also durch nichts erwiesen, dass die schreibung für ein nachklingendes *j* spreche, und in einer aussprache *īj* der anfang der diphthongierung zu erblicken sei. Es wäre in dem fall nicht gerechtfertigt, dass *ii*, *ij* in offener silbe so sehr viel seltener ist als in geschlossener. Zudem ist, wie nicht häufig genug betont werden kann, noch niemals erwiesen worden, dass genauere phonetische unterschiede sich in unserer mittelalterlichen orthographie jemals anders als höchstens in gelegentlichen und unsicheren schwankungen ausgesprochen hätten. Ich will gar nicht einmal hinzufügen,

dass selbst dann, wenn man bei der annahme bleiben wollte, *ii* und *ij* beweise eher eine art von doppellaut als irgendwelche andere modification des lautes, auch dann eben so gut ein zuwachs vor als hinter dem eigentlichen laut damit gemeint sein könne. Wilmanns, Deutsche Gr. 1[2], 273 und 276 unterlässt nicht, obwohl er Wredes hypothese entgegen kommt, den unterschied zwischen den älteren diphthongierungen *ie* und *uo*, die mit dem ursprünglichen laut beginnen und diesen, die mit ihm schliessen und nicht, wie man nach jenen erwarten könnte, als *ie* (aus ī), *uo* (aus ū), *üe* (aus ǖ) erscheinen, hervorzuheben. Mir scheint es in der tat von vorne herein und grundsätzlich wenig gerechtfertigt, von der nächst liegenden und älteren auffassung, dass das wesen des prozesses nicht in einer entwickelung nach hinten sondern in der bildung eines stütz- oder übergangslautes vor der hochbetonten und unter dem ton vermutlich zu extremer qualität gesteigerten länge bestehe 1). In wie weit unsere schriftsprache nicht durch die schreibung verfälscht ist und eine ächte aussprache der laute bewahrt, ist schwer zu sagen. Ganz deutlich hat das Schwäbische eine artikulation, die ich den schriftdeutschen diphthongen gegenüber als die ursprünglichere ansehe; das *ei* aus ī beginnt mit einem *e*-laut und s t e i g e r t sich deutlich nach dem sehr hoch und auch wesentlich länger als in unserem *ei* gesprochenen *i*. Einen ähnlichen charakter vernehme ich in den neuen nl. diphthongen und bezweifele die landläufige ansicht, dass *ij* und altes *ei* in dieser sprache völlig zusammengefallen seien. Aus dieser art aussprache, die ich mit $_{e}\bar{\imath}$ bezeichnen will, hat sich dann m. a. nach die aussprache mit stärkerer unterordnung des zweiten elementes, $ę^{i}$, entwickelt, wie sie zb. im Moselfränk. gilt, und daran haben sich weitere diphthongische modificationen mit *a*- und anderen lauten vorne einerseits, und monophthongierungen $\bar{ę}$ u. a. anderseits, die in einzelnen mundarten aus den neuen *ei*- und *ou*-diphthongen hervorgegangen sind, angeschlossen.

1) Vgl. dazu Wrede a. a. o. s. 271.

Aber die tatsache, dass diese monophthonge im verhältnis zu den aus den alten *ai* und *au* entstandenen noch so sehr selten sind, dürfte gleichfalls darauf hinweisen, dass der charakter der voraufliegenden laute als *ei* und *ou* verhältnismässig jung ist, und sie erst an die stelle von $_{e}\bar{\imath}$ und $_{o}\bar{u}$ getreten sind. Wenn Wredes reichhaltige, aber doch vielleicht nicht erschöpfende zusammenstellungen allerdings einen zusammenhang zwischen syncope und diphthongierung zu empfehlen scheinen, so braucht man sich darum doch seiner schlussfolgerung nicht auszuliefern, dass die erstere die bedingung der letzteren sei. Vielmehr kann der zusammenhang auch darin bestehn, dass beide lautliche vorgänge von den gleichen factoren veranlasst sind. Und wenn der wurzelaccent wirklich das primum movens ist, so wäre ja dieser zusammenhang da.

Anhang über die formen der verba *erien* u. ä.

Die germ. verba mit kurzem vocal und *r* in der wurzelsilbe, die mit *j* abgeleitet sind, haben sich sehr vielgestaltig entwickelt. Auch ins Mnl. sind einige von ihnen mit wenigstens drei verschiedenen formen gekommen. Die einfachsten beruhen auf den formen wie 3 pers. sing. praes. altsächsisch *erid*, woraus mnl. *ēret* und darnach infin. *ēren*. Anderseits waren die formen wie infin. *erjan* durch entwickelung eines *i* zwischen *r* und *j* zu *erĭjen* geworden, woraus sich mnl. *ērijen* ergab; daher z.b. *scerien: materien* Lekensp. 3, 14, 32. Dieselben formen hatten unter umständen das mittlere *ĭ* wieder syncopiert, und das nun unmittelbar hinter *r* stehende *j* war zur spirans *g* geworden, daher mnl. *herghen* „verheren," das zb. zu *berghen* reimt Sp. 3^4, 2, 17, ähnlich Stoke 2, 291. 332. Die doppelheit *ērijen* und *erghen*, also früher *erijen* und *erjen* kann aus verschiedenem satszusammenhang stammen oder auf kürzeren und längeren formen des verbums beruhen, indem etwa *erijen* einerseits und *erijenne*, *erijendi* anderseits, oder praes. *erije* einerseits und das analogisch gebildete praet. *erijede* anderseits sich verschieden

entwickelten. Doch weisen doppelformen der substantiva *merie, berie* und *merrie, berrie* auch auf die möglichkeit dass unter irgend welchen umständen schon früher *erijen* und *erjen* nebeneinander standen (Mnl. Gr. § 99). Eine form *hereghen* Stoke 2, 146 kann aus *herghen* durch neuentwicklung eines zwischenvocals entstehn (van Helten s. 122; Mnl. Gr. § 52). Alle drei typen [1]) sind auch im infin. gebräuchlich, und die übrigen formen, auch praet. und part. praet., können auf grund aller dreier gebildet werden. Vom ersten ergibt sich praet. *erede, eerde*, part. *geeret, geeert*, vom dritten *herghede, herchde, gheherghet gehercht*. Mit dem zweiten typus *herijen* traf eine ableitung des aus dem Roman. entlehnten wortes *martelie* zusammen. Die gegewöhnlichste form desselben geht auf eine entlehnung *martĭlia* oder *martĭlie* zurück, woraus mit der gewöhnlichen dehnung von *ĭ* in offener silbe *martēlĭje* (: *lelie*) entstand. Daneben stehn auch die formen *martĭlije* und *martīlije*, letzteres geschrieben *martielie*, die eine etwas jüngere form der entlehnung darstellen. *ie* ist darin bezeichnung von langem *i* nach oben s. 263 f. Ob die doppelheit *ĭ* und *ī* auf lebendigen roman. varietäten oder auf einer mehr gelehrten verschiedenen behandlung des fremdwortes beruht, lasse ich dahin gestellt. Das verbum [2]) lautet entsprechend gewöhnlich *martélien* (der accent soll nur die tonstelle bezeichnen), daneben *martílien, martíelien*. Praet. und partiz. von diesem typus können nun wieder verschiedene formen haben, jenachdem sie syncopieren oder das schwache *ə* behalten, analog der doppelheit *lijede, wijede* und *lijde, wijde, gelijet, gewijet* und *ghelijt, gewijt*. Bei der syncope bleibt von dem *ij* des *-ijen* ein vocallaut übrig der meistens *ij* geschrieben wird. Zum teil

1) Belege im Mnl. Woordenb. unter den einzelnen wörtern, ferner v. Helten s. 268 und 273.

2) Ausser in den bedeutungen „zum märtyrer machen, foltern, peinigen" kommt es auch als synon. von *sweren en vermaledyen* vor. Diese bedeutung erklärt sich aus dem gebrauch, beim martyrium Christi und der heiligen zu schwören; vgl. Maerl. disputacie 237 nebst der anmerkung; Sp. der sonden 6298 ff.; 8814 ff. Die entwicklung ist also wie bei mnl. *gadsatten* und franz. *sacrer* „fluchen."

sind die schreibungen an sich mehrdeutig, und ihr sinn muss erst festgestellt werden. Sicher unsyncopierte formen sind *verherijede*, *verherijeden*, *verherijet* Sp. 3^{5}, 24, 16. 3^{6}, 22, 7. 45, 115. 46, 44. 3^{7}, 53, 34. 3^{8}, 87, 70. 4^{1}, 64, 10, *gemartelijet* 3^{8}, 50, 69 und oft; ebenso 3. praes. *martelijet* 3^{8}, 73, 56. Man kann dieser häufigen schreibung gegenüber fragen, warum im praes. bei derselben lautung *i-jə* nur ganz ausnahmsweise *erijen* o. ä. neben dem dort gewöhnlichen *erien* vorkommt. Wenn der unterschied nicht zufällig ist, so möchte ich annehmen, dass eine dem *erien* entsprechende schreibung *heriede* umgangen und durch *herijede* ersetzt wurde, weil *heriede* auch syncopiert *heride* hätte gelesen werden können, was bei praesensformen *herien* usw. weniger nahe lag. Sicher syncopierte formen sind z. b. *verheride* Rb. 14765 (varr. *verherde*, *verheerde*), *merteliden* Sp. 4^{8}, 39, 52, part. *verheryt* Rb. 34326 (varr. *verhert*, *verert*, *verheert*), *verherijt* Sp. 3^{8}, 61, 43. 50, Grimb. 2, 744. 1, 2725 var., *geherijt* Rb. 8059 (varr. *geheriet*, *gheeert*, *gheert*), *gheerijt* Part. 989, *gemartelijt* Sp. 3^{6}, 15, 52. 3^{8}, 46, 52. 50, 9 u. o., imperat. *kerijt* Lippyn 29, 3 s. praes. *kerijt* Rose 8833. Zweideutig sind die formen in denen *ie* geschrieben ist, wie in einer eben angegebenen var. aus Rb., ferner in *verheriede* Sp. 4^{2}, 9, 79, *eriet* Alex. 8, 599, das ich wohl zu unrecht in *eriedet* geändert habe, *gemarteliet* Sp. 3^{1}, 7, 46. Es wäre denkbar, dass in diesen formen *ie* neben den obigen *i* und *ij* auch eine bezeichnung für den bei der syncope aus *ij*(*ə*) entstandenen laut sein sollte. Aber das ist weniger wahrscheinlich als dass es nur eine andere schreibung für *ije*, also lautlich *i-jə* ist. Ist die form *eriet* aus Alex. die richtige, so kann sie überhaupt nur *erijet* aus *erijedet* sein, denn die contractionen wie *maket* aus praet. *makedet* beruhen auf dem vorhandensein zweier schwacher *e*; s. Mnl. Gr. § 21, 5

Also der aus *ĭ-jə* bei der syncope übrig bleibende laut in der unbetonten silbe wird entweder mit *i* oder meistens mit *ij* geschrieben. Seiner qualität nach war der laut dem gewöhnlichen *ĭ* gegenüber doch wohl reineres *i*, der quantität nach war er

kurz oder höchstens halblang, obwohl wir nach analogie des oben behandelten *ījə* annehmen müssen, dass bei der syncope etwas von dem *j* übrig geblieben ist[1]); *ĭjə* ergab (*ĭ*) *ij*, *ījə* aber *ie*. So würden wir auch hier darauf geführt, dass *ij* ein heller und nicht ausgesprochen gedehnter laut gewesen ist.

2. Mittelniederländisch *oe*.

Die feststellung des lautwertes oder der lautwerte von mnl. *oe*, d. h. des lautes, der germ. *ō*, ahd. mhd. *uo* entspricht, wirft auch heute noch eine anzahl besonders schwieriger probleme auf, deren lösung eingehende untersuchungen erfordern würde, die auch, zeitlich und landschaftlich, über das Mnl. hinausführen müsten. Ich habe hier vor allem mehrere einzelheiten zu erörtern, durch deren frühere auffassung ich die ganze frage vielleicht erschwert habe, geh aber auch auf andere punkte ein, wenn auch nicht in der hoffnung, die schwierigkeiten zu lösen, so doch einige anregungen zu geben, die vielleicht zur sicheren entscheidung hinführen.

Die guten mnl. dichter reimen bekanntlich den laut, der im allgemeinen altem *au* entspricht, das jetzige scherplange *o*, den ich im folgenden unter *ō* verstehe, und den fraglichen laut, den ich mit *oe* bezeichne, nicht zusammen. Ich habe schon einmal betont, in dieser Zeitschr. 19,42, dass die von van Helten, Mnl. Spraakk. 87 f. aufgestellte liste der ausnahmen wesentlicher einschränkungen bedarf, da er eine reihe von einzelfällen und auch ganze kategorien dabei geltend macht, denen er *ō* zuerteilt, während sie tatsächlich *oe* haben. Vermutlich würde das v. H. heute selber zugeben, es scheint aber nicht oft genug gesagt werden zu können [2]). Dass die reime

1) Also auch *u* in *varude*, *delude* länger als in *varuwen*, *deluwen*?

2) Van Heltens beispiele sind grossenteils auch noch in die listen von Geurts Bijdr. t. d. gesch. v. h. rijm 1, s 92 f und s. 94 f. aufgenommen, z.b. auch *bedroech* aus dem Reinaert, das praet. von *bedraghen* nicht von *bedrieghen* ist. Die formen *ploen*, *gheploen* und *vloen*, *ghevloen* von *plien* und *vlien*, die gar nicht selten sind, reimen, wo sie vorkommen, stets mit *oe*. Sie haben also selber *oe*. Und warum auch

im allgemeinen gemieden werden, ist ja eigentlich selbstverständlich. Denn da die beiden laute heute verschieden sind, müssen sie auch zu jeder zeit verschieden gewesen sein und konnten also von dichtern, bei denen reine reime grundsatz waren, und zwar reine reime durchaus im phonetischen, nicht etwa in ortographischem sinn, nicht miteinander gebunden werden.

Eine anzahl bestimmter fälle kommen aber in der tat vor, in denen die beiden laute doch sehr häufig im reim zusammen erscheinen. Die hauptsächlichste kategorie sind die mit *ō* und *oe* im auslaut. Ich fürchte jedoch, dass die sache grade hier grundsätzlich unrichtig und irreführend dargestellt ist und bezweifele jetzt, dass man einen reim zwischen vollwörtern wie *coe* oder *scoe* mit *vro* „froh" oder *vlo* oder *stro* bei genauen dichtern finden wird. Ich muss zur veranschaulichung eine reihe von beispielen geben. Im älteren Rein. wäre nur ein einziges beispiel zu nennen, *doe* adv.: *vro* 2105, wo ich aber nicht zweifle, dass nach dem vorschlag Tijdschr. 1, 17 *also*: *vro* das ursprüngliche war (vgl. J. W. Muller, Tijdschr. 7,34). Die mir eben zur hand kommende ausgabe der neugefundenen hs. von Degering bestätigt die vermutung, dass *also* oder *so* zu lesen ist. Auch Wal. z. b. scheint keine ungenauen reime zu haben. Im Alex. finden wir nur das selbe *doe*: *Permenio* und *Efestio* 2,527. 905 und: *vlo* 351, wenn dort richtig *doe* statt des handschriftlichen *soe* „so" gesetzt ist. Auch in Rb. sind zunächst nur reime von *doe*, gewöhnlich dann *do* geschrieben, zu *vlo*, *ontvlo*, *vro* und namen wie *Pharao*, *Jerico* zu verzeichnen 3385. 3411. 3613 (var. anders). 4035. 6475. 7667. 9447. 10047. 10169 (varr. *so* statt *do*). 10329. 12421 usw. (ander-

---

sollen sie *ō* haben? Neben diesen formen kommen viel seltener oder ganz vereinzelt auch analogiebildungen nach dem sing. *vlō* mit *ō* vor. Die anmerkung, welche Geurts s. 94 diesen formen widmet, versteh ich nicht recht. Wie so soll *oe* in Alex., in Rijmb., in Sp. hist. u.s.w. nicht den „*oe*-klank" vorstellen? Wie wird er denn anders vorgestellt?

seits *doe* adv. auch: *toe*, *scoe* u. ä.). Im Franc. kommen nur beispiele mit gleichen etymologischen lauten, darunter oft *toe*: *doe* adv. vor. Vgl. noch *doe*, *do* adv.: *so*, *also*, *vro* Sp. 1[1], 24, 47. 1[4], 39, 49. 1[7], 39, 21. 3[7], 10, 33. 4[7], 40, 41;: *stroe* Stoke 4, 202 [1]). Dazu kommt nun noch die bindung von *vroe* „früh": *alsoe* Nat. bl. 3,2833,: *so* 10, 321, Rb. 24577,: *Carthago* Sp. 1[3], 56, 3,: *so*, *also* 1[7], 19, 71. 34, 27, Torec 1126 u. ö. (Rb. 25231 ist *vro* „früh": *do* adv. geschrieben); anderseits *vroe* »früh": *toe* u. ä. zb. Rb. 5551. 6519. In einer reihe anderer texte liegt die sache wesentlich anders. Z. b. im 1. buch des Lsp. reimen *toe: so*, *also* Prol. 13. 1, 16, 29. 25, 7. 32, 105. 34, 103. 37, 103. 48, 139;: *vro* 21,99; *doe* adv.: *so* 29, 7; ferner z. b. *doe* adv.: *vloe* »floh" 2. buch. Prol. 17, *roe* „roh": *toe* 3, 3, 1067; *doe*, *ghedoe* verb.: *soe*, *alsoe* 3, 3, 610. 13, 61. 20, 22; dazu *vroe* „früh": *soe* „so" 3, 20, 57; *doe* „tu": *alsoe* D. doctr. 1,638; *dǫe* adv.: *bedstroe* Test. 2863; *soe* pronom. sie: *vloe* Limb. 1, 151; *doe* adv.: *soe* „so" 571; *toe*: *soe*, *alsoe* 1947. 1983. 5, 1971: *stroe* 1, 1995;: *vroe* „froh" 6, 1407; *doe* adv.: *soe*, *alsoe*. Lorr. 1,21. 2, 819. 1005. 1203. 1217. 1901; *toe: vloe* „floh" 2,527;: *alsoe* 2, 3018; *hoe: also* Wrake 1272;: *soe* „so" Brab. y. 5, 279; *doe* adv.: *so* Melib. 825;: *vroe* „froh" 3525. 3757; *toe: alsoe* 785. 1693. 2243. 2350 u. ö. Im Segh. habe ich wieder nur angemerkt *doe* adv.: *onvroe* 1439 und *toe*: *vroe* froh 10845, wo jedoch die hs. *soe* statt *toe* hat. Es heben sich hier deutlich zwei gruppen voneinander ab, eine, die nur das adv. *doe* mit *ō* reimen lässt, und eine zweite, die auch *toe*, *hoe* und *soe* „sie" sowie *doe* vom verb. *doen* auf gleiche weise behandelt. In beiden gruppen nimmt ausserdem aber auch das adv. *vroe* „frühe" an der freiheit teil, in der zweiten allerdings vielleicht nur ganz vereinzelt. In der auslautsstellung des *oe* kann diese nun nicht, wie man früher annahm, begründet sein, denn sonst müste sie sich auch auf die vollwörter *coe*, *scoe*, *roe*, *gheroe*

1) In Nat. bl. begegnet *doe* kein einziges mal im reim, weder zu *oe* noch zu *ō*, was sich wohl daraus erklärt, dass das erzählende moment hier ganz zurück tritt.

erstrecken. Die letzteren sind ja an sich unvergleichlich viel seltener als jene allerweltswörtchen, die sich so leicht zum bequemen reim einstellen, aber ganz dürften sie doch unter den reimen nicht fehlen oder auch nicht, wie ich in aller vorsicht sagen will, so stark hinter den andern zurücktreten. Durch die tatsachen scheinen wir vielmehr zunächst zu einer anderen erklärung gedrängt zu werden, nämlich zur annahme von verkürzung infolge geringer betonung. Wie sich im Alt- und Mhd. germ. *þō* in die volltonform *duo* und die mindertonige und infolge dessen undiphthongiert gebliebene form *do* gespalten hatte, so wird auch im Vl. *doe* und *dō* nebeneinander bestanden haben. Ob in westfl. *ton*, *tonnę*, *tons* für *toen* etwa noch eine spur der nebenform erhalten ist, kann ich nicht sagen. Weniger verbreitet wären solche nebenformen bei den in der zweiten gruppe hinzukommenden wörtern gewesen [1]). Was *toe* betrifft, so könnte man ja einwerfen, dass es nur hochtonig vorkomme. Aber es geht nicht über die wahrscheinlichkeit hinaus anzunehmen, dass im sprachgefühl noch ein genügendes bewustsein des zusammenhanges mit dem praepositionalen *toete*, das ja zu *tote* und *totte* wird, vorhanden gewesen sei, um auch die weniger betonte form für die tonstelle nicht als ausgeschlossen anzusehen. Auch für die verbalform *doe* würde die erklärung genügen, denn dies wort hat zweifelsohne vielfach nebenformen, die auf geringerer betonung beruhen. Ich kann das hier nicht ausführlicher darlegen, will aber wenigstens darauf hinweisen, dass im Lekensp. und in verwanten texten auch *doen* mit *ō* reimt, *doen: loen* Lekensp. 3, 1, 53. 3, 2, 101, Dietsche Doctr. 1, 630, Nieuwe Doctr. 511, Bedied d. M. 1156.

Die schwierigkeit, die *vroe* dieser auffassung der dinge bereitet, muss ich gestehn nicht auflösen zu können, ohne dass mich dieser mangel indessen zu bewegen vermöchte, das fehlen der anderen wörter als zufall anzusehen und wieder zu der anderen erklärung zurück zu kehren. Wenn eine verbindung wie *vroe*

1) De Bo 1240 verzeichnet *zo*, meerv. *zoo's* „wijfje van 't konijn".

morghens geläufig gewesen wäre, so könnte sich in ihr eine weniger betonte lautform entwickelt haben, zumal dabei auch noch eine wirkung des *m* (s. weiter unten; das gleiche im compositum *vroemisse*) hinzukommen könnte. [1])

Auch der satz dass *oej* und *ōj* miteinander reimen bedarf vermutlich der einschränkung. Es handelt sich fast ausschliesslich um reime von *vernoien* zu wörtern mit *oej*, z.b. im Rein. I und II (s. Tijdschrift 7, 34 und 35), Alex. 2, 465. 6, 305. 547. 8, 675; Nat. bl. prol. 85; Rb. 5688. 5937; Sp. hist. 3[5], 2, 5; Heimel. 6; Limb. 1, 1481. 5, 1827. 8, 749; Vrouw. e. minne II 51. VIII 246. Anderseits reimen *vernoi*, *vernoien*, auch in den gleichen texten, z.b. Troyen, Rb., Limb. mit *ōj*. Aber andere wörter mit *oi* = nfranz. *oi*, *joie*, *proie*, *tornoi* oder mit *ōj* aus *auj*, *coie* käfig, *vervroien*, *stroien*, *doien*, auch *oit* scheinen diese freiheit nicht zu teilen. [2]) Dagegen bietet sich

1) Vercouillie Spraakleer v. h. Westvl. Dialect s. 11 gibt an, dass einige wörter *oe* als kurzen laut gegenüber sonstigem langen laut haben, *hoe*, *toe* und *schoen*. Das weist wohl darauf hin, dass in der tat doch auch auslautendes *oe* eine veränderung, und zwar eine verkürzung erfahren konnte. Man könnte sich auf eine solche möglichkeit auch für *vroe* — und dann auch für die anderen wörter, bis auf *doe* „dann", das deutlich eine sonderstellung einnimmt — berufen und annehmen, dass die gleiche entwickelung bei *coe* und *scoe* durch die flektierten formen, bei (*ghe*)*roe* durch das verbum (*ghe*)*roen* hintangehalten sei. Aber wie wäre dann die erhaltung von *vroe* mit *oe* neben *vroe* mit *o* zu erklären? Bei diesen zweifeln darf man auch einmal erwägen, ob *vroe* „früh" mit *oe* und *o* nicht etymologisch zu trennen seien. Wenn *vroe* auf einen stamm *frōw-* zurückgeht (R. Trautmann Germ. Lautgesetze 22), dürfen wir, falls wir auch auf anderem wege darauf geführt werden, unbedenklich einen auch sonst in der sippe der praeposition *pro* vorhandenen ablautenden stamm *frau-* daneben annehmen. Mit diesem st. könnte auch der von *vro* „laetus" ein und derselbe sein. Und auch abgesehen von der möglichkeit seiner verwantschaft mit der sippe von *pro* und *vroe* ist es nicht so undenkbar, dass *vro* „laetus" auch einen begriff habe entfalten können, der es als gegensatz von „spät" geeignet habe erscheinen lassen. Seine identität mit altnord. *frár* „flink" ist wahrscheinlich genug; auch ahd. *frao, fro* ist, wie Osthoff Etymol. Parerga 337 hervorhebt, noch für „strenuus, alacer" bezeugt. Auch sonst kann auf mancherlei begriffliche berührungen wie in afranz. *baut*, „keck, fröhlich" und unserem *bald* hingewiesen werden. Das Lothringische Wörterb. von M. F. Follmann übersetzt *bal* mit „frühzeitig", allerdings nur für die Redensart *ze bal kommen* „zu früh kommen".

2) *Coye* (: *joye*) Teest. 3731 bei Geurts s. 88 ist *cōje* nicht *coeje*. Vgl. aber *doeyen* (= *dōien*): *vloeyen* und zu *goeyen* aus Hadew. Mnl. Woordenb. 2, 270.

ein ähnlicher fall in *gecroeien*, part. praet. von *cruden*,: *bloeien* Rein. II 5251. Darnach scheinen die reimbindungen nicht auf einer besonderheit von *oej* aus *uoj* sondern wesentlich von dem einzigen wort *vernoi* zu beruhen, und dessen ausnahmestellung mit dem besonderen ursprung des franz. *oi*, nfranz. *ui*, dieses wortes zusammenzuhängen; vgl. Salv. de Gr., Verhandel. d. K. Akad. v. Wetenschappen, Afdeel. Letterk. N. R. Deel VII 170. Das wort wird in zwei verschiedenen lautformen ins Nl. aufgenommen sein, entweder auf grund zweier verschiedener franz. formen, oder weil ein genau entsprechender laut im Nl. nicht vorhanden war, und das wort sich darum einerseits dem *oej* anderseits dem *ōj* anschloss; s. noch unten s. 302. De Bo hat neben *vernooien* auch *vernoeien*. Ob das für uns von bedeutung, d.h. mehr als als eine jüngere dialektische verschiedenheit ist, vermag ich nicht festzustellen.

Als eine weitere kategorie von ausnahmen wird die bindung von *oe* vor *m* angesehen. Nicht im Rein. I, aber sonst wohl überall reimen zusammen die composita auf *-doem*, *doemen*, *roem*, *roemen*, *noemen*, *bloeme* auf der einen, *comen*, *ghenomen*, *some*, *vrome*, *vromen*, *dromen* „drängen" (z.b. 3. Mart. 283. 487), *brudegome* (z.b. Sp. 3[3], 24, 5) auf der andern seite in ganz unbeschränkter weise. Ausgeschlossen sind dagegen reime von *oem* mit *ōm* aus älterem *aum*, also zb. *bloeme*: *drome* oder *bome* (Mnl. Gr. § 43). *Blomen*: *drome* (hs. *dromen*) „traume" Alex. 4, 1463 ist darum verdächtig (vgl. vs. 1420).

Über eine vierte gruppe, die bindung von *oe*, besonders vor *n*, mit einem aus kurzem *u* gedehnten laut kann ich auch hier nicht mehr sagen als Stroph. Ged. Nieuwe uitgave XLV anm. Nur sollen noch eine anzahl belege aus texten hinzugefügt werden, in denen — von den vorher besprochenen kategorien etwa abgesehen — sonst die bindung von *oe*: *o* nicht vorkomt oder mehr oder weniger zweifelhaft bleibt. *Sone*: *doene* (*done*) Parton. 6312, Parton. fr. s. 56, 5, Limb. 1, 629. 7, 1285;: *doene* (welches wort ist gemeint?) Heelu 1, 2257. 2, 7882; *ghewoene*: *doene* Heelu vorrede 107, Brab. y. 7, 2621. 14961, Sp. hist. 2[6], 14, 53. 24, 7. 41, 85, Nu noch 63, Minn.

Loop 4, 2221; auch Theoph. 587. 649; *woene*: *doene* Brab. y. 7, 4179, Limb. 1, 490[1]); *ghewoene*: *coene* Limb. 7, 135; *woent*: *versoent*(?) 11,555; in Lorr. reimt *sone* auf namen auf *-one*, *-oene* und *pauwelioene* 1, 21. 1427. 1645. 2, 973. 3092 u. ö.; *moghen*: *voeghen* Teest. 3765, Bedied. d. M. 69; *doghet*: *ghevoeghet* Parton. 604; *hoghede*: *voghede* 935; *vloghen* „flügen": *voeghen* 1138; *ver-*, *onthoecht*: *ghenoecht* Hildeg. 14, 95. 31, 121; *ondoecht*: *ghenoecht* 8, 261, *duecht*: *ghevuecht* Minn. Loop 1, 2587[2]). Auch dieser fall erfordert noch eine genaue untersuchung.

Als einzelheit ist der name der Mosel geltend zu machen, dessen gewöhnliche deutsche formen auf kelt.-roman. formen mit kurzem vocal beruhen, die im Nl. aber *Moezel* heisst. Und diese form ist nicht nur schon bei Kiliaen sondern bereits bei Heelu, zb. vs. 4620 *Moesle*, bezeugt. Ahd. begegnet zwar neben schreibungen mit *ŭ* und *û* auch *Muosela*, aber das wird wohl auch nur eine schreibung für monophthongen laut sein; denn neben den sonst bezeugten formen[3]) ist eine solche, die eine entwickelung des vortonigen roman. *ŏ*, *ŭ* zu *ō* voraussetzen würde, durchaus unwahrscheinlich. Es wird demnach eine auf *Müsele* beruhende, wohl über Lothringen oder Luxemburg nach den Niederlanden gekommene form in *Moesel* wiedergegeben sein.

Ich nehme an, dass das germ. *ō* und der entsprechende laut von lehnwörtern im Nl. wie im gesammten übrigen Fränk. und wenigstens auch einem teil des Altsächs. zu *uo* diphthongiert gewesen ist; vgl. Tack Proeve van Oudnederfrank. Gramm. s. 17. Nach den gewöhnlichen mnl. schreibungen zu urteilen war

---

1) Wo bloss reime mit *doen* vorkommen, könnte es sich auch nach oben s. 292 um eine nebenform dieses wortes handeln.

2) Vgl. auch die liste bei Geurts s. 92 unter beachtung der Anm. 2 oben s. 289.

3) Graff 2, 875; Ahd. Glossen III 115, 13 ff. 206, 41. 409, 16; Oesterley Hist. Geogr. Wörterb. 458; *in Musalachgowe* Beyer Mittelrh. Urkundenbuch 1, nr. 37, *in pago Muslense* 228. Die geläufigen formen weisen auf *Musla* oder *Musala*; auch mhd. *Musel* (Orendel 156. 343) und jetzt ortsüblich *Müsəl*.

daraus wieder ein *o*-laut entstanden. An sich könnte man es für wahrscheinlicher ansehen, dass *uo* unmittelbar zu *o* geworden sei, wie im Ripuar. und Moselfr. der gang der entwicklung gewesen zu sein scheint, aber die herschende schreibung *oe* dürfte doch dafür sprechen, dass zunächst ein diphthong *o* + nachschlag den diphthong *u* + nachschlag abgelöst habe. Meine frühere annahme, dass der diphthong *o* + *ə* im Mnl. noch erhalten sei, stützte sich auf die besprochenen reime von auslaut *oe* und *oe* vor *j* zu *ō*. Da diese dinge jetzt jedoch in einem anderen licht erscheinen, so fehlt, soweit ich sehe, jeder anhalt für noch andauernden diphthongischen wert, und der parallelismus des im vorangehnden artikel besprochenen *ie* spricht, wenn er auch nicht als ausschlaggebender beweis angesehen werden kann, für monophthong. Aber ob der *u*-laut des Nnl. schon geherscht habe, ist eine andere frage. Vor allem ist nicht unmittelbarer übergang von *uo* oder auch *ue* zu *u* anzunehmen, denn dann bliebe die schreibung völlig unerklärt. Im Limb. und Brab. wird häufig *ue* (*u*) gebraucht, und darin ist wahrscheinlich eine ältere Schreibung erhalten (Mnl. Gramm. § 31), und wenn sich statt dessen sonst *oe* festgesetzt hat, so muss der laut notwendig einmal ein *o*-diphthong gewesen sein. Was er zur zeit der denkmäler war, ist damit nicht entschieden. Aber ich sehe keinen anhaltspunkt für die annahme dass der *u*-laut bereits erreicht gewesen sei. Im namen des kukuks begegnen im Mnl. die schreibungen *o* und *u*, *uu*, aber kaum jemals *oe*. Die reime der wörter *doe* usw. mit *ō* ergeben für die vorliegende frage nichts, da die vorausgesetzten nebenformen sich schon abgespalten haben werden, als der laut noch monophthong war: *dho* neben *dhō* usw. Auch die reime der gruppe *oej* liefern uns keine handhabe, wenn die besonderheit nur an der eigenart des lehnwortes *vernoi*, *vernoien* liegt. Indessen darf in diesem zusammenhang nicht übersehen werden, dass die *oej*-wörter ausser der bindung mit *vernoie*(*n*) noch eine andere bemerkenswerte eigentümlichkeit aufweisen. Sie werden nämlich viel häufiger mit *oi*, *oy* als mit *oei*, *oey* geschrieben,

also zb. *coye* „kühe", *bloyen*, *vermoyen*, *vermoit* usw. gegen *bloeden*, *vermoeden*, *soene* usw. Die schwierigkeit, die sich hier erhebt, besteht vor allem darin, dass diese wörter mit *oi* später genau den gleichen laut haben wie andere mit *oe*: *bloeien* wie *goed* usw. Van Helten Tijdschr. 14, 29 ff. und Psalmenfragmente s. 123 nimmt eine ältere trennung des vormnl. *ō* aus germ. *ō* vor *j* und in anderen fällen an. Bereits vor der diphthongierung sei eine gewisse die diphthongierung verhindernde verkürzung eingetreten und habe ein *oij*, mit entwickelung eines *i* zwischen *o* und *j*, dem sonstigen *uo* gegenübergestellt. Diese hypothese scheint eine stütze in der tatsache zu erhalten, dass in den altniederfränk. psalmen *bloien* (nur ein beleg; daneben *luoginda* von *luojen*) den sonstigen schreibungen *uo*, *ue*, *u* gegenübersteht. V. H. ist dabei jedoch genötigt, die jüngeren nl. formen dieser wörter, die in der gemeinsprache und in den mundarten, auch im Westfläm., fast ausnahmslos wieder mit sonstigen *oe* zusammentreffen, durch ausgleich zu erklären. Bei den verba soll das *oe* wiederhergestellt sein auf grund der praet. und partic. wie *bloede*, *ghebloet*, die doch selber früh durch ausgleichsformen *bloide*, *ghebloit* beseitigt worden sind. Das ist also sehr unwahrscheinlich, und bei den substantiven wie *moeie*, die das *oe* statt *o* „nach analogie", d. h. auf grund der tatsache dass ein verbum neben *bloien* auch *bloeien* lauten konnte, angenommen haben sollen, ist die erklärung m. e. grundsätzlich ausgeschlossen. Ich glaube, dass wir überhaupt an der annahme nicht vorbei kommen, der *o*-laut von *bloyen* usw. sei in eigener entwickelung im Nnl. und schon im Mnl. wieder mit *oe* zusammengetroffen [1]). Und dann sehe ich

1) Immerhin möge bei der schwierigkeit der frage auch folgende möglichkeit zur erwägung gestellt werden. Wenn im Ahd. und Altsächs. der diphthong *uo* unmittelbar auf einen flexionsvocal stösst, kann der nachschlag des diphthongen verloren gehn. *Bluojan* kann demnach in der 3 p. sing. praes. *bluit* statt *bluoit* haben, das vielleicht lautlich als *blŭ-it* aufzufassen ist (Braune Ahd. Gr. § 40 Anm. 4; Franck Altfränk. Gr. § 46). Nehmen wir das auch fürs Nl. an, so hätten in der tat im Mnl. formen mit *o* neben denen mit *oe* bestehn können, indem *bluit* nach anderen formen das *j* angenommen (vgl. oben s. 287 über *herien*), und *blŭjit* mit dehnung

nur folgende möglichkeit. In dem diphthong ging vor *j* oder dem davor entwickelten *i* der nachschlag, der sonst noch weiter bestand, verloren, während die qualität des grundlautes unverändert blieb. Quantitativ mag aber, zum ersatz des nachschlags, eine gewisse verlängerung eingetreten sein. Als dann auch in dem gebliebenen diphthong später der nachschlag schwand, wohl auch in verbindung mit einer gewissen dehnung, trafen die laute wieder zusammen und entwickelten sich weiter in übereinstimmender weise. Als die gangbare mnl. orthographie sich befestigte, bestand der unterschied, auf der einen seite ein bestimmter *o*-laut mit nachschlagendem *e*, auf der anderen seite qualitativ der gleiche *o*-laut ohne nachschlag; daher der orthographische unterschied zwischen *bloeden* und *bloyen*. Sobald nun das diphthongische *oe* in *bloeden* gleichfalls monophthongisch wurde, waren die laute wieder gleich, und so konnte denn auch wieder *bloeyen* geschrieben werden. Es möge noch ausdrücklich gesagt sein, dass gegen eine verkürzung des *o*-lautes in *ōj* auch die tatsache spricht, dass im Neuwestfläm., so viel ich sehen kann, das *oe* in *bloeien* u. ä. ebenso lang ist wie in anderen fällen.

In den bindungen vor *m* hat man bis jetzt einen verkürzungsprozess erblickt, wie er bei *m* ja häufiger zu beobachten ist und sich auf ursprünglich kurze und lange vocale, aber, soweit

---

blōjet ergeben hätte. Bei substantiven wäre die gleiche möglichkeit gegeben, wenn wir einen endungslosen nom. sing. *mŭ-i* für *muo-i* einräumen. Die formen mit *ōj* neben denen mit *oej* wären dann später verloren gegangen. — Auch in den Limb. Serm. heben sich die wörter mit germ. *ōj* deutlich von sonstigem *ō* ab, indem sie überwiegend die schreibung *oi*, *oy* gegen sonst überwiegendes *u* aufweisen (daneben aber auch *ui*, *uy*; Kern Inleid. s. 84 f.). Entsprechend liegen die dinge in Lev. van Lutgardis. Wenn nun im Klevischen umgelautetes *o* sonst *ü*, aber in *blöje*, *glöje* u. ä. vielmehr *ö* ist, und dieser unterschied, wie ich vermuten möchte, auch in benachbarten mundarten zutage tritt, so bin ich geneigt, in den Serm. doch auch an einen tatsächlichen wesentlicheren lautunterschied zu glauben als den oben im text von mir angenommenen zwischen *bloyen* und *bloeden*. Wie er hier zu erklären ist, ist damit nicht gesagt. Ich halte es aber nicht für ausgeschlossen, dass es sich dabei um einen jüngeren, durch *j* oder folgenden vocal bewirkten unterschied handelt (*ūj* < *ȫj* oder *ū-ə* < *ȫ-ə*), der für die ältere geschichte des *ō* nichts besagt.

ich sehe, nicht auf hochbetonte diphthonge erstreckt. Aus *bloeme* wäre also ein irgendwie kürzeres *blome* entstanden. Im jüngeren Mnl. und in heutigen mundarten, so im Westfl., finden wir *blomme, verdommen* usw., wie *commen, zommer* usw. Der verkürzungsprozess wäre also sowohl bei *-ome* aus *-oeme* wie bei *-ome* mit ursprünglich kurzem vocal mit der zeit noch weiter gegangen. Mit der kürzung des *oe* könnte auch eine stärkere öffnung verbunden gewesen sein; vgl. *o* für *u* und *e* für *i* in fällen wie *dom, swemmen.* Da nun *comen,* womit *blomen, nomen* in dieser periode zusammentreffen, selber nicht mehr kurzen vocal hat — *commen* kann jedesfalls nur wieder jüngere entwicklung sein —, so würde sich ergeben, dass der laut *oe* an sich ein stark gedehnter gewesen sein müsse, wie wir es auch bei dem vielfach parallelen *ie* festgestellt haben, und wenn in der form *nomen* ein mehr offenes *o* anzunehmen wäre, so brauchte uns das doch nicht zu hindern, das *oe* selber, aus dem es entstanden ist, für mehr geschlossen anzusehen. Das nebeneinander von drei lautformen im Mnl., *noemen, nomen* und *nommen,* würde mir nicht als eine so besondere schwierigkeit erscheinen. *Noemen* und *nomen* könnten unmittelbar nebeneinander bestanden haben, bedingt durch einen unterschied in der einwirkung von folgendem- *mə* und folgendem *-mən, -mt.* Allein es ist mir jetzt wahrscheinlicher, dass die sache ganz anders liegt, und der fall unmittelbar mit dem folgenden zusammengehört.

An dieser letzten kategorie der ausnahmereime ist, so weit wir die sache überblicken, das allein wesentliche, dass es sich um die bindung von *oe* mit ursprünglichem, gedehntem *ŭ,* nicht *ŏ,* handelt. Der laut des letzteren in diesen fällen ist vielfach *ō,* aber bei den damit gebundenen wörtem mit *oe* kann von einem *ö*-laut nur insoweit die rede sein, als mundartlicher umlaut des *oe* in betracht kommen könnte, zb. bei *ondoecht: ghenoecht* (Mnl. Gr. § 31). Vielleicht war aber der *ö*-laut für *ŭ* in den fällen, wo die reime begegnen, gar nicht vorhanden. Sonst könnten die reime wohl nicht ganz rein gewesen sein. Um so mehr würde dann freilich die wahlverwantschaft des

oe mit *ō* aus *ŭ*, im gegensatz zu *ō* aus *ŏ* hervor treten und mit aller entschiedenheit für den geschlossenen charakter des *oe*-lautes sprechen. Wenn wir es nun hier mit reimen zwischen *oe* und ursprünglichem *ŭ* zu tun haben, was liegt dann näher als die vorige gruppe gleichfalls hierhin zu stellen? In den betreffenden wörtern ist ja, besonders im Altsächs. und den verwanten sprachen, *u* als wurzelvoral genugsam bezeugt (vgl. die Altfränk. Gr. § 21,5 angegebene literatur; lies dort Beitr. 12, 549); auch für das ausserhalb des Nl. nicht nachgewiesene *dromen* dürfen wir nach analogie zuversichtlich ein älteres *thrumon* voraussetzen. Ein reim *bloemen*: *comen* (alts. *cuman*) ist vollkommen parallel einem reime *coene*: *sone* (alts. *sunu*). Man hat allerdings den eindruck, dass die reime der kategorie vor *m* unbedenklicher zugelassen werden und weiter verbreitet sind als die der folgenden kategorie (*coene: sone*). Es mögen da unterschiede in betracht kommen die durch die nebensilbenvocale hervorgerufen sind oder auch doch eine den vocal noch leise berührende wirkung des *m*. Eine solche ist nicht unwahrscheinlich, da sie auch bei *ō* aus *ŏ* festzustellen scheint, indem die sonst kaum beschränkte bindung von gedehntem *ŏ* und alter länge vor *m* deutlich beschränkt ist; vgl. meine Einleit. zu Alex. s. LXXVIII und Geurts s. 54 ff. Abgesehen von dieser hinzutretenden wirkung des *m* hat jedoch, wenn meine neue auffassung richtig ist, die bindung von *oem*: *ōm* und das auftreten von formen wie *blomme* für *bloeme*, *commen* für *comen* nichts miteinander gemein [1]). Weiter spricht auch der name der Mosel für *oe* als einen stark geschlossenen laut. Weder *Mŏsele* noch *Mōsele* kann die form gewesen sein, die ins Nl. eingang fand, denn einerseits würden diese formen sich doch als nl. *Mōsel* spiegeln, anderseits haben die an und bei

1) Man darf nun aber die auffassung nicht dahin verallgemeinern, dass jedes *ŭ* in der dehnung einen *oe*-ähnlichen laut ergeben habe. Vgl. die beispiele Mnl. Gr. § 36 f., von denen viele, besonders die mit *ur* in § 37, nicht in gleicher weise mit *oe* gebunden werden. Das wesentliche für den unterschied ist wohl ursprünglich *i* in der folgesilbe.

der Mosel üblichen formen, soweit mir bekannt ist, durchaus *u*. Wäre *Mŭsele* die entlehnte form gewesen, so würden wir auch dann eher *Mösel* finden, selbst wenn wir annehmen, das Nl. habe zu der zeit der entlehnung kein *ŭ* mehr gehabt sondern statt dessen *ü*. Die entlehnungen finden ja nicht bloss mit unfreier übernahme des fremden lautes sondern auch nach proportionen statt, und es wären hier verhältnisse wie nl. *boter* zu deutschem *buter* zur geltung gekommen. Oder aber die form hätte nl. *Mŏsel* ergeben. Die wahrscheinlichkeit spricht wohl für die herübernahme einer gedehnten form *Mūsele*. Setzen wir voraus, dass nl. *ū* damals bereits *ǖ* war, so wäre langes stark geschlossenes *o* der nächstliegende laut gewesen, den man hätte „substituieren" können, so dass sich *Moesele* und, mit syncope, *Moesle* ergab. Oder die nl. form ist durch eine altfranz. *Mousselle*, z.b. Girbert de Metz (Roman. Stud. I 441 ff.) II 23. 30, die neben *Moselle* und *Musele* steht, vermittelt. Schliesslich kann auch der angeführte reim *gecroeien: bloeien* aus Rein. II noch in diese gruppe gehören, wenn man einräumt dass auf grund eines öfter festzustellenden ausgleichs zwischen dem vocal des part. und plur. praet. *gecroeien* auf ein älteres *gecrūden* (statt *gecrŏden* nach plur. *crūden*) zurückgehe.

Nehmen wir noch hinzu dass *oe* auch franz. *ou* und franz. *o* in lat. -ōn-, d. h. mundartlich franz. *ou* (*u*), vertritt, so sprechen die einzelheiten, die wir hier überschaut haben, deutlich genug für einen monophthongen und stark geschlossenen laut. Dass er auf dem hauptgebiet bereits wieder ein *u* gewesen sei, scheint sich nicht zu ergeben, im gegenteil einzelne bindungen für *o*-charakter zu sprechen, und somit würde das normale Mnl. mit dem gesammtgebiet des mittelfränk. stimmen, wo gleichfalls das germ. ō über *uo* wieder zu einem ọ-laut geworden ist.

Dabei muss aber raum bleiben für einen unterschied verschiedenen anderen *o*-lauten gegenüber, die auch ihrerseits nicht ohne weiteres als zusammenfallend angesehen werden können. Verschieden von *oe* war *ō*, die dehnung von *ŏ*; auch *ō* aus *ŭ* hat sich trotz der starken berührung, die wir eben fest-

zustellen hatten, in der späteren sprache meistens von *oe* getrennt gehalten; verschieden war ferner das mnl. lange, meist aus germ. *au* entstandene, *o*, bei dem möglicherweise auch noch zwei varianten zu unterscheiden sind (Mnl. Gr. § 27); selbst in den besonderen fällen reimt *bloeien* zwar zu *vernoien*, aber nicht zu *vervroyen* u. ä., *bloeme* zwar zu *come*, aber nicht zu *bome* u. ä. Dies mnl. *ō* (aus *au*) könnte dem *oe* gegenüber offener gewesen sein, und es scheint mir gar nicht unmöglich, dass auf einem teil des gebietes dieser durch *ao* hindurch gegangene laut auch noch stark offen gewesen sei. Aber mit qualitativen und quantitiven unterschieden des lautes an sich werden wir allein bei der vielfachen verschiedenheit nicht auskommen, sondern es werden auch unterschiede des accentes dabei sein, über die wir jedoch schwerlich noch etwas festzustellen vermögen. Das Ripuarische hat bei seinem *ọ̄* den eigenartigen, von der höhe zur tiefe schroff abfallenden accent, der gewöhnlich als circumflectierende betonung bezeichnet wird. Bei dieser sachlage wäre auch die möglichkeit zu erwägen, ob die mittelstellung von *vernoi* zwischen *ōy* = *oe* und ächtem *ōy* nicht etwa so aufzufassen sei, dass sein vocal qualitativ dem einen laute, in bezug auf quantität oder accent aber dem anderen näher gestanden habe.

Was hier dargelegt ist, gilt nur für mnl. *oe* im allgemeinen. Im besonderen sind noch, je nach der stellung und je nach den mundarten, weitere unterschiede vorhanden, für die hier auf die mnl. grammatiken verwiesen sei.

Bonn. J. FRANCK.

OVERBLIJFSELS VAN DE NEDERLANDSE TAAL OP CEYLON.

In 1656 is Ceylon, na een strijd van tientallen jaren, Nederlands geworden en het is dat ruim honderd en veertig jaar gebleven. De herinnering aan die tijd is niet verloren gegaan. Er zijn op 't eiland nog duizenden die zich beroemen op hun Hollandse afkomst; in 1907 hebben zij zich verenigd tot een Dutch Burgher Union of Ceylon, de voortzetting van een tien jaar vroeger opgericht genootschap, getiteld Het Hollandsch Gezelschap van Ceylon. Leden kunnen worden zij die van vaders of moederskant van Hollanders afstammen; onder de namen van 't voorlopig komité, belast met het samenstellen van statuten enz., vindt men bijna uitsluitend echt Hollandse familienamen, als van Cuylenburg, Prins, van der Straaten, Leembruggen, Anthonisz, Speldewinde, de Vos, Drieberg, Kriekenbeek, de Heer, de Rooy enz. De moedertaal van al deze mannen is Engels; op het eiland treft men, naar de getuigenis van de Sekretaris der Union, de heer Anthonisz, niet meer dan zes of acht personen aan die onze taal machtig zijn [1]).

Reeds spoedig na de overgang van Ceylon in Engelse handen, schijnt onze taal in onbruik te zijn geraakt. In 1801 werd het Hollands als rechtstaal afgeschaft; de scholen waren reeds in 1799 aan het toezicht van een Engels ambtenaar onderworpen; vooral Dr. Twistleton, die in 1807 tot deze waardigheid werd geroepen, schijnt zijn best te hebben gedaan om onze taal te doen verdwijnen. Maar noch regeringsmaatregelen, noch

1) *The disuse of the Dutch language in Ceylon*, blz. 29; dit artikel waaraan ik de volgende opmerkingen over het verdwijnen van het Nederlands op Ceylon grotendeels heb ontleend, is te vinden „*Journal of the Dutch Burgher Union of Ceylon* Vol. I, n°. 1. Ook Hollandse namen van plaatsen als Wolvendaal, Hulftsdorp, Bloemendaal, Korteboom komen op 't eiland voor (*Journal* Vol I, n°. 2, blz. 109.

emigratie naar Batavia, noch het in Engelse dienst treden van vele Hollandse kolonisten zouden dit zo spoedig hebben bewerkt, indien het Nederlands in de volle betekenis van het woord de taal der gehele Hollandse bevolking geweest was. Het was de regeringstaal geweest en de taal waarvan het deftige deel der bewoners van 't eiland zich in 't maatschappelik verkeer bediende en die men van de kansel hoordė; thuis werd ook door de aanzienlike burgers gekreoliseerd Portugees gesproken. Welk een plaats dat z.g. laag-Portugees in de Hollandsche maatschappij van Ceylon innam, blijkt uit 't volgende staaltje, door de heer Anthonisz meegedeeld. Hij verhaalt ons dat de meeste families van Hollandse afkomst nog in hun bezit hebben een „Stam Boek", gewoonlik een korte kroniek van 't geen het geslacht in de loop der tijden heeft beleefd, hier en daar uitgebreid tot een verhaal van biezonder opmerkelike gebeurtenissen. In een van die handschriften vindt men het verslag van een gesprek tussen een vader en zijn stervende dochter. Men leest, in het Hollands, hoe de man aan het sterfbed geroepen wordt en met welke gevoelens hij voor 't laatst zich met zijn kind onderhield; dan worden de woorden zelf aangetekend die beiden bij deze droevige gelegenheid gebruikten, en daaruit blijkt dat het gehele gesprek in het Portugees werd gehouden. In 't Portugees sprak de vader ook tot de moeder. Deze man was een officier in het Hollandse leger, zijn vrouw behoorde tot een der aanzienlikste Hollandse families van het eiland en de dochter was met een Europeaan van hoge geboorte getrouwd [1]). Geen wonder dat onder zulke omstandigheden het verzet van de predikanten tegen het veldwinnen van het Engels zonder gevolg is gebleven.

1) Deze Portugees sprekende familie leefde in het laatst van de achttiende eeuw. Uit mondelinge overlevering bevestigt mijn vriend Prof. Uhlenbeck te Leiden de juistheid van deze mededelingen; hij weet dat zijn grootmoeder, die tot een der regerende geslachten van Ceylon behoorde, nog in 't midden der negentiende eeuw zich bij voorkeur uitdrukte in het Portugees. Ook andere leden van zijn geslacht die regeringsposten op Ceylon hebben bekleed, waren met het Portugees zeer vertrouwd.

Men weet dat het Portugees gedurende de zeventiende, en niet minder gedurende de achttiende eeuw, in de Oost een zeer gevaarlike mededinger van het Nederlands is geweest [1]); ook in Zuid-Afrika heeft het een rol van betekenis gespeeld [2]). De regering begreep het gevaar en trachtte het door verbodsbepalingen te stuiten, maar de inrichting van het maatschappelik leven deed de oude taal der eerste blanke bezitters van het eiland in stand houden. Ook hier schijnt de invloed van de vrouwen op de vorm van de dagelikse spreektaal van groot gewicht te zijn geweest. Onder de bepalingen waarbij in 1656 de Portugezen afstand moesten doen van het eiland komt de volgende clausule voor, die ik ontleen aan een *Report on the Dutch Records in the Government Archives at Colombo*, uitgegeven door de heer R. G. Anthonisz [3]): „alle vaders, moeders, broeders en gehuwde zusters moeten in onze schepen worden opgenomen en daarheen gebracht waarheen zij wensen te gaan, 't zij naar Goa, St. Thomas, Cochin of andere Portugese nederzettingen, 't zij naar Holland. *De ongehuwde dochters moeten evenwel blijven en met Hollanders trouwen*". Deze, naar de tegenwoordige opvatting barbaarse, bepaling komt niet voor in de officiële redaktie van het traktaat, maar, zegt Anthonisz, het is zeker dat er niet mee de hand werd gelicht. De kerkelike Registers uit de eerste tijd van het Hollandse bewind vermelden talrijke huweliken tusschen de Hollandse Kolonisten en Portugese vrouwen. Zo deed de behoefte aan vrouwen, en de ruwe wijze waarop aan die behoefte werd voldaan, te niet wat men door 't vervolgen van Portugese missionarissen en 't bestrijden van de Portugese taal trachtte te bereiken. Men haalde de vijand in de vesting.

Tans is het Portugees, onder welke vorm ook, geheel verdwenen uit de gezinnen der deftige Ceylonse „burgers", maar het

1) Men zie F. P. H. Prick van Wely, *Neerlands Taal in 't verre Oosten*, Semarang-Soerabaja, 1906.

2) Hesseling, *Het Afrikaansch*, Leiden 1899, blz. 33—76.

3) Colombo, bij H. C. Cottle, 1907.

leeft voort „among the people described by the Dutch as *ambachtslieden*, a class which, by the literal translation of this term into English, has come to be known amongst us as „mechanics" [1]). Het is merkwaardig dat alleen in de taal van deze mensen nog sporen worden gevonden van het Hollands, dat bijna anderhalve eeuw het enige officieel erkende voertuig der gedachten van de overheersers van Ceylon is geweest. Zo volkomen was hier de overwinning van het Portugees.

Het Aardrijkskundig Genootschap te Lissabon heeft, ter gelegenheid van het vierde eeuwfeest der ontdekking van Indië, een spraakkunst uitgegeven van het „Indo-Portugees Dialekt van Ceylon". Het werk is samengesteld door de Heer S. B. Dalgado, oud-Vicaris-Generaal van Ceylon, en bevat behalve de grammatika een bloemlezing uit geschriften van verschillende aard benevens een woordenlijst [2]). Met begrijpelike trots vermeldt de schrijver in zijn inleiding dat de vervolging waaraan onder de Hollandse heerschappij het katholicisme blootstond even weinig vermocht tegen de ijver der zendelingen uit Goa als de verbodsbepalingen van die zelfde regering tegen het gebruik van het Portugees. Zijn boek toont aan dat de zegevierende taal een reeks woorden en enkele vormen van de taal der onderdrukkers heeft geannexeerd. De herkomst van die woorden heeft Dalgado in de meeste gevallen reeds aangeduid, maar daar hij, gelijk uit enkele vergissingen blijkt, onze taal slechts oppervlakkig kent, is het de moeite waard die Hollandse termen uit de woordenlijst te lichten, zeker van onzeker te onderscheiden, en na te gaan of uit de vorm en de betekenis der aldus verenigde woorden ook enkele algemene gevolgtrekkingen zijn af te leiden. Het aantal woorden zal groter blijken te zijn dan uit de aanwijzingen van Dalgado valt op te maken; sommige hebben een Portugese uitgang gekregen.

---

1) *Journal of the Dutch Burgher Union of Ceylon* I, blz. 35.

2) S. R. Dalgado, *Dialecto Indo-Portuguès de Ceylão*, Lissabon (Landsdrukkerij), 1900 (XXIX + 259 blz. 8°.).

Stellig aan onze taal ontleend zijn: *ambal*, aanbeeld (in de zeventiende eeuw en later ook *ambeeld*, *aambeeld* geschreven, Port. *bigorna*); *artaple*, aardappel; *baas*; *berger*, burger; *blada*, blad (papier); *dace*, das (kledingstuk); *der*, steeds, altijd (door); *drek*, druk (Port. *impresso*); *drecker*, drukker; *flau*, flauw, zwak; *flek*, vlek (vuile of anders gekleurde plek); *flenx*, fluks, vaardig; *folmac*, volmacht; *giffrau, jufrau*, juffrouw; *grado*, graad, rang (Port. *grao*); *hanscoon*, handschoen; *hoc*, hok (in de betekenis van *stal*); *lodo*, peillood; *mooy*, moei, tante; *notaris*; *oomp*, *oompi*, oom; *orlozo*, horloge (Port. *relogio*); *plat* (bijvoeg. naamw.); *plooi*; *rai*, rijden, speciaal *te paard rijden*; *regel*; *sápier* (met Eng. aksent?), cipier; *segel*, zegel; *slenger*, slingeren; *tak*, in de gewijzigde betekenis van *plant*; *tante*; *trap*, in de betekenis *trede*, *sport*; *vandel*, *vandelar*, wandelen, wandelaar, in de betekenis *dolen*, *vagebond*; *vanz*, wensen; *venkel*, winkel, magazijn. Dit zijn er 36 [1]).

Van de volgende woorden is Hollandse afkomst waarschijnlik: *admiral*, daar 't aksent niet wordt opgegeven kan men aan Engl. *ádmiral* denken; *advocat*, kan een vervorming zijn van Port. *advogado*; *articulo*, staat dichter bij Nederl. *artikel*, dan bij Port. *artigo* of Eng. *árticle* (Port. *articulo* is een anatomiese term); *baai*, inham, kan op Ceylon rechtstreeks aan Port. *bahia*, zie Woordenboek i. v. *baai* II, ontleend zijn; *boekoe*, geschreven *buku*, kan zowel Eng. *book* als Holl. *boek* zijn; *búrdar*, een gebak, bolus, wordt door Dalgado met enige waarschijnlikheid afgeleid van ons woord *broeder*(*tje*), poffer; *fontena*, bron, staat dichter bij Hollands-Afrikaans *fontein* dan bij Port. *fontainha*, verkleinwoord van *fonte*; *glas*, drinkglas, kan Eng. *glass* of Holl. *glas* zijn; *hender*, hinderen kan zowel aan 't Eng. als aan onze taal zijn ontleend, doch bij zulke woorden van dageliks gebruik als *boek*, *glas*, *hinderen* is aan de taal der vroegere bezitters van het eiland het eerst te denken. Het woord

1) Men kan er bijvoegen *kakoes* (kakhuis) volgens Prick van Wely, *Neerlands Taal in 't verre Oosten*, blz. 179, op Ceylon, in gebruik. Dalgado vermeldt het niet.

benkroet, bankroet, schijnt in zijn eerste gedeelte de invloed van Eng. *bankrupt* te hebben ondervonden; 't aksent wordt niet vermeld. Het woord *banths*, verklaard als *banden*, *ketenen*, kan Holl. *band* zijn; de uitspraak wordt niet nader opgegeven.

Onjuist of in elk geval hoogst onzeker is de verklaring die Dalgado van de volgende woorden geeft: *ártei*, krachtig, fors, Holl. *hartig*; *bangiá*, dutten, Holl. *paaien; estopo* afdak, Holl. *stolp*; *quindé* of *quindi*, splijten, uithollen, Holl. *kenen*. Enkele andere gissingen laat ik onvermeld. Vele woorden heeft de schrijver met juistheid herkend, bij andere ten onrechte aan 't Engels gedacht (b.v. *grado* van Eng. *grade*, *fontena* van Eng. *fountain* enz.), soms 't Holl. woord òf verkeerd weergegeven (*drek*, Holl. *dreck*; *der*, Holl. *gedurig*) òf niet thuisgebracht (*flenx*, zonder afleiding). Een enkele maal maakt hij een vergissing die men van de man die in *burdar* ons *broedertje* ziet, niet zou verwachten; zo leidt hij *rai* (montar a cavallo) van het woord *opbrengen* af.

Ook buiten de overgenomen woorden vindt men sporen van het Nederlands in het Indo-Portugees van Ceylon; talrijk zijn ze echter niet. In de eerste plaats worden de woorden *oomp*, *oompi* en *mooy* (oom en tante) als pronomina reverentiae gebruikt, juist gelijk dit nog geschiedt in Zuid-Afrika.

Schijnbaar is aan Hollandse invloed toe te schrijven dat men voor *Petri filius* zegt *Peter sua filho* in plaats van *o filho de Pedro*. Ik geloof echter dat we hier met een echt kreoolse omschrijving te doen hebben, die toevallig met ons Hollands taalgebruik (*Piet z'n zoon*) samenvalt. Immers men zegt ook voor *mijn leven* niet *a minha vida* maar *eu sua vida*, dat is letterlik *ik z'n leven*; *haar bedrogen verwachting* is niet *a sua falsa esperança*, maar *elle sua falsa esperança*, dus *zij d'r bedrogen verwachting*, twee zegswijzen die geheel en al onhollands zijn. Een uitdrukking als *per sua tanta sua casa* voor *bij haar* (of *zijn*) *tante d'r huis* ziet er dus wel uit als een Batavisme, maar is het toch waarschijnlik niet.

Eerder is aan 't Hollands toe te schrijven dat bij sommige woordverbindingen het voorzetsel wordt weggelaten. Zo zegt

men *padaz cake*, *padaz sabão*, *padaz azul fita* (een stuk koek, een stuk zeep, een stuk blauw lint) voor *pedaço de lobo, pedaço de sabão, pedaço de fita azul*. Een kop koffie, een kop tee, is *hum copa coffee*, *hum copa tea*, in plaats van het gewone Portugese *uma chicara de café*, *uma chavena de chá* (Delgado, blz. 60); zowel 't weglaten van de praepositie als 't vervangen van de gewone woorden voor *kop* (*chicara*, *chavena*) door *copa*, dat in 't Europese Portugees *beker*, *drinkglas* betekent, kan een herinnering zijn aan onze Hollandse uitdrukking *een kop koffie*. Men kan ten opzichte van *copa* ook aan 't Eng. *cup* denken, maar de konstruktie is niet Engels. Ook bij de uitdrukkingen *vidor vinho*, *vidor whisky* (een glas wijn, whisky), *bottle vinho* (een fles wijn), *par boots* (een paar laarzen), *hum pouca whisky* (een beetje whisky) is 't aannemen van Hollandse invloed niet geheel onwaarschijnlik. Onbetwijfelbaar is zulk een invloed volstrekt niet. Het Kreools houdt van dergelijke losse verbindingen, die uiterlik overeenkomen met samengestelde woorden van ons. Zo vindt men voor *casa de festa* en *casa de baile* de uitdrukkingen *festa casa* en *baile casa*; men moet daar niet te gauw navolgingen in zien van Hollandse woorden als *feesthuis* (trouwens een ongebruikelik woord) en *danshuis*, want men zegt in het Indo-Portugees evenzeer *morte casa* voor *casa de morte*, terwijl toch *doodhuis* of zelfs *doodshuis* (vgl. *doodkist* naast *doodshemd*) in onze taal niet bestaat.

De Hollandse woorden die in 't Portugees van Ceylon voortleven geven voor een groot deel begrippen weer die eigen zijn aan officiële taal of die behoren bij een milieu dat een zekere mate van welgesteldheid geniet. Aan een „kombuistaal" zijn die termen zeker niet ontleend, veeleer aan de omgang met hoger geplaatsten. Ik herinner aan de woorden *druk*, *drukker*, *volmacht*, *juffrou*, *grado*, *handschoen*, *notaris*, *horloge*, *regel*, *zegel*, *advokaat*, *boek* enz. Daarnaast komen familiare woorden voor, maar platte uitdrukkingen of scheldwoorden ontbreken. Dit is volkomen in overeenstemming met het karakter van

„Zondagse" taal dat het Nederlands op Ceylon heeft gehad.

Een tweede, en belangrijker, opmerking die iedereen zal maken bij het beschouwen van de in de het voorafgaande behandelde woorden, is het vaststellen van de inderdaad treffende overeenkomst tussen dit Ceylonse Hollands en het Afrikaans, vooral naar de klanken der woorden. De overeenkomst wordt, wat de woorden zelf betreft, nog duideliker wanneer we ook de volgende Ceylonse termen beschouwen die ook in Zuid-Afrika bekend zijn en uit het Oosten daarheen zijn gekomen. Het zijn meest alle Indiese woorden; de laatste 4 zijn van Indies-Portugese oorsprong. Zie hier het lijstje: *amper*, bijna (niet *nauweliks* gelijk bij ons); *achar*, vruchten in azijn, Afrik. *atjar*; *bacla* vechten, Afr. *bakklei*; *bazar*, in de betekenis *markt*; *cabai*, kamerjak, *kabaai*; *koeli*, sjouwer, dagloner; *tjoema*, voor niets (ook in 't Afrikaans), volgens Dalgado een Tamils woord; *bottel*, fles; *maai*, moeder; *masque* en *masqui*, Afr. *maskie*, ofschoon; *paláver*, afspraak [1]). Deze gelijkheid van woorden is een nieuw bewijs van de nauwe betrekking tussen Zuid-Afrika en Indië in de zeventiende en achttiende eeuw; ik herinner ook aan de eigenaardige, ons uit Zuid-Afrika bekende, beteekenis der woorden *flauw* en *fluks*. Sprekend komt ook de verwantschap tussen 't op Ceylon nog voortlevend Hollands en 't Afrikaans uit wanneer wij de klanken der woorden wat nauwkeuriger nagaan. Ik maak daarbij gebruik van Dr. T. H. le Roux's *Beschrijvende klankleer van het Afrikaans* (Leiden, 1910). Bij de medeklinkers treft de afwezigheid van *z* (*segel*, vgl. Le Roux § 103), de overgang van *v* tot *f* (*flek*, *folmac*, vgl. Le Roux § 89, 1; in *vandel*, *vanz*, *venkel* zal de *v* wel onze labio-dentale spirant *w* weergeven, in tegenstelling van de bilabiale Eng. *w*), de *sk* voor *sch* (*hanskoon*, Le Roux § 137, 4). In *giffrou* naast *jufrau* (juffrouw) moet men mis-

1) Zie voor biezonderheden omtrent de woorden in dit lijstje Hesseling, *Het Afrikaansch*, blz. 88 vgl. en de daar opgegeven litteratuur. Met du Toit, *Afrikaansche Studies*, Gent 1905, blz. 43, zie ik in *bottel* geen woord van Engelse maar van Portugese afkomst. Bij huweliksplechtigheden die nog in 1856 in zwang waren, werd gesproken van de *strooijonker* en de *strooinooi* (*Journal* Vol. I, n°, blz, 216).

schien een aanwijzing van de uitspraak *djiffrou* zien, die te vergelijken is met de aan de Paarl en te Stellenbosch gebruikelike vormen *djuis, djij, djou* voor *juis, jij, jou* (vgl. Le Roux, § 106, 1). Opmerkelik is in de Ceylonse woorden de overgang van *u* en *i* in *e*: *berger, drek, slenger, hender, venkel* (burger, druk, slingeren, hinderen, winkel); ik onderstel dat Nederl. *u* in *i* is overgegaan (vgl. Afrikaans *jille, hille, wirm* zie Le Roux, § 65, 1, die ook voorbeelden van *u* voor *i* geeft, § 55) en dat die Nederl. *i*, gelijk zo vaak door vreemdelingen geschiedt, door *e* is weergegeven; zie ook Le Roux, § 19. In *der* uit *deur* (voor *door*) heeft men een voorbeeld van ontronding, gelijk die dialekties ook in Zuid-Afrika bekend is (Le Roux, § 17). De vorm *artappel* (*artaple*) is in 't Westen van de Kaap-Kolonie gebruikelik. De wijze waarop de Ceylonse woorden ons zijn overgeleverd, gedoogt intussen niet 't maken van zeer scherpe gevolgtrekkingen.

De vormen der werkwoorden (*hender, slenger, vandel* enz.) komt met die van het Afrikaanse werkwoord geheel overeen.

De Heer Prick van Wely heeft in zijn boek over *Neerlands Taal in 't verre Oosten* betoogd dat de onderstelling van een in Indië vervormd Nederlands, dat als 't ware een voorloper geweest zou zijn van het Afrikaans, niet aannemelik is. De overeenkomst tussen het Ceylonse Hollands en dat van Zuid-Afrika zou dan verklaard moeten worden uit gelijksoortigheid van omstandigheden, en niet berusten op gemeenschappelike herkomst uit een van de Molukken tot aan de Kaap eens gesproken Indo-Nederlands. Opmerkelik is het niettemin dat sommige van de hier boven vermelde woorden ook in Indiese talen zijn overgegaan, b.v. *artappel, oom* en *moei* (als pronomina reverentiae) op Ambon, *flau, folmak* op de Molukken [1]); men vraagt zich af waarom nu juist deze woorden verbreid zijn en andere van hetzelfde karakter niet, doch dit is een vraag die altijd bij de studie van ontleende woorden

1) Zie Prick van Wely, *Neerlands Taal in 't verre Oosten* blz. 189, 193, 194, 200.

zich voordoet en slechts in bepaalde gevallen afdoende kan worden beantwoord. De vorm der woorden en de klanken zullen in het Oosten en in het Westen zich gewijzigd hebben naar de aard van een bevolking die naast het Nederlands het Indo-Portugees als verkeerstaal gebruikte. In Afrika geschiedde dat laatste minder algemeen en niet in het intieme verkeer der blanken onderling; daar bleef de taal van het oude moederland, hoewel in gewijzigde vorm, de huistaal. Op Ceylon was het anders; de geschiedenis van onze taal op dat eiland toont duidelik dat niet in de eerste plaats door officiële „taalrechten", door drang van hoger hand of wettelike voorschriften een taal zich kan handhaven: wat in de huiskamer gesproken wordt geeft in de taalstrijd de doorslag.

Leiden, Junie 1910. D. C. HESSELING.

TROYEN 10888 E. V.

Onder de vele veranderingen die Dr. Verdam in de 23e en 24e jaargang van dit tijdschrift in de verminkte tekst van de *Historie van Troyen* heeft voorgesteld, merendeels even onbetwistbaar als vernuftig, komt er een voor die mij onwaarschijnlik dunkt; trouwens de voorsteller zelf was er niet over voldaan. Vs. 10888 vlgg. staan volgens de uitgevers aldus in het handschrift:

Versament syn sy daer alle die scaeren
Die yerst versceyden waeren
Daer mocht men breken sien die maelgen
So veel scilde soe veel helmen
Ten was nie man die ghesien conde
Te samen op enen stonde

Het Frans heeft (Benoit, ed. L. Constans, vs. 9483 vlgg.):

Tuit li conrei se sont josté
Qui al tornei orent esté;
Ensemble sont a un venu:
Onc tant heaume ne tant escu
Ne vit nus hom del mont ensemble.
Tote la terre crolle e tremble.

De tekst van de oudere, door Dr. Verdam aangehaalde uitgaaf wijkt sterker van het Mndl. af (daar staat vs. 9433 = 9487 bij Constans: *Ne furent ainz mes ensemble*).

Verdam (Tijdschr. 23,290) wil óf voor *helmen* lezen *ventaélgen* óf na *helmen* aanvullen het ww. *faelgen*, „daar een rijmwoord op *helmen* moeilijk te vinden is." Tegen de eerste verandering pleit, zoals hij zelf voelt, dit, dat *Troyen* 10891 bijna woordelik met Benoit 9486 overeenstemt, en dat met name ook hier de helmen worden vermeld; tegen de tweede geldt, gelijk hij opmerkt, het bezwaar dat daardoor het in 't Frans

bestaande verband tussen de verzen wordt verbroken, daargelaten nog dat er in het oorspronkelik niets is dat *faelgen* veronderstelt. De moeilikheid verdwijnt, als men bedenkt dat in *Troyen* zelf een rijm met *helme* (de *-n* is van de afschrijver) te vinden is, vgl. vs. 32982 vlgg.:

Ic sachter om op dat velt
Ghebonden XXm helme
Ende seer hoghe stuven die melme

Nu is het in dit handschrift een uiterst gewoon verschijnsel dat een Mndl. woord op de ene plaats ongerept wordt gelaten, op de andere tot onherkenbaarwordens toe verminkt. Daar nu *helme* blijkens Benoit's tekst vaststaat, en elders in ons gedicht *melme* daarop rijmt, ligt het, dunkt mij, voor de hand, ook hier te lezen:

Versament sijn [si] daer alle die scaren
Die ierst versceiden waren:
Daer mocht men *stuven* sien die *melme*.
So vele scilde, so vele helme
Ten was nie man die ghesien conde
Te samene op ene stonde.

Misschien ontbreekt er nog een kleinigheid aan, maar de hoedanigheid van het handschrift gedoogt nauweliks, elk woord en de plaats van elke regel met zekerheid te bepalen, en al zou de Franse tekst aan de ene kant pleiten voor een oudere volgorde 10892, '93, '91, '90, aan de andere kant begunstigt hij evenzeer het behoud van de volgorde in het handschrift. Het voorafgaan van het objekt (*so vele scilde, so vele helme*) aan het vb. (*ghesien*) lijkt mij geen ernstig bezwaar, te minder waar in 't Fransch hetzelfde het geval is. Wie de artikelen van Dr. Verdam gelezen heeft, zal zich over de sterke verandering die de afschrijver in vs. 10890 aangebracht heeft niet verbazen.

Als steun van mijn gissing kan nog dit worden aangevoerd, dat er van het breken van maliën op deze plaats nog geen sprake kan zijn, daar de aankomst van nieuwe hulptroepen

wordt beschreven, en de schildering van hun strijd met de Trojanen pas vs. 10912 volgt. Maerlant kwam blijkbaar op het denkbeeld om van het opstuivend stof te spreken zowel door de Fransche tekst, waar (in vs. 9488) sprake is van het inzakken en dreunen van de aarde, als door de behoefte aan een rijm op *helme*.

In 't Mhd. is in beschrijvingen van gevechten het *stieben* van de *melm* schering en inslag, zie de Wdbb.; een plaats uit Gelre's Wapenboek waarop het eveneens vermeld wordt vindt men bij Verdam, Mndl. Wdb. 4, 1365, waar ook een paar andere plaatsen worden opgegeven welke op het bestaan van een vrouwelike vorm *melme* naast mannelik *melm* in 't Mndl. schijnen te wijzen.

Groningen. J. H. KERN.

EENIGE OUDE EN NIEUWE OOSTERLINGEN.

1. *Sjappietouwer.* — Zooals bekend genoeg is, heeft Stoett in zijn *Spreekwoorden enz.* de vernuftige gissing van Dr. Beets (zie *Tijdschr.* 17, 193; 22, 202) overgenomen volgens wien het woord *sjappitouwer* ontstaan is uit *siapa tauer* of *siapa tau*-zegger. Over eenigen tijd zal uit Indische archiefstukken blijken, dat Dr. Beets juist geraden heeft. De eer van het bewijs zal ik overlaten aan hem, die het gevonden heeft, nl. Dr. De Haan alhier, maar voorloopig moet ik een kleine verbetering aanbrengen in de in het *Tijdschrift*, Dl. 17 op pag. 196 gegeven verklaring van den overgang van *sjappetouwer* tot *sappetou(er)*. Hierbij is geen parallel te trekken tusschen *sjouwen* en *souwen* enz. en heeft men niet te doen met een „onderscheid in spelling." Immers naast *siapa* voor wie? is in het huis- of tuin-Maleisch *sapa* heel gewoon. Toevallig vond ik de zuiver etymologische spelling van het woord in quaestie in een boekje uit de 18de eeuw, de vermoedelijk in 1788 gedrukte *Bataviasche historische, geografische, huishoudelijke en reis-almanach*, opgesteld, bijeenverzameld en uitgegeven door Johannes Hofhout boekverkooper te Rotterdam. Hierin is opgenomen eene „Copie eener Missive door mij, in den Jaare 1759 van Batavia aan een mijner naastbestaanden in Nederland gezonden". Op blz. 123 schrijft Hofhout: „Een derzelven [tijgers]... werd door een onzer Matroozen al spoedig voor zijne moeite betaald... circa elf uuren in den nacht kwam de Tijger... maar werd door onzen stoutmoedigen *Sappatouwer*, zoo wel begroet, dat wij hem 's morgens maar eenige treden van de plaats vonden dood leggen".

2. *Nonje.* — In het naschrift op het stuk van Dr. Beets,

waarin *sjappietouwer* behandeld is (*Tijdschr.* 17, 199), wordt *nonje* als Oosterling gelijkgesteld met *nonja*. Wat den vorm betreft, is dit zeker juist. Niet echter was de beteekenis aangaat, want *nonja* is „mevrouw" in het hedendaagsch Indisch taalgebruik, terwijl in de 18de eeuw — *nonje* komt volgens Dr. Beets voor in Alewijn's *Jan Los* — deze Oosterling de beteekenis heeft van *njai* = inlandsche concubine of vrouw, waarmee men in wilden echt leeft of „over den puthaak getrouwd" is, zooals blijkt uit het bovengenoemde boekje p. 87: »anderen, het zij Compagnies Dienaren, of Vrijlieden, welke, om verscheidene redenen, niet huwen kunnen, nemen een Inlandsch Vrouwtje tot hunne *Nonje* of Bijzit."

3. *Mangga-mangis*(*tan*). — Zooals ik aantoonde is in het *Woordenboek* een bewijsplaats met het woord *manghessen* voor *mangga's* verkeerdelijk geplaatst onder *mangis*(*tan*). Een nieuw bewijs ontdekte ik mede in genoemden *Almanach* op pag. 84: „Men vindt er... De *Durioenen*, de *Limoenen*, de *Papapaja* (drukfout voor *papaja*?), verscheiden soorten van *Manges*, de *Mangestang*, de *Pisang* in soort enz."

4. *Grobbejak*. — Dezen Oosterling vind ik nergens vermeld. Volgens den *Almanach* (p. 86) is *Grobbejak*: „eene smakelijke en gezonden Brij, uit Rijst, Suiker, Tamarinde, Arak en Water te samen gesteld." Thans is het woord geheel onbekend, evenals de zaak zelf.

5. *Massak*. — Ook dit woord — in het Maleisch „koken" — had in de 18de eeuw een bijzondere beteekenis: „een Drank van Theewater, met Arak, Suiker en Eijeren" (*Almanach*, p. 86). Dit woord deelde het lot met *grobbejak*.

Mr. Cornelis, Januari 1910. F. P. H. PRICK VAN WELY.

FUMATIVE — VOMATIVE.

Van een geestelijk Middeleeuwsch lied, CXVIII van „Een deuoot ende profitelyck boecxken" van Symon Cock (bij J. A. N. Knuttel, Het geestelijk lied bl. 189), luidt de laatste strofe:

Schoon lief, al sidy mi nu bedect,
Ghestadich ic bi u bliue,
Als mi die doot om sterven wect,
Syt tot minen fumative.
O alder soetste minnaer trect,
Met uwen wonden viue,
O alder soetste minnaer trect
Die siele wt minen liue.

Raadselachtig is het woord *fumative*, door het Middelnederlandsch Woordenboek niet vermeld. Scheurleer dacht aan reukoffer, 't geen hier niet past; Knuttel aan een geneesmiddel, maar voor de geneeswijze „rookinghe" is in dit geval geen plaats. Hij wil lezen *firmative*, een woord, door hem gemaakt, dat „naast het werkwoord *vermen* (firmare) zou kunnen beteekenen: middel tot sterking in het geloof, vormsel." Dr. Knuttel voegt er echter aan toe: „Minder gemakkelijk laat zich eenige voorstelling verbinden aan het trekken met wonden in de volgende regels"; waar bij nog komt dat het vreemd zou zijn dat een Latijnsch woord dat *vormsel* beteekenen zou, nergens dan alleen in dit Nederlandsche lied zou gevonden worden.

Mij dunkt in de letters van het woord *fumative* moet een geneesmiddel schuilen, waarmee men iets (hier *die siele*) uit het lichaam trekt, en ik vermoed dat te lezen is *vomative* of wil men: *vomitive*. In een ander lied (Hofken bl. CLXXXV, Knuttel, bl. 393) heeft „die siele, met sonden ghewont" (die bekent „veel regaels (venijn, eig. arsenicum) heb ick geswolghen deur mijnen hooghen moet . . . dus is mijn hert vol gallen")

„aen Jesus vloyende beken gheleydt haren rooden mont." Jezus' wonden zijn daar de versterkende wijn die het „herte conforteren". Zoo zullen de vijf wonden Christi in ons lied het vomitief zijn, dat de ziel uit het lichaam trekt.

Dat het Latijnsche woord door de afschrijvers verknoeid is, is geen zeldzaamheid. Het Latijnsche referein van het lied, door Dr. Knuttel aangehaald op blz. 218 „wordt op alle denkbare wijzen gespeld". Vooral de *v* en de *f* wisselen meermalen, o. a. in *violette* (Knuttel, bl. 295) en *fiolette* (Knuttel bl. 208, 269; *fiolen* bl. 318).

Is mijne gissing juist, dan is dit „vomatief" zeker een opmerkelijk staaltje van wansmaak in het geestelijk lied. „De ziel doen braken" vindt men ook in De Graef's Treur-blij-eind Spel Alcinea of stantvastige Kuysheydt van 1671:

> Wel aen Tyran, dit stael zal braecken doen de ziel
> Uyt uw Tyrannisch lijf.

„De ziel braken" voor *sterven* vindt men bij Rotgans, Willem III 1.10 *Hier zijgt matroos gewondt, zijgt neer, en braakt de ziel*, verder bij Geulincx, Hooftdeuchden 192, De Meijer, Gramsch. 49 en Feitama Telem. 179. Kiliaen geeft: siel-braecken .j. doodbraecken, *agere animam, sub agone iacere*: volgo: *agonizare;* en siel-braeckinge: *luctamen spiritus extremi in homine animam iam agente.* De uitdrukking zal wel ontleend zijn aan Vergilius, Aen. 9,349 *animam vomere.* Vóór hem zegt Lucretius 6,828 *vitam vomere*, waaraan wellicht de proleptische uitdrukking *doodbraken* zijn ontstaan dankt, die wij vinden in Psalm 88 vers 16: *vander jeucht aen ben ick bedruckt ende doot-brakende*, waar de Vulgata vertaalt *sum in laboribus*, Beza *sum moribundus*, de Septuagint *εἰμι ἐν κόποις*, terwijl het hebreeuwsche woord beteekent *wegstervende.*

Rotterdam. J. VAN DER VALK.

BLADVULLING.

(*Bokje — sigaar*)

Sedert, in dit *Tijdschrift*, Dl. 24, blz. 158, gedagtd. Maart, 1905 de etymologie van *bokje*, slechte sigaar, stinkstok, is aangewezen, heeft ook de December-aflevering van *Noord en Zuid*, Jaarg. 28, blz. 558 (a°. 1905) over deze benaming enkele, maar weinig ter zake doende, mededeelingen gegeven. Het eenig belangrijke daaronder schijnt, „dat de *Malang-sigaren* in manilla-vorm, klein model, reeds in 1850 bekend waren onder den naam van *bokjes* of *bokkies*", en dat „die soort bij kennerrs niet bijzonder gunstig stond aangeschreven". De ongenoemde inzender heeft, dit blijkt wel uit zijne woorden, de bijzonderheden bij „kooplieden in tabak en tabakplanters" nagevraagd. Omschreven als *Malang-sigaren* vindt men *bokjes* ook bij Van Rees, *Toontje Poland*, Dl. 1, blz. 72 (verschenen in 1867). Dat *bocks* voor: sigaren van de firma Bock y Ca., ook een in Engeland gebruikelijke verkorting is, mag men opmaken uit het volgend bekort uitknipsel uit de rubriek „Rechtswezen" van *de Nieuwe Courant*, maand September 1905, Nummer 250, Ochtendblad.

De merkenwet.

Voor de arrondissementsrechtbank te Tiel werd heden gepleit in een geding tusschen de firma Bock y Ca. te Londen als eischeres en de firma Dresselhuijs en Nieuwenhuijzen te Kuilenburg als gedaagde, omtrent den namaak van een handelsmerk. Voor eischeres pleitte mr. Z. van den Bergh, van Amsterdam, voor gedaagde mr. Van Doorn, uit 's Gravenhage.

Het woord is aan eischeresse. De merken naast elkaar gelegd komen overeen. De gedaagde beweert slechts eenmaal het nagemaakte merk te hebben geleverd aan een firma te Londen met uitdrukkelijke mededeeling, dat het eigen fabrikaat was... De sigaren zijn geleverd in Amsterdam, daar betaald en in Nederland gebleven. De hoofdvoorstelling van het merk der gedaagde zou verschillen met dat van eischeres en het etiket is als *Verlagpackung* verkrijgbaar. De sigaren van eischeres staan als *Bocks* bekend. Hier legt pleiter over de verschillende kistjes aan de rechtbank. Er zijn *enz.*

L. A. B.

